

manas-discovery.kg

ИБРАИМОВ КУБАТ

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН
ООЗЕКИ
СӨЗ ӨНӨРҮ

manas-discovery.kg

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН УЛУТТУК
ИЛИМДЕР АКАДЕМИЯСЫ

Ч.АЙТМАТОВ АТЫНДАГЫ ТИЛ ЖАНА
АДАБИЯТ ИНСТИТУТУ

Ибраимов Кубат

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ООЗЕКИ СӨЗ ӨНӨРҮ

I
БӨЛҮК

БИШКЕК – 2016

УДК 82/821.0

ББК 83

И 15

Редактору:

А. Акматалиев – филология илимдеринин доктору,
профессор

Рецензент:

С. Бегалиев – филология илимдеринин кандидаты,
профессор

И 15 **Кубат Ибраимов.**
Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү. I Бөлүк.
Элдик айтымдар. – Б.: «Улуу Тоолор», 2016.
– 208 б.

ISBN 9789967-12-408-0

Эмгекте кыргыз фольклорунун жанрдык классификациясы, классификация принциптери, оозеки сөз өнөрүндөгү айтым сөздөр, алардын түрлөрү, жанрдык табияты изилденет.

И 4603000000-16

УДК 82/821.0
ББК 83

ISBN 9789967-12-408-0

© Ибраимов К., 2016
© Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту, 2016

І Б ө л ү м

КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНУН ЖАНРДЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ

1.1. Кыргыз фольклорун жанрдык түрлөргө ажыратуу тажырыйбасы

Кыргыз элинин байыртан келаткан баа жеткис көркөм-маданий мурастарынын бири – оозеки сөз өнөрү (фольклор). Оозеки чыгармачылык кыргыз элинде мыкты өнүккөн, жанрдык түрлөргө бай. Чакан айтым сөз, макал-ылакаптардан тартып, анге-мелер менен ырларды, жөө жомоктор менен океан сымал зор көлөмдөгү, терең мазмундагы эпосторду жаратып, аны ооздон оозго, муундан муунга өткөрүп, сактап келди. Мындай чыгармалар урпактан урпакка оозеки өтүп отургандыктан, оңдолуп, толукталып, көпчүлүк элдин, жалпы жамааттын чыгармасына айланды, элдин идеясы, кылымдар бою көксөп келаткан ой-тилеги, көркөм-поэтикалык туюму, ички көңүл түйшүгү, келечек үмүтү баяндалды.

Фольклордун адеп жаралуу тарыхы адамдардын байыркы баёо, түркөй түшүнүктөрү менен байланышып, кылымдардын түпкүрүн карай кетет. Жазуу-сызуу пайда боло элек атам замандарда эле жарала баштап, улам кийин өркүндөп отурган оозеки сөз өнөрү жүрүп отуруп, элдин жазылбаган тарыхы, жашоо тиричилиги, акылман ою, дүйнө таа-

нымы, алака, карым-катнаштары, жүрүм-турум эрежелери, тарбия-таалим очогу, баарыдан мурда укумдан-тукумга келаткан көркөм, руханий мура-сы катары кызмат өтөп калды. Анан да көркөм жаз-ма адабияттын башаты болуу менен анын калыпта-нып өнүгүшүнө шарт түздү. Ошондуктан оозеки сөз өнөрүн улут сыймыгы, дайыма азыктана турган, эч убакта көөнөрбөс, эскирбес, казына-байлыгы ката-ры санаса болот. Фольклор – элдин идеялык-эстети-калык байлыгын бүтүндөй өз боюна синирген чы-ныгы көркөм энциклопедия.

Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүн изилдөө бо-юнча академиялык багыттагы бир кыйла илимий иштер аткарылганы ырас. Бирок канткен менен да кыргыз фольклористикасы буга чейин фольклор-дук традициялуу материалдарды, айрым бир жеке чыгармалар менен жанрларды үйрөнүү, изилдөө бас-кычында болду. Кыргыз фольклорунун жанрдык составын, алардын спецификалык өзгөчөлүгүн то-лук изилдеген илимий эмгек азырынча жок. Оозе-ки чыгармалардын эмпириялык (прикладдык) түр-дөгү бир нече классификациялары иштелип чыгып, илимий классификация үчүн да олуттуу аракеттер жасалган. К.Мифтаков, К.Рахматуллин, М.Бог-данова, А.Тайгүрөнов, Т.Саманчин, З.Бектенов, Т.Байжиев, С.Мусаев, Ж.Таштемиров, Б.Кебекова, С.Закиров, А.Токомбаева, М.Түлөгабылов, М.Ма-мыров, Т.Танаев, Г.Орозова, Н.Нарынбаева сыяк-туу бир катар фольклористтердин басма жүзүндө жарык көргөн эмгектери менен кол жазма түрүндө сакталган айрым материалдар, кыргыз фольклору-на арналган «Очерк» жана жакынкы жылдарда жа-рык көргөн «Кыргыз адабиятынын тарыхы» (I том) буга мисал. Мындан сырткары мектептер менен орто жана жогорку окуу жайларынын иш-практи-касында (программалар) элдик оозеки чыгармалар-ды классификациялоого атайын көңүл бурулган.

Бирок канткен менен да кыргыз фольклористикасында оозеки чыгармалардын такталган илимий классификациясы алигиче иштелип чыга элек. Ал эми мындай иш фольклористика илиминде эң биринчи кезекте жүргүзүлүүгө тийиш эле. Ансыз фольклордун ички табиятын терең изилдеп билүүгө мүмкүн эмес. Бул жөнүндө белгилүү фольклорист В.Я.Пропп мындай деп жазат: «Туура классификация – илимий жалпылоолордун баштапкы баскычтарынын бири. Классификациянын тууралыгына андан аркы изилдөөлөрдүн тууралыгы көз каранды болуп эсептелет». [74.11]. Ошентип, фольклордук жанрлардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн ачып, аларга аныктама берүү, ошонун негизинде илимий классификация иштеп чыгуу – кыргыз фольклористикасындагы олуттуу теориялык проблемалардын бири. Бирок да, фольклордук чыгармаларды классификациялап, жанрдык түрлөргө ажыратуу кыргыз фольклористикасында эле эмес, жалпы эле фольклористика илиминде талаш-тартыш жаратып, азырка чейин толук чечилбей келаткан маселелердин бири экендиги белгилүү.

Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү жөнүндөгү эң алгачкы жазма маалыматтарды VI–IX кылымдарга таандык Орхон, Эне-Сай эстеликтеринен, XI кылымга тиешелүү Баласагындык Жусуптун «Кут билими», Махмуд Кашкардын «Түрк сөздөрүнүн жыйнагы» сыяктуу жазма даректерден жолуктурабыз. XVI кылымдын жазуу эстелиги катары бизге жеткен «Тарыхтар жыйнагында» «Манас» эпосуна байланыштуу, тарыхый чындык катары баяндалган сюжеттик окуялар бар. Мындан дээрлик үч кылым өткөндө, башкача айтканда, XIX кылымдын ортосунан тарта, Ч.Валихановдун, В.В.Радловдун, Ф.В.Поярковдун, И.В.Андреевдин, Г.Алмашинин эл оозунан жазып алып жарыялаган чыгармалары аркылуу жалпы коомчулук, илим чөйрөсү кыргыз

фольклору менен аз да болсо тааныша баштады. Алардын жумушу, негизги максаты фольклор жыйноо болбосо да, кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгы жөнүндө олуттуу ой-пикирлерди айтып, чыгармалардын жанрдык түрлөрүн атап, ал гана эмес кээде жанрдык топторго бөлүштүргөн учурлары кездешет. Алсак, Ч.Валиханов кыргыз фольклорун үчкө бөлүп карайт: 1) жөө жомоктор менен тарыхый уламыштар; 2) баатырдык эпостор; 3) кыска мазмундагы оюн жана каада-салт ырлары. Ал эми В.В.Радлов оозеки чыгармаларды эки чоң топко бөлөт: 1) эпикалык чыгармалар; 2) лирикалык чыгармалар. [30.61–63].

Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүн жанрдык түрлөргө ажыратуу, жанрдык курамын тактап, классификациялоо ХХ кылымдын 20-жылдарында башталган десек болот. Анткени, оозеки чыгармаларды жазып алууда, айрыкча жыйналган материалдарды ирээтке келтирүүдө, жыйнак түзөөрдө, басмага даярдоодо сөзсүз түрдө жанрдык классификациянын зарылчылыгы келип чыккан. Мындай ишти биринчи баштаган – фольклорист-жыйноочу Каюм Мифтаков. Ал фольклордук чыгармаларды жыйноо менен эле чектелбей, изилдөө багытындагы башка проблемалар менен да алектенген. Кыргыз фольклористикасынын тарыхында алгач ирет элдик оозеки чыгармаларды жыйноо боюнча колдонмолорду иштеп чыккан, макалаларды жарыялап, докладдарды жасаган. Айрыкча, фольклордук чыгармаларды жанрдык түрлөргө ажыратып, кыргыз фольклорун классификациялоого көп күч-аракет жумшаган. 1922-жылы жазган «Кара кыргыз калк адабияты туурасында лекциясында» кыргыз элинин оозеки чыгармаларын төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө ажыратат: «Кара кыргыз калк адабиятынын түрлөрү: Кара кыргыз калк адабияты баштап: *ырдуу, ырсыз, жарым ырдуу адабият* деп үчкө бөлүнөт.

1. Ырдуу адабият болуп «жомок», «санат», «тамсил», «кара ыр», «жамак», «күйгөн», «увак ыр» адабияттары деп жетиге бөлүнөт. Башкы алтоо өзүнүн аттарынан да маалим болуп турат. «Увак ырдуу адабиятка» – жарамазан, шырылдан, бекбекей, кошок, дарым, жайчы, бата, да башка ошол өндүү увак, барча адабияттар ошого кирет. «Ырсыз адабиятка» – «жөө жомок», «суубет», «күлкү», «увак ырсыз адабият» кирип төрт түргө бөлүнөт. «Увак ырсыз адабиятка» – ички тизим калп, эсеп жаңылтпаш өндүү адабияттар кирет. «Күлкүгө» анекдот, куудулдук, маскарапоздук өндүү адабияттар кирет. Жарым ырдуу адабияттар: «макал», «табышмак», жаңылтпаш аты менен үчкө бөлүнөт, Жогорудагыга караганда ырды жети, ырсыз төрт, жарым ырдуу үч адабият болуп адабият түрлөрү он төрт түрдүр». [КФ. инв. № 68/262, 64–65, 90-бет]. Муну кыргыз фольклорун классификациялоо боюнча алгачкы саамалык десек болот. (Тиркеме – 1).

Ушундан кийин К.Мифтаков кыргыз фольклорунун жанрдык классификациясын кайра-кайра жаңыртып иштеп, бир нече схема сунуштаган. (Тиркеме – 2-4) 1-схемада (1923-жыл) «Кыргыздын калк адабиятын» макал-табышмак, майда-чүйдөлөр, жөө жомок, зекитбай-күйгөн, кара ыр (терме), чоң ыр (жомок) деп алты топко бөлөт да, андан ары ар бирин ич ара майдалап отуз сегиз түргө жеткирген. *Макал, табышмактарды* жаңылмач, табышмак, макал деп үчкө, *майда-чүйдөлөрдү* айтышуу, бата, жайы, дарым, кыз берүү, бекбекей, шырылдан, жарамазан, сынсыз калп, сындуу калп, таржымакал, кыз кошогу, кошок (тобуш), сынсыз жамак, сындуу жамак, маскарапостук, куудулдук, күлкү, деклаймация, санжыра, тарых адабияты, күү ыры деп жыйырма экиге, *жөө жомокту* жөн жөө жомок, иккая, тамсил деп үчкө, *зекетпай-күйгөндү* күйгөн, зекетпай деп экиге, *кара ырды* мүнөзгө бай-

ланыштуу, белгилүү окуяга байланыштуу, белгилүү ишке байланыштуу, жашка байланыштуу, заманга байланыштуу деп бешке, ал эми *чоң ырды* өмүрлүк чоң ыр, окуя чоң ыр, иккая чоң ыр деп үчкө бөлгөн. Мындан кийинки схемаларда деле кандайдыр бир классификациялык принцип сакталбаган соң орчундуу, кескин айырмачылыктар жок. Алсак, 1924-жылы түзүлгөн 2-схемада деле кыргыз элинин оозеки чыгармалары алты топко бөлүнөт, бирок жомоктор, тарыхый сөздөр, көңүл улоо сөздөрү, эски адат сөздөрү, кызыкчылык сөздөрү, майда адабияттар деп аталыштары боюнча айырмалуу. 1926-жылы сентябрь айында даярдаган 3-схеманы кийинки жылы ондоп-түзөп, кайрадан иштеп чыгып «Кыргыз эл адабиятын тартипке салуу схемасы» деп атаган. 2–3-схеманын ортосунда чоң айырмачылыктар жок, бири-бирине өтө жакын, болгону «майда адабияттардан», «жомокторду» карай, же майда жанрлардан көлөмдүү чоң жанрларды карай жайгаштырат. 3-схемадагы (1927-жыл) «кызыкчылык сөздөрүнө», «бешик ыры», «жомокторго», «эл драмасы» кошулган, ал эми 2-схемадагы «тарыхый сөздөрдөн» «таржымакалдар», 1-схемадагы «жайы», «кыз берүү», «декламация» деген түрлөр кийинки классификацияларда алынып салынган.

Жогорудагы жанрдык түрлөрдүн (алты топтун) ар бирине жазылган аныктама бар, аларды бөлүштүрүп, мисалдар менен чечмелеп берүүгө аракет жасаган. Аныктамаларды мисалга тарталы: «Мурунку баатырлар, хандар туурасында узун ырларды *«чоң ыр»* же *«жомок»* деп айтат»; «Өз башынан, же бөлөк бирөөнүн башынан яки бүткүл улут кечкен иштерден яки заманадан зарланып ырдалган ырларды *«кара ырлар»* деп айтат»; «Бозбалдар, кыз-келиндерге, кыз-келиндер бозбалдарга сүйгөндүктөн, ашыктыктан ырдалган ырларды *«зекетбай, күйгөн»* деп айтылат»; «Жөө жомоктор кө-

бүнчө калк тилинде «тамсил», «экая», «жөө жомок» деп үч чоң бөлүмгө бөлүнүп жүрөт. Калк турмушунда болгон иштерди, айбандар арасында болгон иштер менен экая кылынгандарын «тамсил», өткөн заманда болгон иштер туурасында сүйлөнгөндөрүн «экая», дөө, жин, пери, мастанкемпир, жезтырмак, албарсты шекилдүү мисалы тилде бар, иште жок, нерселер тарабынан болгон окуяларды, кайсы бир адамдар тарабынан болгон мисалы икаяларды *жөө жомок* деп айтат», «маалим иштер, маалим окуялар туурасында айтыла турган кыскача адабияттарды «парча-парат» адабияттар деп айтылат», «Макал, табышмак: эки ат болуп, бул адабияттар – макал, табышмак, жаңылмач деп үч бөлүмгө бөлүнөт. 1. «Макал» деп, калк тилинде мисал болоорлук, аз сөздөрдү, көп маанилүү, кыска адабияттар айтылат. 2. «Табышмак» деп, бир нерсенин сырткы сындарын, өндөрүн яки масияттарын айтып, анын өзүн таптырта турган адабияттар айтылат. 3. «Жаңылмач» деп, ариптен, яки маселеден жаңылтуу үчүн болгон адабияттар айтылат». [КФ, Инв. № 150/361, 8–13-бет]. Ошентип, К.Мифтаковдун пикирине караганда кыргыздын калк адабияты жанрдык түрлөргө бай. Мисалы, татар калк адабияты алты түргө гана бөлүнсө, казак калк адабияты жыйырма-жыйырма бештен ашпайт, ал эми кыргыз калк адабияты толук жыйналса элүү сегиз-алтымыш түргө бөлүнүшү мүмкүн экен. [КФ, инв. № 353/814, 3-бет; Инв. № 50/244, 8-бет].

Ал 1923-жылы кара кыргыз эл чыгармачылыгы жөнүндө «Жети-Сууну үйрөнүү коомунда» билдирүү жасап, талкуу болгон. Анын кыскача мазмуну «Джетисуйская Правда» газетасына жарыяланган. Андан кийин «Тилши» газетасынын 1923-жылкы 23-санына макаласы жарык көрүп, ошол эле газетанын 27-санына эл адабиятын таптарга ка-

рай бөлүштүрүүнү сынга алган «Кичинекейдин» (Магжан Жумабаев – К.И.) макаласы басылган. Бул сын пикирге К.Мифтаков дароо кайрадан жооп жазат. «Кичинекей сынчыга» берген жообунда («Тилши», 1923, № 34) ал калк адабиятын 1. Балдар ырлары. 2. Зар-мун ырлары. 3. Мухаббат-ашыктык ырлары. 4. Икаялар. 5. Майда-чүйдөлөр. 6. Макал-табышмактар деп алты топко бөлөт.

Каюм Мифтаков оозеки чыгармаларды жанрдык түрлөргө ажыратууда «сырткы жактарына» жана «ички, сырткы жактарына» карай бөлүштүрүү принцибин колдонгондугун айтат. Сырткы жактарына карап «ырдуу», «ырсыз», «жарым ырдуу» деп үчкө, ал эми ички, сырткы жактарына карап, «чон ырлар» (жомоктор), «кара ырлар», «секетбай-күйгөндөр», «жөө жомоктор», «парча-бараттар», «макал, табышмактар» деп алтыга бөлгөн. [КФ, Инв. № 150/361, 8-бет]. Мындан тышкары классификациялоо учурунда чыгармалардын негизги идеясын карап бөлүштүрүп, таптык көз караштан мамиле жасоону да максат кылган, анын сөзү менен айтканда, «маанисине карай система кылынуудан башка саясы жактарына карап да бөлүнгөн» (КФ, инв. № 146/35, 3-бет]. Бул багытта эл адабиятын үчкө бөлүп классификациялайт: 1. «Батрак-кедейлердин мүдөөсүн көздөгөн чыныгы элдин идеялары. 2. Бай-манаптык идеяны көздөгөн чыгармалар. 3. Советтик батрак-кедейдин мүдөөсүн көздөгөн чыгарма менен байланышып кошулуп кеткендери» [КФ, инв. 366, 37-38-бет]. Мындай бөлүштүрүү тап күрөшү күчөп турган ошол учурдун талабынан улам келип чыккан, же К.Мифтаковдун оозеки чыгармаларга таптык позициядан мамиле жасоо аракети десе болот. Ошондой эле чыгармаларды жанрдык түрү боюнча эмес, жөн эле аймактар, региондор боюнча Нарындан, Таластан, Караколдон, Чүйдөн,

Жалал-Абаддан, Оштон жыйналган материалдар деп топтоштурууну да пландаштырып койгон.

Жогорку схемалардан белгилүү болуп тургандай К. Мифтаков кыргыз фольклорунун илимий классификациясын иштеп чыга алган жок. Фольклористика илиминде калыптанып калган кандайдыр бир критерий, принциптер сакталбагандыктан өтө жупуну, примитивдүү классификация жаралган. Кыргыз фольклорунун жанрдык составын так аныктап, жанрдык түрлөргө туура бөлүштүрүү мындай турсун, алардын аталышы, терминдердин колдонулушу жагынан алып караганда деле илимден кыйла окчун тураары сезилип турат. Бирок ал өз «системасынын» туура экендигине бекем ишенет. «Бүткүл дүйнөнүн калк адабиятынын ишчилери жыйналса да, кыргыз адабиятына колдонгон ушул системаларды өзгөртө алышпайт. Эгерде аны саал гана өзгөртүшсө калк адабиятынын системасын бүтүндөй бузушат. Бул көрүнүп турган иш» – деп жазганы бар [КФ, инв. № 353/814, 8-бет].

Анын жанрдык классификациясы жөнүндө сөз болгондо көрүнүктүү фольклорист Б. Кебекова «жок дегенде мазмундук-тематикалык өзгөчөлүгү эске алынып, элементардык илимий критерийдин сакталбагандыгы ачык эле көрүнүп турат» [38.8] – деп жазса, М.Мамыров «К. Мифтаковдун классификациясы – илимий принципке таянбаган жылаңач жоромолдоо» [56.92] деп кескин бүтүм чыгарат. Бул туура айтылган пикирлер экендигин танууга болбойт. Дагы бир себеп, К. Мифтаков оозеки чыгармалар эл арасынан толук жыйнала электе өзү жазып алган жетишсиз материалдардын негизинде классификация жүргүзгөндүктөн жанрдык түрлөрдү толук камтый алган эмес, канааттандыраарлык натыйжага жетише албады деген ойдун да [68, 32] жүйөлүү жактары бар сыяктуу.

К. Мифтаковдун өзүнүн жазган маалыматтарына караганда ал академик В.В.Радлов, фольклорист Абубакир Диваев сыяктуу айрым илимпоздордун эмгектери менен тааныш болгон, Шабдан уулу, Арабай уулу, Данияр уулу өндүү бир катар кыргыз илимпоздорунун классификацияга байланыштуу айткан кеп-кенештерин угуп, аны ондоп-түзөтүү, кайра иштөө учурунда пайдаланган. Бирок канткен менен да ал фольклорист катары жетиштүү билимге ээ эмес эле. Кийинчерээк, 1931–1934-жылдары Казань университетинин адабият факультетинде, 1937–1939-жылдары Фрунзедеги эки жылдык мугалимдер институтунда окуп билим алган. Ушул жылдар өзү үчүн «негизги жаңы илим менен куралдануу» жылдары болгонун эскерет. [КФ, инв. № 155/366.82].

Фольклордук чыгармаларды кара сөз менен ырга ажыратып коюунун өзү эле классификациянын негизги бир принцибинин ишке ашышы деп эсептейт белгилүү фольклорист В. Я. Пропп. [78.48]. Ушул жагынан алып караганда К. Мифтаковдун классификациялары илимий принципте иштелип чыкпаганы менен кыргыз фольклористикасында башталган алгачкы аракет катары өз орду бар. Анын бир нече жыл бою көшөрө тартып, убаракерчилик менен бүткөргөн эмгегин жокко чыгарууга болбойт.

Каюм Мифтаковдон кийин бул ишти андан ары уланткан жана кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүн биринчи ирет илимий принципке жакындата жанрдык түрлөргө бөлүштүргөн окумуштуу Калим Рахматуллин болду. Ал Кыргыз пединститутунун адабият факультети үчүн кыргыз адабияты боюнча түзгөн программасында кыргыз адабиятын колониялык доорго чейинки адабият, колониялык доордогу жана азыркы кыргыз адабияты деп бөлүштүрөт да колониялык доорго чейинки адабиятты (кыргыз-

фольклорун) «жомоктор», «эл ырлары», «эпос» деп үчкө бөлүп, андан ары майда жанрдык түрлөргө ажыратат. (Тиркеме-5). *Жомокторду*, фантастикалык жомоктор, үрп-адат жомоктору, айбанаттар туурасындагы жомоктор, анекдоттук (күлкү) жомоктор, балдардын жомогу, динге каршы жомоктор деп алтыга, *эл ырларын* эмгек ырлары, үрп-адат жана каада ырлары, ашыктык ырлары, дин ырлары, советтик доордун ырлары деп бешке, *эпосту* баатырлык эпостор, новеллалык эпостор деп экиге бөлгөн. Албетте, К.Мифтаковдун классификацияларына салыштырмалуу илимий нукка түшүп, алдыга жылыш болгону менен али да илимий классификациядан алда канча алыс болчу. Эң башкысы, фольклордук жанрды аныктай турган белгилер, принциптер такталбагандан кийин классификация ойдогудай болгон эмес. Кыргыз фольклорунун жанрдык түрлөрү толук эмес, «үрп-адат жомоктору» (балким турмуштук жомоктор – К.И.), «балдардын жомогу», «динге каршы жомоктор» деген сыяктуу чаташкан терминдерди колдонуп, аларды өзүнчө жанр катары ажыратуу, ал эми бөлүм «колониялык доорго чейинки адабият» деп аталып турса (мындай атоонун өзү да туура эмес эле – К.И.), ага «советтик доордун ырларын» кошуу классификациянын туура экендигине, илимий негизине шек келтирет.

Бул классификациянын кемчил жактарын учурунда К. Рахматуллин өзү да баамдаган сыяктуу. Анткени ошол эле 1943-жылы өзү түзгөн «Кыргыз адабиятынын программасында» таптакыр башкача классификация (схема) сунуштаган. (Тиркеме-6). Буга чейин жалпы эле фольклористика, адабият таануу илиминде колдонулуп, калыптанып калган терминдерди пайдаланып кыргыз элинин фольклорун «лирикалык жанр», «эпостук жанр» жана «драма» деп үч топко бөлгөн. *Лирикалык жанрга* эмгек ырлары, каада-салт ырлары, үрп-адат ырла-

ры, макал-лакаптар, табышмак, жаңылмачтар, ырымдар, совет кезиндеги эл ырлары, *эпостук жанрга* мифтер, жомоктор, тамсилдер, легендалар, поэмалар, сатиралык чыгармалар кирет. Жомокторду айбанаттар жөнүндөгү жомоктор, кереметтүү жомоктор, турмуш жомоктор, анекдоттук жомоктор деп төрт түргө, ал эми поэмаларды баатырдык эпостор, новеллалык эпостор, романтикалык поэмалар, социалдык-саясий поэмалар деп дагы төрткө бөлүштүргөн. Мындай жанрдык бөлүштүрүүнү илимий калсификациянын башаты катары тааныса болот. Бирок бул да орчундуу кемчиликтерден куру эмес. Дагы эле кыргыз фольклорунун жанрдык составы толук камтылбаган, макал, ылакаптар, табышмак, жаңылмачтар, ырымдар лирикалык жанрга киргизилген. Совет кезиндеги элдик ырлар, сатиралык чыгармалар жанрдык түр катары каралат, кыргыз фольклорунда драма жанры жок, ошондой эле «эпостук жанр» эмес, эпикалык жанр, эпосторго «поэма» деген терминди колдонуунун өзү да туура болбойт. Фольклорист С. Закиров К. Рахматуллиндин берген классификациясын «Каюм Мифтаков түзгөн классификациядан ылдыйлап кеткен» [КФ, инв. № 5128.43)] деп баа берсе, айрым окумуштуулар тескерисинче, «Калим Рахматуллиндин классификациясы өзүнүн тактыгы, оозеки чыгармалардын бардык үлгүлөрүн туура бөлүштүрүп, туура мүнөздөмө бере алгандыгы, терең илимий негизге таянгандыгы» [68.36] менен айырмаланган классификация кийинки классификациялардын негизин түзгөн эмгек катары карашат. Чын-чынына келгенде бул калыс айтылбаган, калпыс пикирлер десе болор эле.

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларын илимий негизде тереңден изилдеп, жанрдык түрлөргө бөлүштүрүү ишине жаңыча чыйыр салган М.И.Богданова болгон. Ал 1940-жылдардын башынан тартып жаза

баштаган бир катар илимий эмгектеринде кыргыз фольклорун жанрдык жактан классификациялап берүү аракетин жасайт. «К вопросу о происхождении жанров киргизского фольклора» (1944-жыл) деген эмгегинде кыргыз фольклорун «лирикалык жанрлар» жана «эпикалык жанрлар» деп эки чоң топко бөлөт. Окумуштуунун пикирине караганда «элдик драма» кыргыз фольклорунда болгон эмес, бирок анын айрым бир элементтери айтыштарда, жөө жомоктордогу диалогдор менен репликаларда жана кайсы бир элдик чыгармаларда сакталып калган. Демек, алгачкы классификациясында (1942-жыл) кыргыз фольклорунда «элдик драма» бар деген болсо, кийин ал көз карашынан баш тарткан.

Автордун аталган эмгегинде лирикалык топ беш негизги жанрга бөлүнөт: 1) эмгек ырлары, 2) ырымдар, 3) каада-салт ырлары, 4) дидактикалык чыгармалар, буга санат, насыят ырлары да кирет, 5) турмуштук ырлар. Ушул топко шартту түрдө табышмактар менен жаңылмачтар да кириши мүмкүн экен. Ал эми эпикалык топ: 1) мифтер, 2) жөө жомоктор, 3) тамсилдер, 4) легендалар, 5) поэмалар, 6) майда аңгемелер деп алты негизги жанрга ажырайт.

Буга чейинки классификацияларында М.И.Богданова «лирикалык жанрларды «эмгек ырлары», «ырымдар», «каада-адат ырлары», «эл сөздөрү», «турмуш ырлары», «табышмактар», «жаңылмачтар» деп жетиге бөлөт да, андан ары ар бирин майда жанрдык түрлөргө ажыратат. Алсак, эмгек ырларын бешке, ырымдарды жетиге, каада-адат ырларын төрткө, эл сөздөрүн төрткө, турмуш ырларын он сегизге бөлгөн. Айрымдарын андан да майда жанрдык түрлөргө бөлүштүрөт. Бул жерде анын ар бирин санап отуруу зарылдыгы жоктур. (Тиркеме-7). «Эпикалык жанрлар» болсо жогорудагыдай эле алты топко бөлүнүп, жөө жомокторду «айбан-

дар жөнүндөгү жомоктор», «сыйкырдуу жомоктор», «турмуш жомоктору», «күлдүргүч жомоктор» деп төрткө, поэмаларды «баатырлар поэмасы», «новеллалык поэмалар», «романтикалык поэмалар», «замана» деп төрткө ажыратат. «Майда ангемелер» тобу мурунку классификацияда «анекдоттор» деп аталган эле. (Тиркеме-8). Бул жанрдык классификацияны деле бардык жагынан төп келген так илимий классификация деп айтуу кыйын. Мисалы, «оп майда», «бекбекей», «шырылдан», «койчулардын конур күү», «төлгө», «кулпенде», «шылдың ырлар», «куудулдук ырлар», «тамашалуу ырлар» деп өзүнчө жанрдык түр катары бөлүп көрсөтүү, болбосо, «каада-адат ырларын» кайрадан эле «үрп-адат ырлары» деп бөлүштүрүү албетте талаштуу маселе. Жанрдык топторго да туура бөлүштүрүлбөгөн учурлар бар.

Фольклордук жанрлар пайда болуу тарыхы, ички мазмуну, мааниси жана поэтикалык мүнөзү боюнча бири-биринен айырмаланат дегени менен кыргыз фольклорун классификациялоого келгенде кайсы жанр качан пайда болгондугуна, хронологиялык тартибине карай, тарыхый ырааттуулук принцибин негиз кылып алган. Бирок ошондой болсо да, тигил же бул жанрлар менен түрлөр бир эле мезгилде жаралып, жанаша өнүгө бериши мүмкүн экендигин жокко чыгарбайт.

Ошентип, М. И. Богданова адабиятчы-фольклорист катары эл оозунда айтылып келген оозеки чыгармалардын бирин калтырбай изилдеп, жанрдык жактан классификациялоого олуттуу аракет жасаган. Натыйжада айрым бир кемчиликтерине карабастан кыргыз фольклорунун жанрдык классификациясын илимий негизде алгачкылардан болуп иштеп чыккан десе болот.

Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүн жанрдык жактан классификациялоого 1940-жылдардын экинчи

жарымында Саманчин Т., Байжиев Т., Бектенов З., Тайгүрөнов А. сыяктуу адабиятчы-окумуштуулар жаңы аралашкан. 1947-жылы Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектенов иштеп чыккан классификацияда кыргыз фольклору төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө бөлүнгөн. Кыргыз фольклорунун жанрлары «эпикалык жанрлар» жана «лирикалык жанрлар» деп экиге бөлүнөт да, эпикалык жанрлар «жөө жомоктор», «ыр жомоктор» (баатырдык поэмалар же эпостор), ал эми лирикалык жанрлар болсо, «эмгек-кесип ырлары», «үрп-адат, ырым салт ырлары», «сүйүү ырлары» (күйгөн, секетпай), «дарым ырлары» жана «дидактикалык ырлар» деп ажыратылган. [КФ, инв. № 616/5214]. Булардын ичинен «үрп-адат ырлары», «ырымдар» жана «үрп-адат ырлары» деп экиге, «дидактикалык ырлар» «тамсил ырлары», «санат ырлары», «насыят ырлары», «лакап, макалдар», «табышмактар, жаңылмачтар» деп дагы бешке бөлүштүрүлгөн. (Тиркеме-9). Көрүнүп тургандай классификация үстүртөн иштелип, толук эмес, белгилүү бир принцип сакталбаган. Эпикалык жанрга «жөө жомок» менен «ыр жомок» эле саналып, «миф», «легенда», «уламыш», «санжыра» сыяктуу жанрлар сыртта калган. Үрп-адат, ырым салт ырларын кайрадан эле «ырымдар», «үрп-адат ырлары» деп бөлүштүрүүнүн кандайча зарылчылыгы бар. Ылакап, макал, табышмак, жаңылмачтар эмнегедир «дидактикалык ырлар» катары саналат. Лирикалык чыгармалардын жанрдык түрлөрү деле классификацияда толук камтылган эмес.

1948-жылы З. Бектенов менен Т. Байжиев кыргыз элинин «октябрга чейинки фольклоруна [КФ, инв. № 616/5214] төмөнкүдөй жанрдык классификация берет: «эмгек ырлары», «ырым жана эм-дом ырлары», «үрп-адат ырлары», «дидактикалык чыгармалар», «тамсилдер», «табышмактар», «жаңылмачтар», «калптар», «жөө жомоктор», «жомоктор»

(Тиркеме-10). Демек, оозеки чыгармаларды лирикалык жана эпикалык тектерге бөлүштүрбөй туруп эле аларды жанрдык түрлөргө ажыраткан. Алардын ичинен «ырым жана эм-дом ырлары» «ырымдар», «эм-домдор» деп экиге, «үрп-адат ырлары» «кошоктор», «сүйүү ырлары», «жарамазан», «айтышуу ырлары», «керээз ырлары», «арман ырлары», «бешик ырлары», «оюн ырлары» болуп сегизге, «дидактикалык чыгармалар», «макалдар», «санат жана насыят ырлары» деп экиге, «жөө жомоктор», «укмуштуу (кереметтүү) жомоктор», «айбандар жөнүндөгү жомоктор», «турмуш жомоктору», «ылакаптар» аталып төрткө, ал эми «жомоктор» болсо «баатырдык жомоктор, «новеллалык жомоктор» делип экиге бөлүнгөн. Кийинки жылы (1949-жыл) мына ушундай тартипте орто мектептин сегизинчи классы үчүн окуу китеби басылып чыккан. З. Бектенов менен Т. Байжиевдин окуу китебинде буга чейинки классификациялар кайрадан каралып бир топ тактоолор, толуктоолор киргизилген. Бирок оозеки чыгармаларды мурдагыдай «лирикалык» жана «эпикалык» тектерге ажыратпайт. Мындай бөлүштүрүүнү «мурдагы классификациялардан артка чегинүү жасагандык» катары эсептейт фольклорист С. Закиров. (ЖФ, инв. №5128.70). Ошондой эле элдик ырлар бир гана «үрп-адат ырларына» топтоштурулгандыктан «салттык жөрөлгөнү камтый албаган сүйүү, айтыш, арман, оюн ырлары» [38.8] да ушул топко кошулат. «Ылакаптар» болсо эмнегедир жөө жомокторго ыйгарылган. Негизинен фольклордук чыгармалар тематикасына карай бөлүштүрүлгөн десе болот.

Ошол эле жылдары (1948-жыл) А. Тайгүрөнов тарабынан да кыргыз фольклорун жанрдык түрлөргө бөлүштүрүү аракети болгон. Ал кыргыз элинин фольклорун «лирикалык жанрлар», «эпикалык жанрлар», «эл драмалары» деп үч топко бөлгөндөн

кийин аларга тиешелүү фольклордук жанрларды жайгаштырат. Лирикалык жанрларга: «эмгек ырлары», «ырымдар», «эм-дом», «үрп-адат» (салт) ырлары», «дин ырлары», «дидактикалык чыгармалар», «тарыхый ырлар», «калптар», «жанылмачтар», «табышмактар», «советтик доордогу ырлар» кирет. Эпикалык жанрлар болсо: «мифтер», «легендалар», «тамсилдер», «жөө жомоктор», «жомоктор» (эпостор) болуп бөлүнгөн. Андан ары «үрп-адат ырларын» он үчкө (сүйүү, арман, керээз, кошок, жоктоо, арноо, мактоо, айтыш, кордоо, коштошуу, учурашуу, оюн, бешик ырлары), «дин ырлары» үчкө (жарамазан, бата, төлгө тартуу сөздөрү), «дидактикалык чыгармаларды» экиге (макалдар, санат жана насыят ырлары), «советтик доордогу ырларды» үчкө (эл акындарынын ырлары, көпчүлүк эл арасындагы оозеки ырлар, жазуучулардын фольклорго өткөн ырлары), «жөө жомокторду» бешке (укмуштуу-кереметтүү жөө жомоктор, айбандар жөнүндөгү жөө жомоктор, турмуш жөө жомоктору, ылакаптар, анекдоттор), акырында «жомокторду» үчкө (баатырдык чоң эпостор, баатырдык кенже эпостор, новеллалык эпостор) бөлүштүрөт. (Тиркеме-11).

А. Тайгүрөнов биринчиден, «Советтик доордогу ырларды», «эл акындарынын ырлары», «көпчүлүк эл арасындагы ырлар», «жазуучулардын фольклорго өткөн ырлары» деп бөлүштүрүп, аларды фольклордогу өзүнчө жанрдык түр катары классификациялоо менен мүчүлүштүк кетирген. Экинчиден, З.Бектенов менен Т.Байжиевди кайталап «ылакаптарды» жөө жомокторго, жанрдык белгилери боюнча салт ырларынан кескин айырмалап турган сүйүү, арман, айтыш, оюн, мактоо, кордоо, арноо ырларын үрп-адат ырларына кошот. Ошондой эле эпосту көлөмүнө карап жанрдык түргө ажыратуу классификация принцибине туура келбейт эле.

Жогоруда мүмкүн болушунча толук сунушталган фольклордук классификациялардан улам белгилүү болуп отургандай кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү канчалык жанрдык түрлөргө бай болсо, аны классификациялап, жанрдык түрлөргө ажыратуу ошончолук түйшүктүү, татаал маселе экендиги сезилип турат. 1920–1940-жылдары кыргыз фольклорунун жанрдык составын аныктоо боюнча түзүк аракеттер жасалганы менен аларды негизги тектерге ажыратуу, жанрдык түрлөргө бөлүштүрүү, классификация жүргүзүү, тигил же бул жанрга ылайыктап терминдерди колдонуу боюнча бир түрдүү көз караш, бирдей пикир болгон жок.

1950-жылдардын башынан тартып кыргыз фольклористикасынын өнүгүү тарыхында жаңы этап башталды. Кыргызстандын бүткүл аймагын түрө кыдырып, эл оозундагы фольклордук чыгармаларды жазып алуу, жыйналган материалдарды иретке келтирип, өзүнчө китеп, жыйнактар түрүндө басмадан чыгаруу колго алынып, ошол эле учурда изилдөө иштери да тездик менен алдыга жылган. Кыргыз фольклору мектептердин, орто жана жогорку окуу жайларынын окуу програмааларына киргизилип, окутула баштаган. Мектеп программасына ылайык жазылган окуу китептери оозеки чыгармачылыкты толук камтыбайт, башкача айтканда, анын бардык түрлөрүн толук окутуу мүмкүн эмес, андай максат коюлбайт. Ошондой болсо да эгерде жанрдык классификация берүү, жанрдык түрлөргө бөлүштүрүү талап этилип, зарылчылык турса, анда ал илимий негизге таянган, туура жана толук классификация болууга тийиш. Анткени андан аркы изилдөө иштери ошол сунушталган жанрдык классификация боюнча жүргүзүлөт.

Орто мектептердин 8-классы үчүн жазылган «Кыргыз адабияты» окуу китебинде (авторлору – С. Мусаев, Ж. Таштемиров) кыргыз элинин оозеки

чыгармалары жанрдык түрлөрү боюнча окутулуп келет. 1954-жылдан бери улам оңдолуп, толукталып басылып келаткан бул окуу китебинде, кыргыз фольклорунун жанрдык классификациясы да такталып отурган. Жарым кылымдан ашык убакыттан бери колдонулуп келаткан ушул классификация кыргыз фольклористикасында кадыресе калыптанып, көндүмгө айланып бараткандай.

Бирок кийинчерээк бул проблемага кайрадан олуттуу көңүл бурула баштап, бири-биринен айырмаланып турган жанрдык классификациялар иштелип чыкты. Мындан тышкары кыргыз фольклорунун айрым бир жанрдык тармактарын тереңдеп изилдеген илимий эмгектер жарык көрдү. Балдар фольклорунун жанрдык курамы боюнча өзүнчө классификациялар сунушталды. Академик А.Эркебаев оозеки сөз өнөрүндөгү архаико-мифологиялык фольклорго, элдик прозанын жомок жана жомок эмес түрлөрүнө, элдик ырлар менен эпосторго жалпы мүнөздөмө берип, кыргыз фольклорун тарыхый мезгилдерге, этаптарга ажыратты.

Дегеле кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү буга чейин кандай терминдер менен аталып келди? Өткөн кылымдын элүүнчү жылдарына чейин «калк адабияты», «эл адабияты» (К. Мифтаков), «колониялык доорго чейинки адабият», «кыргыз элинин фольклору» (К. Рахматуллин), «кыргыз фольклору» (Т.Саманчин, З.Бектенов, Т.Байжиев), «октябрга чейинки фольклор» (З.Бектенов, Т.Байжиев) деп айтылса, кийинчерээк «элдик оозеки чыгармачылык», «фольклор» деген терминдер көбүрөөк колдонулуп калды. Бир учурда «улуу сөз» деген термин да сунушталган (С.Мусаев, Ж.Таштемиров), бирок алынып кеткен жок. Ал эми Кытай кыргыздарында «эл оозеки адабияты» деген термин колдонулуп жүрөт.

Анда эмесе ошол элдик оозеки чыгармалар кандай текке (род), же кандай негизги топторго ажыратылгандыгына назар таштайлы. Ч.Валиханов менен В.В.Радловдун XIX кылымда жазып калтырган учкай маалыматын эске албаганда кыргыз фольклорун алгач ирет текке (род) ажыратууга аракет кылган К.Мифтаков болгон. Ал «кара кыргыз калк адабиятын» адегенде «ырдуу, ырсыз, жарым ырдуу адабият» деп үчкө бөлөт. Андан кийин кыргыз фольклорун илимий нукта текке (топко) бөлүштүрүүнү биринчи жолу К.Рахматуллин баштаган. Ал «лирикалык жанр», «эпостук жанр», «драма» деп үч топко ажыраткан. Мындай көз карашты учурунда М. Богданова менен А. Тайгүрөнов да колдойт. Бирок кийинчерээк М. Богданова «драманы» алып таштап, «лирикалык жанрлар» менен «эпикалык жанрларды» калтырган. Дегинкиси «эл драмасы» жөнүндө алгач ирет К. Мифтаковдун классификациясында (1927) айтылган жана аны ал жомокторго ыйгарган болчу. Булардан кийин С.Мусаев менен Ж. Таштемиров кыргыз элинин оозеки чыгармалары «мазмун, форма, түзүлүш, тематикаларына карата бир нече топторго бөлүнөрүн [67.19] айтат жана ушундай принципке таянуу менен кыргыз фольклорун «лирикалык жанрлар», «эпикалык жанрлар», «дидактикалык чыгармалар», «элдик сатиралар жана куудул сөздөр» деп төрт чоң топко бөлөт. Кийинки классификацияда (1974) «элдик сатиралар жана куудул сөздөр» өзүнчө топ (тек) катары сунушталбай, «дидактикалык чыгармалардын» катарына кошулат. Ошондой эле терминдердин аталышы өзгөрүлүп, «лирикалык жанрлар» эмес, «лирикалык ырлар», «эпикалык жанрлар» эмес, «эпикалык чыгармалар» деп берилген. Ырас, буга чейин белгилүү болгондой «дидактикалык чыгармалар» деген терминди жанрдык түр катары биринчи ирет колдонгон З. Бектенов менен Т. Байжиев болгон. Бирок алар оозеки чыгарма-

ларды чоң-чоң топторго (текке) ажыраткан эмес, да-роо жанрдык түргө бөлүштүргөн.

Кыргыз фольклорунун жанрдык классификациясына кайрылган илимпоздор азырка чейин эле оозеки чыгармаларды адегенде негизги топторго бөлүштүрүп, тегин ажыратып алууну туура табышат жана бул маселеден айланып өтө алышпайт. С.Закиров оозеки сөз өнөрүн «лирикалык жанрлар», «эпикалык жанрлар» деп экиге, М.Түлөгабылов «ыр», «жамак», «жомок» деп үчкө, М.Мамыров «эл ырлары», «чечен сөздөр», «жомоктор» деп үчкө, Н.Нарынбаева «Лирикалык тек», «эпикалык тек», «драмалык тек» деп үчкө, Т.Танаев «лирикалык ырлар», «эпикалык чыгармалар», «көркөм өнөр (оозеки театр)» деп үчкө бөлүштүрөт. Демек азырка чейин оозеки чыгармаларды негизги топторго бөлүштүрүүдө бирдей көз караш жок, бирдей кабылданган классификация иштелип чыкпады. Бирок ошондой болсо да оозеки чыгармалар негизинен эки же көбүнчө үч топко бөлүнөт да, аталышы ар кандай болгону менен ички мазмуну, жанрдык классификациясы, тигил же бул жанрдык түрдү ыйгаруу, топтоштуруу жагынан бири-бирине жакын, албетте олуттуу айырмачылыктар деле жок эмес.

Эмесе кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүндө өтө кеңири орун алган элдик ырларды (лирикалык жанрлар) классификациялоо, жанрдык түрлөргө бөлүштүрүү маселесине токтололу. Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүндө элдик ырлар өтө кеңири тараган. Ал изилдөөчүлөр тарабынан кандай деп аталса да кыргыз фольклорундагы негизги топтордун (тектин) бири катары таанылган. Элүүнчү жылдардан кийин бул маселеге биринчилерден болуп киришкен фольклорист – окумуштуулар С.Мусаев менен Ж. Таштемиров лирикалык тектеги элдик ырларды «эмгек ырлары», «салт ырлары», «турмуш ырлары» деп болгону үч түргө бөлүштүргөн.

Албетте андан ары майда жанрдык түрлөргө ажыратылат. Булардан кийин С. Закиров кыргыз фольклорундагы «лирикалык жанрларды», «эмгек ырлары», «ырымдар», «дарымдар», «каада-салт ырлары», «эл сөздөрү», «турмуштук ырлар» деп алты түргө ажыратса, М.Мамыров «эл ырларын» адегенде «турмуш ырлары», «каада-салт ырлары» деп экиге ажылап, андан ары ич ара майда түрлөргө бөлүштүргөн. Ушул проблеманын үстүндө көбүрөөк түйшүктөнгөн Т.Танаев болсо «лирикалык ырларды» дароо эле он жети жанрдык түргө бөлүштүрүп берет. Текст арасында саналып, бирок классификациялык – схемага илинбей калган «мактоо», «үйлөнүү», «жанылмач», «каргыш» жана «өлөндөрдү» кошсок лирикалык жанрдын түрлөрү андан да арбыт эле. Кытайдагы кыргыздардын элдик оозеки чыгармаларын изилдеген окумуштуу Макелек Өмүрбай лирикалык жанрларды «сезим-туюм чыгармалары» деп атайт да, аларды «эмгек ырлары», «каада-салт ырлары», «сүйүү ырлары», «дарым-ырым айтымдары» деп төрткө бөлөт.

Акыркы жылдары эле басылып чыккан «Кыргыз адабиятынын тарыхында» (I том, 2002-жыл) кыргыз фольклорунун жанрдык классификациясына арналган атайын бөлүм болбогону менен, аталган эмгек «**лирикалык жанр**», «**дидактикалык чыгармалар**», «**эпикалык жанр**» деген салттуу аталыштагы бөлүмдөрдөн турат жана ар бир бөлүмгө **киришээр алдында ага тиешелүү деп табылган жанрлар эсепке алынат, демек, кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү жанрдык түрлөргө бөлүштүрүлөт, классификацияланат.** Алсак, лирикалык жанрды «адабият таануу терминдери менен атаганда – эмгек лирикасы, атуулдук лирика, табият лирикасы, философиялык лирика, балдар лирикасы, дин лирикасы, сүйүү лирикасы сыяктуу түрлөргө бөлүштүрүүгө болот» экен. [48.25]. Бул жанрдык түрлөрдү андан

ары чечмелей келгенде ич ара майда түркүмдөргө ажырап кетет: «Бекбекей», «Шырылдан», «Оп майда», «Тон чык», «Ор орогум» эмгек лирикасына; «Аккан суу», «Керме-Тоо» табият лирикасына; кошоктор, армандар, кайгы лирикасына; санат-насыят, терме, үгүт, үлгү, нускалар; философиялык лирикага; айтыштар, оюн ырлары атуулдук лирикага; балдар ырлары балдар лирикасына; ырым-жырым, эм-дом, дин ырлары диндик лирикага; секетпай, күйгөн, ашыктык, махабат сүйүү лирикасына; мезгил-маал, жылдын төрт мезгили жөнүндө ырлар мезгил лирикасына кирет. Бул жерде көрүнүп тургандай «кайгы лирикасы» менен «мезгил лирикасы» автордун жогорудагы бөлүштүрүү санагында эске алынбаган. Көңүл бура турган нерсе, ар бир бөлүмдүн башталышында берилген жанрдык бөлүштүрүү (классификация) андан аркы изилдөөлөрдө ошондой ырааттуулукта сакталбайт, башкача айтканда, жанрдык классификация менен эмгектин бөлүмдөрү (структурасы) орчун айырмаланат, демек бул маселеде авторлордун (редактордун да) көз караштары айырмалуу экендигинен кабар берет.

Элдик ырларды ич ара тигил же бул топко ыйгарууда айырмачылыктар бар. Аны баамдоо үчүн айрым классификацияларды өз ара салыштырып көрөлү. Эмгек ырлары бардык убакта өзүнчө жанр катары каралат, көбүнчө майда жанрдык түрлөргө ажыратылбайт, бирок айрым изилдөөчүлөр (С.Закиров) аны «дыйканчылык ырлары», «мал чарбачылык ырлары», «кол өнөрчүлүк ырлары» деп тематикалык топторго ажыратса, айрым учурда чыгарма аттары («Бекбекей», «Шырылдан», «Оп майда» ж.б.) өзүнчө жанр катары саналып жүрөт.

Салт ырларын С.Мусаев ырым-жырым ырлары, «эм-дом ырлары», «кошоктор», «оюн ырлары», «бешик ырлары» деп бөлүштүрсө, С. Закиров «малчылык каада-салт ырлары», «дыйканчылык каа-

да-салт ырлары», «саясий-социалдык каада-салт ырлары», «үрп-адат ырлары» деп атап, тематикалык принцип боюнча төрт түргө ажыратат. Анан да «каада-салт ырларын» кайрадан эле «үрп-адат ырлары» деп бөлүштүрүүнүн кандай зарылчылыгы бар. «Ырымдар» менен «дарымдар» өз-өз алдынча жанрдык түр катары саналып, ырымдар тематикасына жараша төрткө, дарымдар оорунун түрүнө, же дарымдын атына карай жыйырма төрт түргө бөлүнөт. М.Мамыров «айтыш», «учурашуу», «коштошуу», «жар чакыруу», «угузуу», «үйлөнүү» ырларын да «каада-салт ырларына» кошот. «Оюн ырлары» менен «бешик ырлары» «турмуш ырларына» жатат. С.Закировдун пикири да ушундай. Б. Кебекова болсо кыргыз элинин каада-салт ырларын «үйлөнүү үлпөтүнө, үй-бүлөчүлүккө байланыштуу каада-салт ырлары» жана «өлүк өлгөндөгү каада-салт ырлары» деп эки топко бөлөт. Биринчи топко «той баштар», «кыз оюндагы ырлар», «көрүшүү», «жар-жар», «кыздын коштошуусу», экинчи топко «керээз», «угузуу», «кошок-жоктоо», «көнүл айтуу-көнүл жубатуу» ырлары кирет. Бул эмгекте каада-салт ырлары толук камтылган эмес сыяктуу, а балким андай максат коюлбашы деле мүмкүн. Автор өзү айткандай эл оозунда «баланын төрөлүшүндө, торолушунда, ырым-жырым жөрөлгөлөрдү, адеп-ахлактык түшүнүктөрдү камтыган өзүнө таандык каада-салты, ага тете көркөм поэзиясы бар» [38.136] эмеспи.

Турмуштук ырлардын жанрдык түрлөрү арбын. Аны С.Мусаев «арман», «сүйүү», «айтыш», «мактоо-кордоо» ырлары деп төрт жанрдык түргө ажыратса, С.Закиров менен М.Мамыров буга кошумча «жоктоо», «керээз», «бешик», «оюн», «күү», «дин» ырларын да турмуш ырларына кошот. Мындан сырткары С.Закиров «Санат-насыяттарды», «тарыхый», «учурашуу», «коштошуу» ырларын, М. Мамыров «эмгек ырларын», «ар түрдүү ырлар» ме-

нен «өлөндөрдү» турмуш ырлары деп эсептейт. Айтмакчы «ар түрдүү ырлар» деп атап, аны жанрдык түр катары сунуштоо логикага сыйбайт.

Миф, легенда, жөө жомок, тамсил, эпостор (жомоктор) бардык учурда эпикалык чыгармалар катары каралат. Айрым изилдөөчүлөр «санжыралар» менен «элдик поэмаларды» (С.Закиров, Т.Танаев), «тарыхый ырларды» (М. Мамыров) «элдик аңгеме», «анекдот», ал гана эмес «табышмак», «макал-лакап», «калптарды» да (Т. Танаев) эпикалык чыгармалардын түрүнө кошот. «Кыргыз адабиятынын тарыхында» (I том) эпикалык жанр кара сөз жана ыр түрүндөгү эпикалык чыгармаларга бөлүнүп, биринчисине «жөө жомоктор», «мифтер», «уламыштар», экинчисине «жомоктор» менен «элдик поэмалар» кирет. «Тамсилдер» «дидактикалык чыгармаларга» ыйгарылат. «Куудул сөздөр» кыргыз фольклорундагы сатирага жакын, бирок андан айырмалана турган өзүнчө жанрдык түр катары эсептелет, Кыргыз фольклорундагы кара сөздү терең изилдеген Н. Нарынбаева эпикалык прозаны «жөө жомок түрү», «кара сөз түрү» деп эки топко бөлөт. Биринчи түрүнө жөө жомоктор (кереметтүү, жаныбарлар жөнүндө, турмуштук, чубама) менен калптар, экинчисине миф, легенда, уламыш, баян, аңыз кирет. Адатта жөө жомокторду кереметтүү жөө жомоктор, айбанаттар жөнүндө жөө жомоктор, турмуштук жөө жомоктор деп үчкө бөлүштүрүү калыптанып калган. Ырас, айрым учурда күлкүлүү же сатиралык жөө жомоктор кошулат. Байкоого караганда бул жерде чубама (кумулятивдик) жөө жомок алгач ирет өзүнчө жанрдык түр катары аталып отурат. Калптарды болсо көпчүлүк изилдөөчүлөр дидактикалык чыгармалар катары карап келген эле.

Оозеки сөз өнөрүндөгү элдик макалдар, ылакаптар, калптар, жаңылмачтар, табышмактар кыргыз фольклористикасында, «дидактикалык чыгарма-

лар» деп аталып, оозеки чыгармалардын өзүнчө чон тобун (тегин) түзөт. Айрым изилдөөчүлөр бул терминдин ордуна «жамак» (кенже жанр) (М.Түлөгабылов), «чечен сөздөр» (М.Мамыров), «эл сөзү» (С.Закиров) деген терминдерди колдонушат. Кээде дидактикалык чыгармаларга «санат-насыяттар», «шакаба, чечен жана куудул сөздөр» (М.Мамыров, М.Сулайманов, С.Мусаев), «терме», «үлгү», «үгүт», «тамсилдер» (Р. Сарыпбеков) кошулат, «айтыш ырларын», «бата», «каргыш жана ант», «балдар ырларын» да дидактикалык чыгармалар (М.Өмүрбай) катары караган учурлар бар. Ошентип, дидактикалык чыгармалардын жанрдык составын аныктоодо да азырынча бирдей пикир жок,

1973-жылы басылып чыккан «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки» – кыргыз фольклористикасынын тарыхында биринчи ирет жарык көргөн фундаменталдуу эмгек. Илим чөйрөсүндө аты чыккан, белдүү фольклорист-окумуштуулар жамааты тарабынан даярдалган. «Очеркте» оозеки чыгармачылыктын дээрлик бүткүл жанрын камтып изилдөө аракети болгону менен, тилекке каршы кыргыз фольклорун жанрдык түрлөргө бөлүштүрүп классификациялоо маселеси сыртта калган. Эмгектин «баш сөзүндө» «... оозеки чыгармаларды жанрларга жана түрлөргө бөлүштүрүүдө күмөндүктү пайда кылбай койгон жок, ... чыгармалардын түрлөргө бөлүнүшү азырынча шарттуу түрдө гана алынды» [51.4] – деп жазылат. Изилдөө программасынын татаалдыгынан улам ушундай болдубу деген ой кетет. Учурунда бул «Очерк» жөнүндө басма сөз беттеринде пикирлер айтылган, жакшы жактары менен бирге айрым кемчиликтери сынга алынган. Алсак, профессор К. Артыкбаев оозеки чыгармалардын жанрдык түрлөрүнө келгенде дин ырларын өзүнчө бөлүштүрбөй, «ырым жана дарым ырлары» менен бирге кароону, «миф» менен «ле-

генданын» айырмасын ачып, ошол эле учурда аларды өзүнчө бөлүштүрбөй «жомоктор» менен бириктирүүнү туура көргөн. Оюн-зоок, үлпөттөгү ырдашуулар, жородогу сармерден, «айтыш ыры» боло албастыгын, «элдик анекдот» «болмуш сөздөр» «Очерктен» сыртта калганын айтат». [8]. Ушундай эле «элдик санжыра», «мактоо ырлары», «улама сөздөр», «тарыхый сөздөр» сыяктуу фольклордук жанрлар унутта калганын адабиятчы Ш. Үмөталиев да белгилейт. [91].

Ошентип жогоруда белгилүү болгондой оозеки сөз өнөрүн классификациялоонун аз да болсо өзчыйыры, өз тарыхы бар. Кийинки изилдөөлөр, колдонулуп жүргөн фольклордук классификациялар 1920–1940-жылдары К.Мифтаков, К.Рахматуллин, М.И.Богданова, Т.Саманчин, З.Бектенов, Т.Байжиев, А.Тайгүрөнов сыяктуу алгачкы илимпоздор баштап берген чоң иштин уландысы десек жарашат. Бирок ошол оозеки чыгармаларды жанрдык түрлөргө бөлүштүрүүдө кетирилип жаткан кемчиликтер даде болсо арбын, аягына чыкпаган маселе көп. Жанрдык классификация боюнча «Кыргыз адабиятын» [68] кайра-кайра сынга алып келаткан окумуштуу М.Мамыровдун пикирине караганда «оюн», «бешик», «селкинчек», «сүйүү ырлары» «салт ырларына» эмес, «турмуштук ырларга», ал эми «айтыш ырлары» «турмуш ырларына» эмес, «салт ырларына» жатат деп З.Бектенов менен Т.Байжиевдин бөлүштүрүүсүн колдойт. «Угузуу», «керээз», «жоктоо» өз алдынча адабий түр, ошондуктан «кошокко» кошууга болбойт, ал эми «көрүшүү», «көңүл айтуу ырларын» жанрдык түр катары кароого арзыбайт дейт. Ошондой эле «жөө жомокторго» «күлкүлүү жөө жомокторду» кошуп төрткө бөлүүнүн эч кандай зарылчылыгы жок деген ойду айтат. «Учурашуу», «коштошуу», «жар чакыруу ырлары» фольклордук классификациядан

орун таппай келатканын да сынга алат. Анын пикири боюнча буга чейинки классификациялардагы башкы кемчиликтердин бири – жанрдык түрлөрдүн бардык белгилери толук эске алынбай, айрым белгилери гана көңүлгө алынгандыгында. Бул оюн ырас-тоо үчүн М.Мамыров оозеки чыгармачылыкта драма бар, макал, ылакап, табышмак, жаңылмачтар лирикалык жанрга кирет, сатиралык чыгармалар эпостук жанрдын бири деп туура эмес бөлүштүрүүнү мисалга тарткан. Экинчиден, оозеки чыгармалардын айрым жанрлары менен түрлөрү таптакыр сөзгө алынай калган [57].

Ушул маселе менен алектенип жүргөн адабиятчылардын дагы бири М.Түлөгабылов буга чейин сунушталып келген классификациялардагы мүнөздүү кемчиликтерди ачып берүүгө аракеттенет. «Биринчиден, – дейт ал – жазма-профессионал адабияттын жанрдык тегине берилген терминдер курулай эле оозеки чыгармачылыкка колдонулгандыгында. Чынында оозеки чыгармачылык профессионалдык адабиятыбыз жаралганга дейре түркүн түрмөк жанрларда өнүгүп, өзүнө гана энчилүү аттары менен ооздон түшпөй келген... Ошондуктан лириканын ордуна *ыр*, дидактиканын ордуна *жамак* жана эпиканын ордуна *жомок* деп элдин өзүнүн аныктамасын колдонуу кантсе да илимий жагынан туура берилген тактык болот...

Буга чейинки классификациядагы экинчи жетишпегендик – оозеки чыгармачылыктын чакан жанрдык түрлөрдөн эпостук классикалык формаларга жеткен ырааттуулугу жана мыйзам ченемдүү өсүш диалектикасы эске алынбагандыгында. Ошондуктан элдик оозеки чыгармачылыктын ар жанрдык уруулары жогортон төмөн эпикалык, лирикалык, дидактикалык делинбей, өз нугу боюнча ыр, жамак (кенже жанрлар) жана жомок болуп жайташтырылса, жөнөкөйдөн татаал жана чакандан ири формага өтүүчү кадыресе логика, жыйнактуу динамика сакталат.

Үчүнчүдөн, балдар ырлары өз алдынча жанрдык түрлөргө такыр эле бөлүштүрүлбөгөндүгүндө» – деп жазат. [87.15–16].

Фольклорист С.Закировдун пикирине караганда чыгарманын көркөмдүк бирдиги, логикалык единицасы, мазмун жалпылыгы классификациялоодогу негизги критерийлерден болуп эсептелет. [КФ, инв. № 5128.76]. Классификацияда чыгарманын бардык касиеттери, белгилери эске алынат, бирок анын «эң негизги белгиси боюнча классификацияланышы талап кылынат» деген ойдо. [КФ, инв. 5128.86]. Мисалы, макал-ылакаптар ички ой-сезимди туюнтушу жагынан «лирикалык жанрга» мазмуну боюнча «дидактикалык чыгармага», колдонулушу, айтылыш өзгөчөлүгүнө карап «эл сөзүнө» жатат дейт. [КФ, инв. № 5128.86–87]. Классификация учурунда бир принциптен экинчисине кайталап өтө берүү, башкача айтканда, жанрдык принциптен тематикалык принципке, же кайрадан жанрдык принципке кайрылуу кемчилиги С.Мусаев менен Ж.Таштемировдун классификациясына мүнөздүү экендигин айтып, оюн ырларынын бир учурда салт ырларына, экинчи бир учурда балдар ырларына ыйгарылышын мисалга тартат. [КФ, инв. № 5128.79]. Бир эле материалды бөлүштүрө келгенде сюжети боюнча, тематикасы боюнча же форма-көлөмү боюнча ар кандай классификациялоого мүмкүн, экинчиден, оозеки чыгармалар ооздон оозго өткөндө «мазмун, форма жактан өзгөрүп, бир жанрдан экинчи жанрга оошуп жашай берген», буга «Манас» эпосун мисал келтирүүгө болот дейт. [КФ, инв. № 5128.103]. Ошондой эле чыгарманын майда-чүйдө өзгөчөлүктөрүн эске алып, «жыбырата бөлө берүүгө болбойт» деген ойдо. Буга жөө жомокторду мисал келтирип, бир эле белги жөө жомоктордун бардык түрүнө мүнөздүү болушу мүмкүн экендигин айткан.

С.Закиров лирикалык жанрды ички мазмунуна карата, эмгек ырларын, ырымдарды, каада-салт

ырларын колдонгон шарты, берген мазмунуна жараша, дарымдарды жалаң оорунун түрүнө карай, эл сөздөрүн форма жалпылыктарына, мазмун бирдигине, турмуштук ырларды идеялык мазмуну, кандай формада аткарылышы боюнча, эпикалык чыгармаларды ички мазмунуна карай классификациялоо туура болот деп эсептейт. [КФ, инв. № 5128. 94–103]. Демек, автордун көз карашы боюнча фольклордук классификациялоодо туруктуу бир принципти, бардыгына бирдей критерийди колдонуу мүмкүн эмес деген жыйынтык чыгат. Ар бир жанр өзүнө тиешелүү принциптердин негизинде классификацияланышы мүмкүн. Дегинкиси, окумуштуу М.Мамыровдун: «Элдик оозеки чыгармачылыкты классификациялоодо кандай методология менен теориялык жол-жобону колдонуу керектиги да эмдигиче башы ачыла элек. Аны бир дагы кыргыздын фольклорчу окумуштуусу оюна алып, ага көз кырын сала албады» [57.61] – деген пикири туура.

Оозеки чыгармаларды классификациялоо кыргыз фольклористикасындагы бирден бир орчундуу маселе экендигин, анан да фольклорду изилдөө адатта ушул маселеден башталарын, «классификацияны тактап алуу иштин туура багытта жүрүшүнө ыңгайлуу шарт түзөөрүн» [38.9] фольклористтер бир ооздон ырасташат. Бул маанилүү, тоомдуу маселени чечип алуу зарылчылыгын М.Мамыров мындайча түшүндүрөт: «Биринчиден, оозеки чыгармачылыкты классификациялоо маселесин илимий негизде чечип, аны тактап алмайынча, буга чейинки кеткен кемчиликтер мындан ары да жибериле бериши ыктымал. Экинчиден, кыргыздын оозеки чыгармачылыгы мектептерде, жогорку окуу жайларында да өзүнчө сабак – предмет же курс болуп окутулушун эске алып, окуучулар менен студенттерге илимий негизде билим берүүнү көздөсөк, ошол классификациялоо маселесин азыркы учурдагы

фольклористиканын денгээлинен кайра карап, аны тактоону турмуш бөтөнчө талап кылат. Бул анын практикалык эле жагы. Теориялык жагынан да ал өзүнчө мааниге ээ болуп, мурдатан бери ошол классификациялоонун тегерегинде айтылган ар кыл пикирлердин аки-чүкүсүн бышыктап, аны жетилтүүгө алып келмекчи». [57.61]. Кылымга жакын мезгил аралыгында кыйла эле илимий изилдөө иштери жүргүзүлгөн сыяктанат. Бирок андан бери бир эмес бир нече жанрдык классификация сунушталганы менен проблема аягына чыгып чечилбеди. Бул маселеге кайрылган окумуштуулардын өздөрү да муну моюнга алышып, иштеп чыккан классификациясы дагы деле болсо такталышы, толукталышы мүмкүн экендигин жазып келишет. Биздин оюбузча оозеки сөз өнөрүнүн спецификалык өзгөчөлүктөрүн толук эске алуу менен, жанрдык түрлөргө бөлүштүрүүнүн негизги принциптерин тактап алмайынча туура натыйжаларга жетишүү мүмкүн эмес.

Жогоруда белгилүү болгондой кыргыз фольклористикасында жанрдык классификация жүргүзүү аракеттери болгону менен эң бышкы, олуттуу маселеге көңүл бурулган эмес. Ал – фольклор жанрын аныктоонун амалдары, шарттары, б.а., классификациялоонун критерийлери менен принциптери. Демек, фольклордук жанрдын табиятын, ага мүнөздүү болгон спецификалык өзгөчөлүктөрүн ачып берүү, аныктоо бүгүнкө чейин жеткиликтүү изилденбей келаткан маселелердин бири болуп эсептелет. Бул болсо кыргыз фольклористикасында эле эмес жалпы фольклористика илиминде актуалдуу проблема бойдон турат.

Дегеле ар бир илим адатта классификациядан башталат дешет. Анткени тиешелүү материалды тереңдеп изилдөө үчүн баарыдан мурда классификация зарылчылыгы келип чыгат. Ошондуктан классификация маселеси өзгөчө мааниге ээ болоорун

белгилеп, белгилүү фольклорист В.Я.Пропп мындай деген эле: «В любой науке классификация является основой и предпосылкой, из которой исходят при изучении материала по существу». [76.34]. Ошондой эле анын «Одна из задач фольклористики есть задача выделения и изучения категории жанра и каждого жанра в отдельности...» [76.20]. – деп өткөн кылым ортосунда жазганы кыргыз фольклористикасы үчүн бүгүнкү күнү да өтө маанилүү. Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүн изилдөө боюнча жакшы ийгиликтер жаралганын танууга болбойт, бирок ошол эле учурда кыргыз фольклорунун жанрдык курамын аныктап, классификация жүргүзүүдө бир беткей жыйынтык чыгарыла элек.

Классификациялар эки түрдүү болушу мүмкүн: колдонмо (прикладдык) жана илимий классификация. Илимий классификациянын принциптери иштелип чыгып даяр болгуча жөнөкөй эле прикладдык классификация колдонулат. Мындай классификацияларга илимий багыттагы катуу талап коюлбайт, анткени ал тигил же бул материалды системага салып, пайдалуу маалымат берүү милдетин гана аткарат. Ал эми илимий классификация жөнүндө сөз башка, бул жерде илимий-теориялык негизде даярдалган, өтө так классификация талап кылынат.

1.2. Фольклордук жанрларды классификациялоо принциптери

Фольклорду жанрдык түрлөргө ажыратуу, классификациялоо тажрыйбасы XIX кылымдын акырынан тарта колго алына баштаган десе болот. Ар түрдүү илимий багыттагы иштер жүргүзүлүп, ар кандай методологиялык принциптер колдонулган. Мунун баары «фольклор» түшүнүгүнө, аны ким кан-

дай кабыл аларына байланыштуу келип чыккан. Көпчүлүк фольклористтер фольклорду жалпы элдик маданият, анын ар кандай түрлөрү катары түшүнүп, классификациянын милдети ошол фольклор түрлөрүн топторго ажыратуу, бөлүштүрүү деп билген. В.Е.Гусев алардын айрымдарын мисалга тарткан эле. [24]. Дж.-Л.Громм элдик түшүнүк, каада-салттан жаралган нерсенин баарын эки негизги топко бөлгөн: анын бири – мифтер менен легендалар болсо, экинчиси – үрп-адат, каада-салттар, шааншөкөт, салтанаттар, түрдүү иш-аракеттер менен ишенимдер. Мындан бир аз түзүгүрөөк классификацияны Ш.-С.Бён сунуштаган. Ал фольклордун бардык түрүн үч негизги топко бириктирет: 1. Ишенимдер менен иш-аракеттер; 2. Үрп-адат, каада-салттар; 3. Кара сөз, ырдоо жана сүйлөө. Бул үч топтун ар бирин ич ара майда түрлөргө да ажыраткан. Биринчи топко: 1) асман менен жер, 2) өсүмдүктөр дүйнөсү, 3) жаныбарлар дүйнөсү, 4) адамзат жашоосу, 5) адам жараткан нерселер, 6) жан жана тиги дүйнө, 7) адамдан сырт, кайып турмуш, 8) аян, көзү ачыктык, 9) магия өнөрү, 10) оорулар жана дарылоо. Экинчи топко: 1) коомдук жана саясий институттар, 2) жеке жашоо-тиричиликтеги үрп-адаттар, 3) кесипчилик жана өндүрүш, 4) календардык майрамдар, 5) оюндар, бийлер, спорт жана көңүл ачуулар. Үчүнчү топко: 1) аңгемелер – а) болгон иштей, чындыктай кабыл алынгандар б.а., мифтер, легендалар, баатырдык жомоктор, б) көңүл көтөрүү үчүн айтылгандар, 2) ырлар жана балладалар, 3) макалдар менен ылакаптар, 4) балдар ырлары. П. Сентив болсо фольклорду элдин жашоо-тиричилик шартына карай үч чоң бөлүмгө топтойт: А) «материалдык жашоо-тиричилик», Б) «интеллектуалдык жашоо-тиричилик», жана С) «социалдык жашоо-тиричилик». Биринчи топко, материалдык маданияттын бардык түрлөрү, эл массасынын өндүрүш-

түк-кесиптик ишмердүүлүгүнүн бардык формалары; экинчи топко, элдик тил, элдик билим, элдик философия, магиялык үрп-адаттар, диний ишенимдер, элдик искусство, элдик адабият; үчүнчү топко, үй-бүлөлүк мамилелер, ар түрдүү бирикмелер, союздар менен коомдор ж.б. кирген. Ал гана эмес П.Сентив фольклордун «жашыруун бөлүмү» катары эротикалык ырлар менен жомокторду, аял-эркек ортосундагы жашыруун (интимдик) мамилелерди да өзүнчө бөлүп көрсөткөн.

Америкалык фолькорист Р.-С. Боггс сөз чыгармачылыгын эле фольклорго кошуп, аны үч чоң топко бөлөт: А) адабий фольклор, В) лингвистикалык фольклор, С) илимий фольклор. Ал эми америкалык дагы бир фольклорист А. Тэйлор фольклорду кыйла кенири мааниде түшүнүп, аны «физикалык объектилердин фольклору», «кыймыл-аракет менен оюндардын фольклору», «идеялар фольклору» жана «оозеки фольклор» же «сөз фольклору» деп бир нече тармакка бөлүштүргөн [24.99].

Латын-америкалык өлкөлөрдүн фольклористтери да фольклордук классификациянын бир нече варианттарын иштеп чыгышкан эле. Алсак, аргентиналык фольклорист М.-К. де Мартинес фольклор түрлөрүнө төмөнкүдөй классификация берет: 1) адабий, 2) музыкалык, 3) сүрөт, 4) мимикалык, 5) конструктивдик-архитектуралык, 6) лингвистикалык, 7) философиялык, 8) илимий-теориялык, 9) этикалык, 10) диний. Мексикалык фольклорист Нуньес болсо фольклор түрлөрүн мындайча топтоштурган: а) илимий түшүнүктөр фольклору, б) элдик философия, в) элдик дин (диний ырым-жырымдар, магия, миф, легендалар), г) көркөм фольклор (сөз өнөрү, музыка, сүрөт өнөрү), д) элдик жүрүм-турум жана укук. Булардан айырмаланып аргентиналык фольклорист А.Повинья психологиялык принципке негизделген классификация сунуштаган. Ал эл-

дин чыгармачылык ишмердүүлүгүнө психологиялык категориядан карап, «интеллект фольклору» (жөө жомок, аңгеме, тамсил, миф, легенда, романс, макал ж.б.), «сезим-туум фольклору» (ыр, музыка) жана «эрк-ыктыяр фольклору» (оюн, бий, шаан-шөкөт) деп үчкө бөлгөн. [24.100].

Мариус Барбью салтка айланып калган нерсенин баары, ал гана эмес, тамак-аш даярдоонун рецептерине чейин фольклорго кирет десе, Б.А.Боткина оозеки маданият бүтүндөй фольклор деп түшүндүрөт. Эспиноза үчүн фольклордун эң башкы атрибуту – примитивдүүлүк, б.а., түркөйлүк, жапайылык. Анын пикирине караганда: «Фольклор состоит из верований, обычаев, суеверий, пословиц, загадок, песен, мифов, легенд, сказаний, обрядовых церемоний, магий, сведений о ведмах и других проявлений... Фольклор может быть назван прямым и верным выражением памяти «примитивного человека». [82.268]. Мына ушинтип, Америкада, Европа өлкөлөрүндө фольклор түшүнүгү өтө эле кеңири мааниде колдонулгандыктан, фольклордук жанрга, анын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө, классификациясына байланышкан проблемалар көбүрөөк талаш-тартыш жаратып келген. Өткөн кылымдын ортосунда басылып чыккан «Стандартный словарь фольклорной мифологии и легенд» деген сөздүктүн өзүндө эле фольклордук жанрга жыйырмадан ашык аныктама берилгени айтылат. [82.268].

Классификация проблемасын чыныгы теориялык багытта караштыруу советтик илимде колго алынган. Өткөн кылымдын орто ченинен тарта бул проблемага фольклористтер көбүрөөк кайрыла баштап, буга чейинки классификациялардын канааттандырбаган же житешпеген жактарын көңүлгө алуу менен, аны кайрадан карап, кандайдыр бир жалпы принциптерди, жаңыча критерийлерди алып чыгуу максатын алдыга койду. Бул багытта В.Я.

Пропштун концепциясы өзгөчө кызыгуу туудуруп, фольклорист-окумуштуулар арасында кызуу талкуу жараткан. В.Я.Пропп деле көпчүлүк фольклористтер сыяктуу фольклорду сөз өнөрү деп тааныгандыктан «жанрдын поэтикасын» негизги критерий катары эсептейт. Ал мындай деп жазат: «В. литературоведении это понятие (жанр – И.К.) определяются совокупностью поэтической системы. Это можно применить и к области фольклора. [76.36]. Демек, фольклордук жанр андагы поэтикалык системанын бирдейлиги, жалпылыгы менен аныкталса, анда баарыдан мурда жанрдын поэтикалык өзгөчөлүктөрүн үйрөнүп билүү зарылчылыгы алдыңкы планга чыгат. «Первое требование для определения жанра и выяснения количества и наименований жанров – изучение поэтики фольклора». [76.36] – деп өз оюн бышыктаган В.Я.Пропп. Ошентип, жанрдын поэтикалык системасы негизги критерий катары саналат, бирок ошол эле учурда адабиятка анча тиешеси болбогон бир катар кошумча белгилер да сунушталган. Андай белгилер үчөө – жанрдын жашоо-тиричиликтеги кызматы, аткаруу формасы жана музыкага болгон карым-катышы. Бирок автордун көз карашы боюнча бул кошумча белгилер бардык эле учурда бирдей милдеттүү эмес, экинчи катардагы мааниге ээ. Акырында В.Я.Пропп оозеки чыгармачылыктын өзгөчөлүктөрүн толук эске алуу менен мындайча жыйынтыкка келет: «жанр определяться его поэтикой, бытовым применением, формой исполнения и отношением к музыке». [76.39]. Адабият жанры үчүн жогорудагы саналган белгилердин болушу зарыл эмес, демек фольклордук жанр менен адабий жанр бири-бирине окшобойт деп түшүнсөк болот. Көрүнүктүү фольклористтин берген аныктамасына карата учурунда ар түрдүү көз караштар айтылган. В.Е.Гусев фольклордук классификациянын принциптери жөнүндө В.Я.Пропштун айткандарын

негизинен жактырып, колдогону менен анын классификациясын толук кабыл албайт. «Отдавая должное продуманности его концепции, мы, однако, не можем принять её, поскольку, во-первых, расходимся с В.Я.Проппом, как и с большинством коллег, в определении границ классифицируемого материала и, поскольку, во-вторых, думаем, что в основу классификации должны быть положены иные критерии, нежели те, которые предлагает В.Я. Пропп» [24.102] – деп жазган. Айрым фольклористтер (Б.Н.Путилов) мазмун менен форманын жалпылыгы жанрды аныктай турган категория деп эсептейт. Мындай көз караш фольклористикада кеңири орун алган. В.Е.Гусев да учурунда ушундай көз карашты колдоп, фольклордук жанрга мындайча аныктама берген эле. «Жанр – группа произведений, общность которой объективно определяется той областью действительности, на которую направлено художественное познание, сходным характером идейной проблематики, а также назначением в общественной жизни народа; это общность выражается в большем или меньшем сходстве принципов и средств типизации, композиционного строения, стилистических средств». [24.107], В.В.Митрофанова болсо В.Я.Пропптун аныктамасын дагы кеңейтип, анда саналган белгилерге чыгарманын идеялык-тематикалык биримдигин, сюжет менен кырдаалдар жалпылыгын кошумчалоону сунуштаган [61.36]. Фольклорист В.И.Еремина аныктамада маанилүү бир жагдай көңүл сыртында калган, жанрга аныктама берүү үчүн чыгарманын тарыхый өнүгүү жолун сөзсүз эске алуу керек дейт. [26.108].

Орус фольклору боюнча окуу китептеринин автору, белгилүү фольклорист В.П.Аникин үчүн: «Жанр – это вид или, точнее говоря, тип поэтической структуры, нераздельно сопряженной с воплощением и передачей содержания определенного

идейно-эстетического и жизненно-бытового назначения». [6.68]. Аныктамада сезилип тургандай В.П. Аникин фольклор жанры формалык эмес, мазмундук категория экендигине басым жасайт. Ошондой эле элдин жашоо-турмушунда, ошол жанрдын эмне кызмат аткарып, кандай максатта колдонула тургандыгына өзгөчө маани берет. Окумуштуунун пикирине караганда: «От жизненной целевой установки зависит структурная организация поэтического произведения, в том числе – признаки жанровой формы». [6.68]. Мындай ойго В.С.Гусев анча кошула бербейт, анын пикирине караганда фольклор кимдир бирөөнүн алдын ала максат коюп, даярданып алган чыгармачылыгы эмес.

Орус эл ырларын ар тараптан терең изилдеп, классификация жүргүзүп келген фольклорист-окумуштуулардын бири Н.П.Колпакова фольклордук жанрга аныктама берип, түшүндүрүүдө анын коомдук функциясына айрыкча маани берет. «Жанр – деп жазат ал – исторически сложившийся тип художественной формы, обусловленной определенной общественной функцией данного вида искусства и соответствующим содержанием». [26.108]. Негизи жанрдык белгилер узакка созулган тарыхый мезгил аралыгында калыптангандыктан, кайсы доордун чыгармасы болсо да негизинен туруктуу келет деген ойду айтат. В.Е.Гусев жогорку аныктамадагы «көркөм форманын тиби» деген түшүнүк толугураак чечмелеп берүүнү талап кылат деген.

Айрым фольклористтер жанрдык классификацияга бир эле критерий колдонуу жетиштүү болот десе, башкалары андай көз караштан баш тартып, ар түрдүү белгилери боюнча классификациялоону ылайык табат. Жанрдык белгилердин ичинен негизги, башкы белгини таап, материалды ошол боюнча топтоштурууну туура көргөндөр да бар. Бирок бул негизги белгини ар ким ар кандай түшүндүрөт.

Бирөөлөр мазмун менен форманын жалпылыгын, дагы бири коомдук-турмуштук функциясын, үчүнчү бирөөлөр жанрдын поэтикасын негизги белги деп далилдөөгө аракет жасайт. Ушундан улам жанрды аныктоо үчүн тиешелүү деп саналган белгилер толук болууга тийишти? – деген мыйзамченемдүү суроо туулат. Буга байланыштуу В.Я.Пропп: «Ни один признак в отдельности, как правило, ещё не характеризует жанра, он определяется их совокупностью» – деген, бирок ушуга удаа эле бул оюн кайрадан тактап: «Не во всех случаях нужны все аспекты, но например, для всего песенно-стихотворного фольклора они обязательны» – деп жазат. [76.39]. Андай болгондо, кайсы бир жанр үчүн бардык критерийдин болушу милдеттүү, же эске алынууга тийиш болсо, башкалары үчүн анчалык деле зарыл эмес деген түшүнүк келип чыгат. Бул маселе боюнча казак фольклористи С.Каскабасов В.Я. Пропп-тун оюн толугу менен кубаттайт. Анын пикирине караганда: «Бул белгилердин эч бири жеке туруп фольклордук жанрды сыпаттай албайт. Ошентсе да, бир фольклордук жанрды сыпаттоо үчүн бул белгилердин баары түгөл болушу милдеттүү эмес. Алардын эки-үчөө гана башкы фактор болуп, бир фольклордук жанрга тиешелүү касиет бере алат». [37.14]. Мындай көз караштын жүйөөлү жактары бар.

Ошентип, классификация принциби бирдей болбогондуктан, ар түрдүү, кээде бири-бирин жокко чыгарган жанрдык белгилери боюнча классификация жүргүзүлөт. Айрыкча, фольклордук жыйнактарды түзүп, басмадан чыгарууда кандайдыр бир бирдиктүү принцип сакталган жок. Бири жазылып алынган аймагына, бири айтуу, аткаруу өзгөчөлүгүнө, дагы бири сырткы формасына, кээде мазмуну менен тематикасына карап топтоду. Бир эле учурда бир нече критерийге (мисалы: этнографиялык, тематикалык, функционалдык, социалдык

ж.б.) таянгандар, ал гана эмес кесип түрүнө байланыштырып классификациялагандар болду.

Жогоруда бул проблема менен алектенген белгилүү фольклористтердин айрымдарынын айткандарына, берген аныктамаларына учкай токтолуп өттүк. Белгилүү болуп тургандай оозеки сөз өнөрүн классификациялоого кыйла аракет жасалып келатканы менен бирдей көз караш, бирдиктүү илимий классификация азырынча жок. Анткени, жанрдык классификациянын шарттары, сунушталган принциптер менен критерийлер ар түрдүү. Мунун дагы бир башкы себеби «жанр», андан тактап айтканда, «фольклор жанры» жөнүндөгү түшүнүктүн өтө тааал маселе экендиги менен түшүндүрүлөт. Демек, илимий классификациянын негизги критерийи жанр экендигин эске алсак, анда ири алдыда «жанр» маселесин, «фольклордук жанр» жөнүндөгү түшүнүктүн өзүн тактап, чечмелеп алуу максатка ылайык, ансыз бул маселеде туура жыйынтык чыгаруу кыйын. Адатта ички жана сырткы белгилеринин окшоштуктары боюнча бириккен чыгармалардын тобун «жанр» катары түшүнөбүз. Демек, ошол жанрдык белгилерди аныктап алуунун өзү башкы маселе экендиги анык. «Жанр» түшүнүгү эстетикалык категория болгондуктан адатта бул термин эки мааниде: адабият тектери болуп саналган эпос, лирика жана драмага карата жана көбүнчө адабият тектерин эмес, ал тектердин ич ара бөлүнүшүн, түрлөрүн атоо үчүн колдонулат.

Ошондой болсо да окумуштуулар арасында терминологияга байланыштуу кайчы пикирлер орун алып келет. Бирөөлөр сөздүн түпкү тегине, этимологиясына карап жанрды адабий тек катары түшүндүрүп, анын түрлөрүн жанрдык формалар деп сунуштаса (Л.И.Тимофеев), буга карама-каршы көз караштар да айтылат, алардын ою боюнча жанр – тек менен түрдүн ортосундагы категория, болгондо

да түр жанр ичиндеги андан ары майдаланып бөлүнбөй турган топ (В.Е.Гусев). «Жанр» менен «түр» деле фольклористтер арасында эки башка түшүндүрүлөт: бирөөлөр бирдей эле түшүнүк катары эсептесе, башкалар үчүн жанрга караганда түр чоңураак бирдик. Мисалы, В.Я.Пропп «жөө жомок» деген түшүнүк жанрга салыштырмалуу кыйла кеңири мааниге ээ, анткени анын составында поэтикалык жаратылышы боюнча бири-биринен айырмаланган (сыйкырдуу, кумулятивдик, айбанаттар жөнүндө ж.б.) чыгармалар бар деген ойдо. Мындай көрүнүш эл чыгармачылыгынын башка түрлөрүнө деле тиешелүү дейт. [76.37]. Демек, анын пикирине караганда «жөө жомок» жанр эмес түр, жөө жомоктун бир нече жанрлары бар болуп чыгат. В. Е. Гусев мындай пикирге кошулбайт, жанр – тек менен түрдүн ортосундагы категория. Жанр ич ара топторго бөлүнөт, аны түр деп атоо ыңгайлуу дейт. [24.110].

Дегеле адабий тектер, жанрлар менен түрлөр жөнүндөгү түшүнүктөр байыркы Аристотелден бери келаткан адабият теориясындагы орчундуу проблемалардын бири экендиги ырас. Сөз өнөрүнүн түркүн тарамдары, башкача айтканда, алардын түр-жанрларга, түрлөргө бөлүнүшү – бул чыгармачыл амалият; көңүлдө турган идеяны, ички сезимди сөз өнөрү аркылуу ишке ашыруу жолу, ыкмасы десе болот. Маселен, адабият тегин алсак, эпостун дегизги предмети – окуя, баяндоо; лирика – адамдын ички сезими, субъективдүү ой толгоосу; драма-сахнага ылайыкташкан диалог, кыймыл-аракет, конфликт. Бул маселе боюнча советтик илимде калыптанып калган салттуу концепция негизинен алганда кыргыз адабият таануу илимине деле ошондой тиешелүү. Белгилүү адабиятчы А.Садыков: «орустилиндеги «род» – бул тек дегенге жакын түшүнүк», «ар бир тек өзүнчө жанрларга, ал болсо түрлөргө ажырайт» – дейт. [79. 93–94)]. Профессор М.Бор-

бугулов болсо: «... түргө караганда тек деген жалпы түшүнүк жана тескерисинче, текке караганда түр тар түшүнүк» – деп жазат. [20.390]. Бирок ал «түр» менен «жанрды» бирдей эле түшүнүк катары кабыл алат. Канткен менен да окумуштуулардын пикирине караганда «жанрдык бөлүнүштөрдө көп шарттуулуктар орун алат». [79.104], «адабияттагы ар кандай бөлүнүү, жиктелүү – шарттуу нерсе, алардын баары салыштырмалуу». [20.391]. Терминологиялык сөздүктөрдө деле ушуга жакын түшүндүрмөлөр берилет.

Элдик оозеки чыгармачылыкка арналган окуу китептеринин биринде мындай деп жазылат: «... существуют три сложившиеся формы литературного (а для нас и фольклорного) творчества: эпос, лирика и драма, которые принято называть родами. Каждый род охватывает группу произведений определенного типа...

Род – наиболее широкое явление и понятие; он обнимает различные виды, в которых конкретно и осуществляется. В литературоведческий и фольклористической терминологии в наше время почти вышли из употребления понятие и термин «вид»; чаще всего они заменяются понятием и термином «жанр», хотя ранее разграничивались. Мы тоже примем как рабочее понятие «жанр» – более узкую группу произведений, чем род. В таком случае под родом мы будем разуметь способ изображения действительности (эпический, лирический, драматический), под жанром – тип художественной формы (сказка, песня, пословица)». [42. 23–24]. Андан ары жанр «жанрдык түрлөргө», ал андан да майда топторго ажырап кетиши мүмкүн экендиги айтылат.

Казак фольклористи С.Каскабасов фольклордук жанрдын табиятын ачып берүү үчүн совет мезгилинен бери кенири колдонулуп келаткан аныктамалардын айрымдарын мисал келтирип, «жанр» тү-

шүнүгүнө бир беткей аныктама берүү мүмкүн эмес экендигин ырастайт. Ал ошондой эле бул маселе боюнча казак филологиясында айтылып келаткан айрым ой-пикирлерге да токтолуп өтөт. К.Жумалиев: «Мурун да, кийин да «адабияттын тектери» дегендин ордуна «жанр» дей турган. Эпостук жанр, лирикалык жанр, драмалык жанр. ... адабият теги менен адабият жанры деген терминдер бирдей мааниде колдонулат». [37.9] десе, З. Кабдолов «... адабияттын тектери (эпос, лирика, драма) бар да, түрлөрү (роман, поэма, трагедия ж.б.) бар. Тек да, түр да жанр деген түшүнүк менен, болбосо жанр жана жанрдык түр менен маанилеш» дейт. [37.9]. Ал эми Б. Уахатов жанрга мындайча аныктама берет: «Жанр – деп жазат ал, – белгилүү бир коомдук кызмат аткарган жана ошого ылайыктуу мазмуну бар, абдан калыптанган көркөм форма». [37.9]. С.Каскабасовдун пикирине караганда жанрды калыптанган көркөм форма дегенден көрө, окуяны сүрөттөө ыкмасы десе дурус болмок. Себеби, фольклордун бардык жанры бирдей көркөм-эстетикалык касиетке ээ эмес, экинчиден, форма түшүнүгү көп маанилүү, ага ыкмалар да, тил да, курулушу да кирет. [37.10]. Чындыгында эле фольклор бардык учурда көркөм чыгарма боло бербейт, ал баарыдан мурда эң байыркы архаикалык түшүнүктөр, этнография менен тыкыс байланышта. Бирок канткен менен да советтик фольклористикада фольклорду сөз өнөрү катары кабылдап, ошол ыңгайдан жанрдык аныктама берип келген, ошол эле учурда анын көркөм-эстетикалык жагынан тышкары, практикалык кызматы, архаикалык мүнөзгө ээ болгон өзгөчөлүктөрү да эске алынган. Фольклордо көркөм өнөргө анча тиешеси болбогон, чыныгы эстетикалык милдет аткарбаган чыгармалар бар, а бирок алар фольклордун өзүнчө жанры катары эсептелет.

С.Каскабасов мындай деп жазат: «Жанр дегенибиз – чыгармадагы сюжеттин баяндалуу, сүрөттө-

лүү, куралуу ыкмалары». [37.13]. Автор ушул оюн андан ары терендетип төмөнкүдөй аныктама берет: «Жанр дегенибиз – окуяны, сюжеттик материалды белгилүү бир максат менен туташ мазмундуу, айкын идеялуу чыгармага айландыруунун ыкмасы, жолу, куралы». [37.17]. Буга Жусуп менен Зулайка окуясынын негизинде жөө жомок да, дастан да, кийинчерээк драма да жаралганын мисалга тартат. Ар бир жанр өзүнчө композициялык жана көркөмдүк ыкмаларды пайдаланган. Жөнөкөйлөтүп айтканда бир эле сюжеттик окуянын негизинде бир нече жанр пайда болот. Демек, автордун көз карашы боюнча фольклордук жанр сюжет куруу ыкмаларына байланыштуу болот. Ал ошондой эле фольклордун коомдук-турмуштук функциясын жана андан келип чыккан фольклордун өзүнө гана тиешелүү белгилерди унутпоого чакырат. Казак фольклору боюнча белгилүү адис С.А.Каскабасов фольклордук жанрдын өзгөчөлүктөрүн ачып берүүдө көрүнүктүү орус окумуштуулары В.Я.Пропп, К.В.Чистов, В.П.Аникин, Б.Н.Путилев, В.М.Гоцактын жана казак илимпоздору К.Жумалиев, З.Кабдулов, Б.Уахатов, Б.Абылкасымовдун «жанр» маселеси боюнча айткандарын терең талдап отуруп, фольклордогу жанр түшүнүгү адабияттагыдан саал айырмалуу экендигин, окшоштуктары менен айырмачылыктарын ачып берет жана акырында мындайча жыйынтыкка келет: «Фольклордо жанр – сюжеттин чыгармага айлануу жолдору менен элге тароо, айтылуу, аткаруу манерасы. Башкача айтканда, фольклордун поэтикасы менен коомдук-турмуштук функциясы анын жанрларын сыпаттап, адабияттан айырмалап турат». [37.14]. Эгерде адабиятта эпос, драма, лирика тектери бар десек, анда фольклор аткаруу манерасы менен эл арасында өмүр сүрүү жагдайына байланыштуу өзүнчө текке жана жанрга бөлүнүшү керек. Ушу жагынан алганда фольклорду *кара*

сөз (проза), өлөң (стих) жана сүйлөшүү (диалог) деп үч чоң текке бөлүүгө болот дейт автор. Канткен менен да С.Каскабасовдун берген аныктамасы бүтүндөй фольклор жанрына тиешелүү болбой бир жактуу болуп калганы сезилип турат. Анын себеби бар. Анткени, автордун изилдөөсү жалаң гана кара сөз түрүндөгү сюжеттүү элдик чыгармаларга арналгандыгында. Автор өзү да жанр болуш үчүн сюжет керекпи? – деген суроо коюп, табышмак, макал-ылакап, накыл сөз, кайым айтыш, кара өлөң жанрларында сюжет бар деп айта албайбыз деген. Демек, сюжеттин болушу бардык жанрлар үчүн милдеттүү эмес экендигин автор моюнга алат.

Жанрдык классификациянын негизги белгилери табылгандан кийин ар кандай жол менен классификация жүргүзүлүшү мүмкүн. «Здесь возможны три случая: – дейт В.Я.Пропп, – классификация производится по наличию или отсутствию одного того же признака; по разновидностям одного признака; по исключаяющим друг друга признакам. Слудует особо подчеркнуть, что в пределах одной рубрики (класс, род, вид) допустим только один прием». [76.43]. Фольклордук материал канчалык майдаланып, көп баскычтуу түрлөргө бөлүштүрүлсө, анын илимий жактан баалуулугу ошончолук артат. В.Я.Пропп мындай классификацияны иштеп чыгуу оңой эмес экендигин, бирок аткара боло тургандыгын эскертет жана бул проблемада өтө кылдаттыкты, тактыкты талап кылган. Эгерде классификацияда кенедей эле логикалык кемчилик болсо, изилденип жаткан материал таптакыр тескери кабылданышы мүмкүн. [76.40].

Фольклордук классификациянын туура жүргүзүлүшү, анын илимий деңгээли колдонулуп жаткан принциптердин теориялык жактан канчалык даражада негизделгенине жараша болору белгилүү. Ал эми ошол классификация үчүн иргелип алынган

негизги белгилер кандайдыр бир талаптарга жооп берүүгө тийиш. Эгер ал талаптар сакталбаса, классификация өзүнүн илимий баалуулугун жоготот. Мыдай ойду сунуштаган В.Я.Пропп классификация белгилерине төмөнкүдөй талаптарды коёт: «1. Выделяемый признак должен отражать существенные стороны явления. 2. Избранный признак должен быть постоянным, а не изменчивым. 3. Признак, полагаемый в основу, должен быть сформулирован ясно и исключить возможности различного понимания и толкования его». [76.42]. Демек, классификация үчүн тандалып алынган белги ал жанр үчүн өтө маанилүү, туруктуу жана ачык-айрым, так түшүнүк бериши керек.

Фольклор менен жазма адабият экөө бирдей сөз өнөрү болгону менен бири-биринен айырмаланып тураары жалпыга маалым. Андай болгон соң жанрдык түрлөрү боюнча да адабият менен фольклор өзгөчөлөнүп турууга тийиш. Башталышында адабият жанрлары менен бирдей каралып, көп айырмаланбай келсе, кийинчерээк «фольклордук жанр» деген түшүнүк көбүрөөк колдонулуп, ажырым пайда боло баштады. Ошондуктан фольклор жанрларын изилдеген учурда адабият менен фольклорду бири-бирине жакындатып жана ошол эле мезгилде алыстата турган белгилери көңүл борборунда болушу керек. Азырка чейин эле адабият таануу илиминдеги терминдер менен категориялар фольклористикада деле колдонулуп жүрөт. Түпкүлүгүндө мындай көрүнүш мыйзамченемдүү чыгар. Бирок адабият менен фольклордун айырмасы болгондон кийин адабият терминдерин кээде фольклористикага курулай тануулай берүү ашыкча. Айрыкча улуттук фольклорду изилдөөдө жанрларды аныктап, түрлөргө ажыратууда муну эске алуу керек.

Фольклор сөз өнөрү катары адабиятка окшошуп турса, турмуштук функциясы жагынан элдин каа-

да-салты, маданий турмушу менен байланышып, этнографияга жакындайт. Бирок ал адабият да, этнография да эмес. Бирок ошентсе да, К.В.Чистовдун сөзү менен айтканда: «Изучение фольклора не может осуществляться вне этнографии, вместе с тем и вне филологии». [83.176]. Фольклордук жанрларды, алардын пайда болуу, өнүгүү жолдорун, асыресе, элдин үрп-адаты, каада-салты менен байланышкан чыгармаларды этнографиясыз үйрөнүп-билүү мүмкүн эмес.

Ошентип, жыйынтыктай келгенде оозеки сөз өнөрүн классификациялай турган белгилер ар түрдүү экендигин баамдадык. Алар биригип келип фольклордук жанрды аныктай турган белгилер системасын түзөт. Бирок, биздин оюбузча, ал белгилер фольклор жанрынын бардык түрлөрү үчүн бирдей туруктуу эмес. Ар бир жанрдын спецификалык өзгөчөлүгүнө жараша белгилер системасы өзгөрөт. Кайсы бир жанр үчүн негизги, чечүүчү мааниге ээ болгон белги, башка жанр үчүн экинчи планга өтүшү мүмкүн, же балким ал жанрды аныктоо үчүн мындай белгини колдонуу зарылчылыгы болбой калат. Демек, бирдиктүү, өзгөрбөй турган критерийлерге таянып, бирдей эле белгилердин негизинде жанрдык классификация жүргүзүү жаңылыштыкка алып барат. Сөз жок, ар бир жанрдын жеке өзүнө гана тиешелүү, калыптанып бүткөн, туруктуу белгилери, өзгөчөлүктөрү бар. Эгерде фольклордук жанрлардын бардыгына бирдей, окшош белгилер мүнөздүү болсо, анда классификациянын зарылчылыгы болбойт эле. Албетте, критерийлер менен жанрдык белгилер фольклордук материалдын өзүнөн, ар бир жанрдын жеке табиятынан келип чыгат. Бул жөнүндө В.М.Потявиндин мындай деп жазганы бар: «К определению границ жанровой классификации и самих жанров нельзя подходить с готовыми и раз навсегда установленными критериями и при-

знаками; не критерии определяют материал, а сам материал определяет выбор критериев». [73.263]. Ушуга жакын ойду фольклористтер В.Я.Пропп менен С.Каскабасов да айткандыгын эске ала отуруп, мындай көз карашты толугу менен кубаттоого болот дээр элек.

Ар бир элдин фольклору өзүнчө өзгөчөлүктөргө ээ, бири-биринен айырмалуу, бирок ошол эле учурда окшоштуктардан да куру эмес экендиги турган чындык. Жанрдык окшоштуктар этникалык жагынан бири-бирине жакын турган, тектеш тилдүү элдерде эле эмес, алыс жашаган, тили, үрп-адаты, тарыхый өнүгүү жолу, жашоо-тиричилик шарттары боюнча анча жакындыгы болбогон элдерде деле байкалат. Анткени, элдик оозеки чыгармачылыктын табиятына таандык жалпы мыйзамченемдүүлүктөр бар. Ошондуктан, фольклордук материалдар канчалык ар түрдүү болгону менен классификациянын жалпы эл аралык принциптерин табууга болот дешет. В.Е.Гусев улуттук материалдардын негизинде түзүлгөн жанрдык классификацияларга жана фольклористика илиминин жетишкендиктерине таянуу менен фольклордук классификациянын жалпы эл аралык принциптерин иштеп чыгуу мүмкүнчүлүктөрү түзүлөөрүн айткан. [24.103]. В.Я.Пропп болсо, «... жанровый состав фольклора, установленной для одного народа не может быть механически перенесён на состав фольклора другого народа. Международными могут быть только принципы такой классификации, но не её материал» [76/38] – деп жазат. Чындыгында, фольклордун спецификалык өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен негизги, жалпы принциптер жөнүндө сөз болушу мүмкүн. Ал эми ар бир элдин фольклорундагы жеке өзгөчөлүктөрдү көңүлгө алганда, жанрдык принциптер да өзгөрүшү толук ыктымал.

1.3. Кыргыз фольклорунун жанрдык курамына жалпы мүнөздөмө

Жогоруда белгилүү болгондой фольклордук жанрлар негизинен поэтикалык системасы жана аткарган турмуштук функциясы боюнча бири-биринен айырмаланып турат. Мына ушул белгилер жанрдык классификациянын негизги өзөгүн түзөт десе болот. Поэтикалык система – бул чыгарманын бүтүндөй турпаты, ички-сырткы табияты: идеялык-тематикалык мазмуну, ага шайкеш, ылайык келген формасы, тили, стилистикасы, көркөм каражаттары. Ал эми турмуштук функциясы болсо элдин адат-салты, аны аткаруу шарттары менен байланышкан. Ошондуктан сөз өнөрүн кенири, ар тараптуу жана терең үйрөнүп билбей туруп, аларды туура классификациялоо, жанрдык түрлөргө бөлүштүрүү мүмкүн эмес. Жанрдык классификация кыргыз фольклористикасында эле эмес, жалпы эле фольклористика илиминде талаш-тартыш жаратып, азырынча чечилбей келаткан маселелерден экендиги айтылды. Ошондон улам, буга чейинки теориялык көз караштарды жана кыргыз фольклорун классификациялоо боюнча иштелип келген тажрыйбаларды эске алып, эң негизгиси, фольклордук материалдардын өзүнө таянып, кыргыз фольклорунун жанрдык курамын аныктаса болот.

Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүн алды менен текке (род) ажыратсак, анда ал *айтым сөздөрдөн, ырлардан, аңгеме-баяндардан* турарын баамдайбыз. Айрым жанрлар элдин үрп-адаты, каада-салты менен тыгыз байланышта болуп, ошондой шартта аткарылса, айрымдары кыраттуу үн кайрыктарын, обон менен кыймыл-аракетти, кээде музыкалык аспапты да талап кылат. Дегеле оозеки сөз өнөрүн, фольклордук чыгармаларды жанрга бөлүштүрүү, классификациялоо кандайдыр бир денгээлде салыш-

тырмалуу, шарттуу болуп каларын алдын ала көнүлгө алган оң. Анткени кайсы бир жанрдык белги бир эмес бир нече жанрга тиешелүү болуп калышы сөз өнөрүнө мүнөздүү, мыйзамченемдүү көрүнүш. Ошентип, кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү *айтым, ыр, баян* деген үч текке бөлүнөт. Аталган фольклор тектери (род) жанрларга, жанрлар түрлөргө, алар андан ары тип, сюжет, версия, вариант сыяктуу майда тарамдарга ажырап кетет. Ал эми айтылып жүргөндөй театралдуулуктун айрым элементтери, драматизм белгилери болгону менен элдик драма кыргыз фольклоруна мүнөздүү эмес. Адабият таануу илиминде «драма» термини тек катары да, жанр (трагедия, драма, комедия) катары да колдонулат. Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүндө драма тек катары, ал турсун өзүнчө толук кандуу жанр катары да калыптана алган эмес. Албетте, кыргыз фольклорунун дээрлик бардык эле жанрларында, ал турсун «Манас» эпопеясында, төкмө ырчылардын, манасчылардын, куудулдар менен чечендердин чыгармачылыгында драманын элементтери бар экендигин танууга болбойт. Бирок мындан элдик драма болгон деген тыянак чыкпайт. Драма баарыдан мурда сахнага ылайыкташкан. Кыргыз фольклорундагы драманын элементтери жазма адабиятта драмалык чыгармалардын жаралышына, ошондон тамырланып өзүнчө адабий тек, жанр болуп калыптанышына шарт түзгөн, алгачкы башат болуп берген десе жарашат.

Кыргыз фольклорунда ырга да (лирика), анге-ме – баянга да (эпос) кошулбаган, оозеки чыгармалар бар. Алар атайын максатта айтылат, айтуу, аткаруу манерасы да ар башка, көбүнчө ыргактуу келип, речитативдик мүнөзгө ээ. Кээде уйкашкан ыр формасында жолугат. Мындай чыгармаларды жалпы жонунан оозеки сөз өнөрүндөгү өзүнчө тармак, тек (род) катары карап, ага кыйладан бери

колдонулуп жүргөн «айтым» терминин ыйгарса болот. Ырас, фольклордук жанрларга элдик терминдерди колдонуу дайыма эле онунан чыга бербей тургандыгын, мындай учурда этият болууну эскертет В.Е.Гусев [24.109]. Албетте, тигил же бул жанрдын табиятына төп келбеген элдик терминдерди зордоп тануулай берүү туура болбос эле, бирок ыңгайына карап эл оозунда эбактан келаткан атоолордун өзүн колдонуу ашыкча болбойт, тескеринче, жазма адабиятка тиешелүү даяр терминдерди (эпос, лирика, драма) пайдаланууга караганда алда канча маанилүү, так жана алгылыктуу. Фольклорго элдик терминдерди колдонуу мүмкүнчүлүгү жөнүндө В.Я.Проптун мындай деп жазганы бар: «... у народа есть какие – то очень точные представления о жанрах и об их отличиях, что народ различает свои песни и этими отличиями дорожить и очень метко и выразительно обозначает различные виды песен». [76.64].

Оозеки сөз өнөрүндөгү *дуба-дарымдар, ырым-жырым сөздөрү, баталар, ой-толгоо, адат-салт айтымдары, балдар фольклорундагы айтым сөздөр, макал-ылакаптар* элдик айтым сөздөргө кирет. Сөздүн магиялык, сыйкырдуу касиет-күчүнө ишенген байыркы түшүнүктөрдөн улам дарым, ырым, бата, алкыш, каргыш, ант сыяктуу айтым сөздөр жаралып, өз алдынча жанр катары калыптанган. Буларды фольклордогу байыркы жанрлар десе болот. *Дуба-дарымдар* ооруга чалдыккан, же уулуу жандыктар чаккан, болбосо кандайдыр бир кырсыкка кабылган адамды ал илдеттен арылтуу, сакайтуу максатында дарымчы, бүбү-бакшылар тарабынан айтылган. Ал эми *ырым-жырым* айтымдары болсо, элдин жашоо тиричилигине, үрп-адат жөрөлгөлөрүнө байланышкан, андай айтым сөздөрдүн касиет күчү менен сырткы чөйрөгө, жаратылыш күчтөрүнө таасир этип, каалоо-тилектерин

орундатып алууга аракеттенишкен. Дарымдар көбүнчө оорунун аты менен аталса, ырымдар негизинен жаратылыш кубулуштарына, чарбачылыкка, адам өмүрүнө, үрп-адат, жүрүм-турум эрежелерине байланышкан тематикалык топторго бөлүнөт, ошого ылайык аталыштары бар. *Бата-тилек айтымдары* айтып жаткан адамдын ички каалоо-тилегин туюндурат. Ак бата (оң бата), алкыш, тескери бата, каргыш, арбак бата, ант өңдүү бата тилек айтымдарынын ар бири өз-өзүнчө, бири-биринен айырмаланып, атайын максатта айтылат. Жогорудагы дуба-дарым, ырым-жырым, бата-тилек сөздөрүнөн айырмаланып, адамдардын тунук аң-сезимине, дүйнө таанымына салттуу түшүнүктөрү менен турмуштук тажрыйбаларына байланыштуу айтылган философиялык мазмундагы элдик айтым сөздөр сакталган. Мындай сөз түрмөктөрүн *ой толгоо айтымдары* десе болот. Көбүнчө адам баласын ойго салып, баамчылдыгын, көрөгөчтүгүн сынап, түйшөлтө турган суроо-жооптордон, шыдыр, куюлуштура айтылган жорго сөздөрдөн (желдирме) турат.

«Акыл ой энциклопедиясы» катары таанылган элдик *макалдар* сөз өнөрүндөгү негизги жанрлардын бири; турмуш тажрыйбасынан алынган акыл-ой корутундусу; кыска, так жана таамай айтылган дидактикалык чыгарма. Жашоо тиричиликтин бар тарабын кучагына алып, тематикасы өтө кеңири. Көбүнчө каймана түрдө айтылат. Ал эми адатта макалдар менен бирге, чогуу айылып жүргөн *ылакаптар* болсо, макалга жакындап турганы менен өз алдынча жанрдык касиетке ээ. Мазмуну, формасы боюнча эле эмес, аткарган кызматы жагынан да олуттуу айырмачылыктары бар: макалда ой жыйынтыктала айтылса, ылакапта ой акырына чыкпайт; макалга дидактика, ылакапга образдуулук мүнөздүү; ылакаптын айтылып калуу себеби, тарыхы бар; макалга ыргак, уйкаштык мүнөздүү

болсо, ылакап ага муктаж эмес; ылакап территориялуу. Ылакаптар ой-пикирдин элестүүлүгүн, эмоционалдык таасирдүүлүгүн арттырат. Элдик айтымдар балдар фольклорунда кеңири орун алган. Аларды шарттуу түрдө *алпештөө (эркелетүү) айтымдары, оюн айтымдары, оюндан тышкаркы айтымдар* деп үчкө бөлсө болот. Алпештөө айтымдары ата-эне, же бала баккан адамдар тарабынан айтылса, калгандары балдар репертуарына тиешелүү. *Алпештөө айтымдары* наристеге жалынып-жалбаруу, жакшы көрүп эркелетүү, көңүлүн алаксытуу, ойнотуу максатында айтылат, ар кандай кыймыл-аракеттер менен коштолот. Балдар оюндарынын көпчүлүгүнө айтым сөздөр аралашат, тактап айтканда, оюн тартиби боюнча сөзсүз түрдө аткарыла турган айтым сөздөр бар. *Оюн айтымынын* негизги милдети – оюнду уюштуруу, баштап, аягына чыгаруу. Мындай айтымдар көбүнчө диалог түрүндө болот, кээде коллективдүү түрдө аткарылат. Балдардын кыймылдуу оюндары менен анча байланышпаса да оюн элементтерин ичине камтып, күлкү, азил-тамаша жаратуу, ойлонтуу максатында айтылган сөз оюндары бар. Сөз оюнунун мындай түрүнө балдардын азил-тамаша айтымдары, жаңылмачтар, табышмактар кирет. Азил-тамаша айтымдары негизинен диалог түрүндө болуп, анын бир нече түрү белгилүү: жасалма диалогдогу азил тамашалар, табигый диалогдогу азил тамашалар, чалынтма суроолуу азил тамашалар, табышмактуу азил тамашалар. Азил тамашалардын көпчүлүгү эки, төрт саптан турат, шыдыр айтылган декламацияга окшош.

Сөз оюну түрүндөгү айтым сөздөрдүн дагы бири – *жаңылмачтар*. Ал жаңылбай айтууну кыйындата турган тыбыш айкаштарынан, же тез кайталап айтканда алмашып кетчү окшош сөздөрдөн курулат, тил жатыктырат, оюн-тамаша, көңүл ачуу

милдетин аткарат. Ал эми табышмактар болсо образдуу ой жүгүртүүгө негизделген. *Табышмактар* ар кандай нерселерди, түркүн түшүнүктөр менен кубулуштарды каймана мааниде сыпаттап, анын жандырмагын талап кылат. Суроо-жооп, ангеме түрүндөгү узун табыштар, табышмак маселелер, айтыш табышмактар бар. Табышмактар фольклордун башка жанрларына, ал гана эмес комуз күүлөрүнө чейин аралашып, сиңип кеткен. Ошентип, оюн айтымдарынын дээрлик бардыгы турмуштук практикалык мүнөзгө ээ, ошол эле учурда алардын эстетикалык баалуулугун да жокко чыгарууга болбойт.

Балдар фольклорундагы *оюндан тышкаркы* айтымдар төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө бөлүнөт: мазактама (шылдын) айтымдар, суроо-жооп айтымдары, чу-бама айтымдар, кайрылуу айтымдары, калптар. Оюн-күлкү, тамашага жакын бала табияты шылдын-тамашаларды айтууга шыкак берет. Алар бирине-бири ат коюп, кемчил жактарын, орунсуз кылык жоруктарын чукулап сүйлөп, чычала тууга аракет жасайт. Суроо-жооп айтымдары чакан диалог ангеме сыяктанып кетет. Балдар өздөрү менен эле эмес, жаратылыш, жан-жаныбарлар менен да адамча сүйлөшөт, алар менен кызыктуу, тамашалуу диалог курат. Ал эми чубама айтымдардын негизги белгиси – кайсы бир көрүнүштү кайталап уланта берген чакан сюжет. Окуялары кыялдан жаралып, аллегориялык мүнөзгө ээ. Жумшак юмор сезилип турат. Оозеки сөз өнөрүндө кенири тараган «Жүгүрүп, жүгүрүп жүн таптым», «Каак, каак, каргалар» сыяктуу элдик айтымдар буга мисал. Оюндан тышкаркы айтымдардын дагы бир түрү – *калптар*. Мындай чыгармалар акылга сыйбаган, турмушта таптакыр болбой турган көрүнүштөрдү чындык катары юмордук планда сүрөттөп, күлкү жаратат. Кара сөз менен айтылат, кээде ыр формасында болот. Кара сөз менен айтылган калптар

(«Кырк ооз калп») эпикалык чыгармаларга жакындап кетет.

Оозеки сөз өнөрүнүн орчундуу бөлүгү элдик ырлардан турат. Мындай чыгармалар адамдын жан дүйнөсүн, эмоцияга толгон ички сезимин козгойт, белгилүү бир ыргак менен уйкаштыктын негизинде жаралат, үн кошуп, обон менен аткарылат. Элдик ырларды жанрдык түрлөргө ажыратуу өтө оор жана талаштуу маселелерден болуп келген. Анткени эл ыры адам өмүрүн, жашоо-тиричиликтин бар тарабын өз кучагына камтып, мазмуну, тематикасы абдан кеңири, түркүн формага ээ жана да ар кандай кырдаалда аткарылат.

Кыргыз эл ырлары төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө бөлүнөт: *эмгек ырлары, каада-салт ырлары, сүйүү ырлары, арман ырлары, акыл-насаат, терме ырлары, айтыш ырлары, мактоо-кордоо ырлары, балдар ырлары, оюн ырлары, өлөң, куу ырлары, тарыхый ырлар, дин ырлары*. Аталган жанрлардын айрымдары ич ара тарамдалып бир канча түргө ажырап кетет. Ар бир жанрдын жанрдык табиятына, мазмунуна, аткаруу шартына жараша өзгөчө обондору, аткаруу манерасы болот.

Эмгек ырлары түздөн-түз эмгек процессинин учурунда аткарылып, эмгек түйшүгүн жеңилдетүүнү, ой-тилекти оорундатууну максат кылат. Эл оозунда мал чарбачылыгына, дыйканчылыкка, кол өнөрчүлүгүнө байланыштуу эмгек ырларынан сакталып калган. Эмгектин түрүнө, мүнөзүнө ылайык ыргак, өзгөчө обон менен ырдалат. Ал эми *каада-салт ырлары* болсо элдик адат-салт, жөрөлгөлөрдү оорундатуу, ишке ашыруу учурунда атайылап аткарылган. Каада-салт ырларын «той ырлары» жана «муң-зар» ырлары деп бөлүштүрсө болот. Той ырларына үйлөнүү үлпөтүнө байланышкан «Той баштар», кыз оюнундагы ырлар, көрүшүү, коштошуу, «Жар-жар» ырлары кирсе, муң-зар ырларына мар-

кумду узатууга байланышкан керээз, угузуу, кошок, көңүл жубатуу ырлары кирет. Булардын ичинен кошоктор азыркыга чейин активдүү жашап келаткан, мазмуну терең байыркы жанр катары өзгөчө орунда турат. Орозо айында ырдалып келаткан «Жарамазан» ыры да каада-салт ырларынын катарына кирет.

Эмгек жана каада-салт ырларынан айырмаланып, *сүйүү ырлары* адамдын ички жан-дүйнөсүн козгогон ашыктык сезиминен жаралып, эл оозунда «секетбай», «күйгөн» аталып келсе, *арман ырларында*, мунун тескеринче, адамды азапка салган ички кайгы-муну, күйүтү баяндалат.

Элдик ырлардын арасында адам баласындагы жаман-жакшы, оң тетири сапаттарды санап-терип, үлгү боло тургандай акыл-насаат айткан *санат-насыят, терме ырлары* («кара ыр» деп да аталган), төкмөлүк өнөрдү, акындардын талант-күчүн сынай турган *айтыш ырлары*, өткөн доордогу элдин жашоо шартына, таптык-социалдык ал-абалына байланыштуу адамдардын өз ара түшүнүк, мамилелеринен улам келип чыккан *мактоо-кордоо* ырлары, бала дүйнөсүнө ылайыкталып, бала үчүн ырдалган, же балдар өздөрү чыгарып, өздөрү ырдаган ыр түрмөктөрдү, *балдар ырлары* бар.

Элдик ырлардын дагы бири – *өлөң*. Он бир муундан куралып, өзүнчө айырмаланып турган обону бар. Өлөң салттуу ыр саптары менен башталып, жеке, же коллективдүү түрдө аткарылат. Памир-Алай кыргыздарынын арасында кеңири тараган.

Адамдардын диний ишенимдери менен байыртан келаткан баёо түшүнүктөрүнөн жаралган *дин ырларын*, эл башынан өткөргөн орчундуу тарыхый окуялар менен тарыхый аламдарды, алардын ишаракетин чагылдырган *тарыхый ырларды*, комуз, кыяк сыяктуу музыкалык аспаптарда ойнолгон айтым күүлөр менен кошо ырдалган *күү ырларын*

элдик ырлардын курамындагы өз алдынча жанрлар деп эсептесе болот.

Мындан сырткары учурашуу, коштошуу, узатуу, арноо, жар чакыруу ырлары да эл ичинде ырдалып келген өз бетинче жанрлар катары айтылып жүрөт. Буларды элге кеңири тарап, варианттарга ээ болгон, коллективдүү фольклордук чыгарма катары таануу үчүн дагы да, теренирээк иликтөөнү талап кылат.

Жогоруда белгилүү болгондой кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүндө элдик ырлар өтө арбын, жанрдык түрлөргө да бай, бирок канткен менен да эпикалык чыгармалар, башкача айтканда, элдик баян басымдуулук кылары айтылып жүрөт. Анан да ар түркүн жанрдагы оозеки чыгармалар өз ара карым-катышта, биринен экинчисине өтүп жашап келген, башкача айтканда, кайсы бир чыгармалар ыр түрүндө, болбосо бир эле учурда уламыш, жөө жомок, санжыра, ал турсун эпос түрүндө да айтылат. Бул фольклорго мүнөздүү мыйзамченемдүү көрүнүш.

Эпикалык чыгармалар, болбосо элдик аңгеме баяндар кара сөз түрүндө жана ыр формасында болот. Эл арасында кеңири белгилүү болгон мифтер, легендалар, уламыштар, жөө жомоктор, тамсилдер, санжыралар, чечен сөздөр, аңыз-аңгемелер негизинен кара сөз түрүндө айтылып келсе, эпостор менен поэмалар, жалаң ыр менен же ыр аралаш кара сөз менен айтылган. Ал эми элдик прозанын өзү жөө жомок жана жөө жомок эмес проза болуп бөлүнөт.

Кара сөз түрүндөгү оозеки чыгармалардын эң кеңири тараган түрү – *жөө жомок*. Жөө жомок жанры чындыкка коошпогон, ойдон чыгарылган, сюжети кызыктуу, кыялый нерселерге таянат. Анын чындык экенине ишенүү мүмкүн эмес. Элдик прозанын калган бардык жанрлары жөө жомоктон айырмаланып, окуяны болгон чындык катары түшүндү-

рүүгө аракет кылат. Эл оозунда «жомок» жана «жөө жомок» деген эки түшүнүк болгон. Биринчиси, «Манас», «Эр Төштүк», «Курманбек» өндүү ыр түрүндөгү көлөмдүү эпосторго карата колдонулса, экинчиси, көбүнчө кара сөз менен айтылган, көлөмү чакан фантазиялуу чыгармаларга тиешелүү.

Фантазия, кыялдан жаратуу – жөө жомоктун мүнөздүү белгиси. Ансыз жөө жомок болбойт. Жөө жомоктордо элдик көз караш, элдин чындыкка карата мамилеси, учкул кыялы, ой-тилектери, эстетикалык идеялары ачык көрүнөт. Андагы эл тилегин алып жүргөн башкы каарман акыры жеңишке жетет. Жөө жомоктор маани-мазмунуна жараша бир нече түргө бөлүнөт: кереметүү жөө жомоктор, айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор, турмуштук жөө жомоктор. Мындай бөлүштүрүү бир кыйла шарттуу десе болот.

Адамдар сыйкырдуу айбанаттардын, өзгөчө касиет-күчкө ээ болгон буюм-теримдердин жардамы менен эңсеген окуяна, тилеген тилегине, жыргал турмушка жетүүнү самаган. Ошондон улам, кереметүү жөө жомоктор адаттан тыш касиеттерге ээ шумдуктуу, сыйкырдуу каармандардын иш-аракети, кыялдан жаралган окуялар жөнүндө баяндайт. Ал эми айбанаттар жөнүндөгү жөө жомоктор ошол жөө жомокко катышкан каармандары боюнча айырмаланат. Айбанаттар деле адам сыяктуу жашоо, сүйлөө мүмкүнчүлүгүнө ээ болгон өзүнчө сырдуу, сыйкырдуу жандык деп түшүнүп, алардын ар биринин жүрүм-турум, мүнөзүнө ылайык реалдуу образдарын жаратышкан. Кийинчерээк айбанаттардын ортосундагы мамилелер, алардын кылык-жоругу, мүнөз жаратуунун, сүрөттөөнүн аллегориялык ыкмасына айланган. Турмуштук жөө жомоктордо болсо кыялдан жаралган фантазиялуу, сыйкырдуу нерселер жок, анда кадимкидей эле жашоо-тиричилик окуялары, кадыресе турмуштук көрүнүштөр сүрөттөлөт.

Каармандары деле койчу-уйчу, же акылман дыйкан, амалдуу таз, айлакер аял сыяктуу турмуштагы карапайым адамдар. Алар акылдын, айла-амалдын жардамы менен душмандарын жеңип, тилегине жетет. Турмуштук жөө жомоктордун айрымдары анекдоттук, сатиралык мүнөзгө ээ.

Кыргыз фольклорунда адамдардын кулк-мүнөзүн, кылык-жорук, иш-аракеттерин каймана түрдө сатиралык жалпылоо аркылуу баяндап, акыл-насаат айтуу мүнөзүнө ээ болгон чаканыраак чыгармалар бар. Андай чыгармалар «тамсил» деп аталып, кара сөз менен да, ыр түрүндө да айтылган. Адамдар жан-жаныбарлардын чыныгы жашоосун, жорук-жосундарын, касиеттерин жакшылап үйрөнгөндөн кийин алар жөнүндө ангеме-жомокторду жаратат. Ошол айбанаттардын образы бара-бара аллегориялык каймана мааниге ээ болуп, адамдарга карата айтыла баштайт. Кыргыз элинин тамсилдеринде түлкү, аюу, жолборс, арстан, карышкыр, төө, эшек, торпок, уй, улак, мышык, чычкан, ит, бүркүт, үкү, каркыра, бөдөнө, өңдүү жан-жаныбарлар менен канаттуулардын символикалык образы аркылуу адам турмушу сүрөттөлөт да, адамдарга акыл-насаат айтып, жүрүм-турум эрежелерин үйрөткөн дидактикалык чыгармага айланат. Негизинен элдик тамсилдердин туруктуу аллегориялык кейипкерлери бар: түлкү-митаам, кой-жоош, момун, эшек-аңкоо, карышкыр – күчтүү, талоончул, коён – коркок ж.б. Бул жалпы эле дүйнө фольклоруна мүнөздүү көрүнүш.

Жогорудагы жөө жомоктордон айырмаланып, чындык сымал айтылган чыгармалардын катарына *мифтер* кирет. Мындай чыгармалар дүйнөнүн жаралышы, жердеги жашоонун, жаратылыш кубулуштарынын, жан-жаныбарлардын пайда болушу, алардын ээлери, колдоочулары жөнүндө абалкы адамдардын акыл-туюмунда турган түшүнүктөр

менен ишенимдерди фантастикалык образдар аркылуу баяндап берет. Демек, адамзат коомунун алгачкы баскычтарында кыялдан жаралып, жашап келаткан фантазиялуу чыгармаларды миф десе болот. Миф кыргыз фольклорунда сейрек кездешсе да бар. Алар тематикалык мазмунуна карай асман телолору, жылдыздар жөнүндөгү космогониялык мифтер, жан-жаныбарлардын чыккан теги, пайда болушу жөнүндөгү этиологиялык мифтер, жандуу-жансыз дүйнөнүн колдоочулары, ээлери жөнүндөгү тотемдик-культтук мифтер жана элдердин, уруу, уруктардын пайда болушу жөнүндөгү этнологиялык мифтер деп бөлүнөт.

Чындык өңдүү кабыл алынып, фантастикалык, апыртмалуу окуяларды баяндаган кара сөз түрүндөгү фольклордук чыгармалардын дагы бири илимде «*легенда*» термини менен аталат. Миф менен легенданын ортосунда мазмундук-тематикалык жактан жакындыктар, жалпылыктар бар, кээде алардын жанрдык чегин ажыратуу кыйын. Легенда кандайдыр бир реалдуу турмуштук окуя-көрүнүштөрдүн негизинде жаралат да, мифке салыштырмалуу эл ичинде көбүрөөк айтылып, көлөмү чакан, окуясы кызыктуу, тематикага бай келет. Адамзат коомунун кийинки учурлары, кадимки эле турмушта боло турган нерселер, реалдуу окуялар фантазиялуу сүрөттөлөт. Тематикасына карай: космогониялык, топонимикалык, диний, тарыхый, баатырдык, генеологиялык, турмуштук легендаларга бөлүнөт.

Кара сөз түрүндөгү өз алдынча жанрлардын дагы бири – *уламыш*. Уламыш легендага өтө жакын, бирок ал легендадан айырмаланып, тарыхый инсандар, алардын иш-аракеттери, тарыхый окуялар менен турмуштук көрүнүштөр тууралуу, жер-суу аттарынын келип чыгышы жөнүндө чындыкка жакыныраак баяндайт. Демек, уламыш дегенибиз тарыхый негизи бар окуялар жөнүндө эл оозунда ай-

тылган имиш-имиш сөздөр, ангеме-баяндар. Уламыш өткөнгө кайрылып тигил же бул окуянын, көрүнүштүн себебин түшүндүрөт. Ошондуктан анын негизги функциясы таанып билүүчүлүк, маалымат берүү болгондуктан, көркөм эстетикалык милдети экинчи планга чыгат. Тематикасына карай тарыхый жана топонимикалык уламыштарга ажырайт.

Кыргыз фольклору кадимки эле оозеки аңгемелерден да куру эмес. Анткени ар бир адам бирөөдөн укканын, көргөн-билгенин, же өз башынан өткөргөндөрүн башкаларга баяндап, айтып берүү мүмкүнчүлүгүнө ээ. Ошентип, оозеки сөз өнөрүндө аңгеме жанры жаралат. Демек, *оозеки аңгеме* – кандайдыр бир окуя же көрүнүш жөнүндө айтылган оозеки баян. Алардын айрымдары адамдардын дүйнө таанымына жараша аң-сезимине орноп калган албарсты, жез тумшук, жез тырмак, шиш аяк, чаңырык, дөө, пери, жин, шайтан, азгырык, кызыр, чилтен, арбак, пир, ээси, колдоочусу өңдүү мифологиялык-фантастикалык образдардын, диний ишеним түшүнүктөрдүн негизинде жаралса, башкалары кадимки эле турмушта боло жүргөн ар түркүн окуялар менен көрүнүштөрдү баяндап берет.

Кара сөз түрүндөгү эпикалык чыгармалардын арасында өз алдынча жанр катары калыптанып бүткөн *чечен сөздөр* бар. Түзүлгөн кырдаалга карата дароо чукугандай жүйөлүү сөз таап айтылгандыгы, маанисинин тереңдиги, курчтугу, таамайлыгы менен айырмаланат. Чечен сөз тубаса шык-таланты бар, акылга канык, көрөгөч, сөзгө чебер чечен адамдар тарабынан жаралган. Алардын айткандары муундан-муунга, ооздон-оозго өтүп, эл ичинде сакталып калган. Чечен сөздөр көбүн эсе суроо-жооп, табышмак иретинде айтылып, чечендер бири-бирин жеңүүнү, сөзгө жыгууну максат кылат. Макалдагы уйкаштырып, меселдете жорго сөзгө салып сүйлөө чечендик өнөрдүн негизги бөтөнчөлүгү десе

болот. Чечендер чеберчилигине карата акыл чечен, көрөгөч чечен, кургач чечен дегендей бири-биринен айырмаланат. Чечендик өнөр эл тарыхы менен тамырлашып, байыртан келаткан өнөр. Эл оозунда айтылып келаткан чечен сөздөр өткөн доордогу Жээренче, Алдар Көсөө, Акыл Карачачтын, жакында эле жашап өткөн Тилекмат, Сарт, Мойт, Садыр, Кыдыр акелердин, Көкөтөй, Куйручук сыяктуу чечендердин ысмы менен байланышкан.

Тигил же бул элдин, уруу, уруктардын келип чыгышы, алардын теги, таралышы, тарыхы жөнүндө маалымат берген жанр – *санжыра*. Санжыра көбүнчө кара сөз менен кээде ыр түрүндө да айтылат. Ар бир элдин, уруу-уруктардын өз санжырасы болгон, тарыхта өз орду бар белгилүү, кадырман адамдардын ата-теги сүрүштүрүлгөн. Санжыра тарых сымал айтылганы менен ал реалдуу чындык, тарых эмес. Анткени узак мезгилдер бою ооздон-оозго өтүп келаткан оозеки сөз өнөрүнүн табияты ошондой. Санжыра айрыкча жазма тарыхы жакшы сакталбай калган кыргыз элинде өтө мыкты өнүгүп, тарыхтын дал өзү боло албаса да тарых илимине, этнографияга жакындап турат.

Элдик баяндын (эпостун) дагы бир тарамы – ыр түрүндөгү эпикалык чыгармалар, же эпикалык поэзия. Бир эле эпикалык чыгарма кара сөз менен да, ыр түрүндө да айтылышы мүмкүн, бирок мындай учурда анын баштапкы, түпкүлүктүү көркөм-эстетикалык формасы, жанрдык табияты өзгөрөт. Кандай жанрда болсо да ыр түрүндөгү оозеки чыгармалар белгилүү бир обон менен аткарылат. Демек, эпикалык поэзияда деле обон, үн кайрыктары, аткаруу манерасы ошол чыгарманын жалпы поэтикасына түздөн-түз тиешелүү нерсе.

Эпикалык поэзиянын кеңири тараган түрү – *эпос*. Кыргыз элинин басып өткөн тарыхый турмуш жолу, жашоо-тиричилик өзгөчөлүгү эпостун (жомок-

тун) мыкты өнүгүшүнө шарт түзгөн. Анткени, эл тарыхтагы урунттуу окуяларды, өз башынан өткөргөндөрүн, уккан-билгенин, дегеле өздөрүнүн максат-тилегин, учкул кыялын, кыскасы, бүтүндөй ички жан дүйнөсүн ыр формасында көркөм баяндап, көлөмдүү чыгармаларды жараткан, аны муундан-муунга өткөрүп, кылымдар бою оозеки сактаган. Адабият таануу илиминде «эпос» деп аталып жүргөн ыр түрүндөгү мындай көлөмдүү, мазмуну терең, тематикага бай чыгармалар эл оозунда «жомок» деп айтылган. Ошол ыр формасындагы элдик жомоктор (эпостор) жаралуу мезгилине, мазмуну менен тематикасына карай үчкө бөлүнөт: архаика-мифологиялык эпос, баатырдык эпос жана социалдык-турмуштук эпос. Кыргыз фольклористикасында «улуу» жана «кенже» эпос деген түшүнүктөр да бар. Бул зор көлөмдөгү «Манас» эпосун калган башка эпостордон айырмалоо максатында колдонулган. Архаика-мифологиялык эпостор мифтик каармандар катышкан, фантазиялуу, ойдон чыгарылган окуялардын негизинде жаралса, баатырдык эпостор кайсы бир доордогу ички-сырткы душмандарга каршы күрөшкөн эпикалык баатырлардын баатырдык иш-аракеттерин баяндайт. Ал эми социалдык-турмуштук эпостордо элдин жайынча жашоо-тиричилигине, социалдык-экономикалык ал-абалына, үрп-адат, каада-салтына, өз ара мамилелерине байланышкан ар түркүн турмуштук окуялар сүрөттөлөт. Алардын айрымдарында баатырдык көрүнүштөр да орун алган.

Бир түрүндөгү эпикалык чыгармалардын ичинде тематикасы, мазмуну боюнча социалдык-турмуштук эпосторго жакын турган *лиро-эпикалык поэмалар* бар. Кыргыз фольклористикасында «элдик поэмалар», же «дастандар» деп да аталып жүрөт. Мындай чыгармалар фольклордук сюжеттердин, реалдуу тарыхый окуялардын негизинде, же баш-

ка бир тектеш элдердеги поэмалардын таасиринде жаралат да, окуялары эпостогудай масштабдуу, кеңири планда сүрөттөлбөстөн, көлөмү чакан келет. Эпикалык окуяларга, каармандарга карата лирикалык мамиле жасалат.

Ошентип, кыргыз элинин оозеки сөз өнөрү, тагыраак айтканда, анын жанрдык курамы жөнүндө учкай сөз болду . Ал эми бул маселени ар бир жанрга байланыштыра тереңдеп изилдөө алдыда турган иш.

II Бөлүм

ЭЛДИК АЙТЫМДАР

2.1. Дуба-дарым, ырым-жырым айтымдары

Кыргыз элинин кылымдарды карыткан элдик оозеки чыгармаларында адамдардын эң байыркы анимисттик түшүнүктөрү менен ишенимдерине байланышкан чыгармалар жашап келди. Алардын бири – ырым-жырымдар менен дуба-дарымдар. Дүйнө элдерине кеңири тараган байыркы жанрлардан. Ата-бабалардын сөз күчүнө, аны коштогон кыймыл-аракетке болгон бекем жана терең ишениминен улам өз алдынча жанр катары калыптанып, өнүгүп келген. Ырым-жырым, дуба-дарым сөздөрүн К.Мифтаков «увак ыр», «майда-чүйдөлөр», «эски адат сөздөрү» деп атаса, кийинки окумуштуулардын басымдуу көпчүлүгү (К.Рахматуллин, М.И.Богданова, З.Бектенов менен Т.Байжиев, С.Закиров, Т.Танатов) лирикалык жанрга, анын ичинде «каада-салт ырларына» (М.Мамыров), же салт ырларына» (С.Мусаев) кошот.

Оозеки сөз өнөрүн элдин күнүмдүк жашоо-турмушунан бөлүп кароого болбойт, асыресе, элдин үрп-адат, салт-санаасы менен байланышкан чыгармалар аны менен ажырагыс байланышта. Ырымдар менен дарымдар кайсы заман, кайсы доордо жаралган болсо, ошол замандын, доордун сөзүн сүйлөйт, коом турмушундагы, адам өмүрүндөгү тигил

же бул тиричилик жагдайын, ишенимин, тилек-каалоосун билдирет. Доордун, адамзат коомунун өнүгүшүнө карай, анын талаптарына ылайык өсүп-өнүгүп отурат. Мындай чыгармалар өзүнүн пайда болуп, өнүгүү жолунда далай доорду арытып, өзүнө ылайык мазмун, көркөм касиет топтоп, улам кийинки мезгилге өтүп келди. Миндеген жылдар бою элдик салтка, үрп-адатына кызмат кылып, алардын кайгы-кубанычын, дүйнөгө болгон көз карашын, ишеним-ынананын, тилек-каалоосун, жашоодогу ар кыл көрүнүштөрдү өз боюна синирип отурду. Ошондуктан мындай чыгармалардын тарыхый тамыры, жаралуу, пайда болуу себептери бар.

Ырым-жырым, дарым сөздөрүнүн мазмуну менен формасы ошол элдин жашоо образына, тиричилигинин мүнөзүнө жараша болот. Кыргыздар өзүнүн күнүмдүк жашоо-тиричилигинде, мал чарбасы менен дыйканчылыкка байланышкан карапайым эмгегинде, жаратылыш күчтөрүнө сыйынып, аларга көз каранды болду, каалаган тилек-максатын ишке ашырып, мал башын көбөйтүп, мол түшүм алып үй-бүлөнүн жыргалчылыгын камсыз кылуу үчүн алар дуба-дарым, ырым-жырым сөздөрүн колдонуп, анын күчүнө, касиетине бекем ишеништи. Ошентип алар Айга, Күнгө, Отко, Сууга дагы башка жаратылыш кубулуштарына табынышты, бул болсо элдик ишенимдердин негизинде жаралган үрп-адат, ырым-жырымдарда көрүнүп, аларды коштогон ырлар менен сөз айтымдарында сакталды. «Мифологиялык көз караш тигил же бул каада-салтты аткарууга милдеттендирди. Ошентип миф менен каада-салт биригип келип, поэтикалык чыгармачылыктын өзгөчө түрү болгон каада-салт поэзиясынын өнүгүшүнө негиз болду» – деп жазат Т.У. Эргис. [95.152].

Кылымдар бою калыптанган ишеничтерден улам эл турмушуна синип бүткөн үрп-адат, жөрөлгөлөр

жашоо-тиричиликтин бүтүндөй тармагында учурайт. Инсан, адам баласы жарыкчылыкка келгенден өз өмүрү өткөнгө чейин бардык иш-аракеттеринде каада-салтты жетекчиликке алып жүрүп отурат. Бул жөнүндө революцияга чейинки жарык көргөн эмгектердин биринде мындай деп айтылат: «Көчмөн кыргыздын үйүндө наристе төрөлөбү, үйлөнүү тоюн өткөрүп же өлгөн адамды коёбу, алыс жолго камданып же андан кайтып келеби, мейман күтөбү, алмаштыруу, соода-сатык иштерин жүргүзөбү, айтор ал сөзсүз түрдө каада-салт, үрп-адат менен эсептешпей коё албайт». [12.108]. Ошентип, элдин жашоо тиричилиги, күнүмдүк жүрүм-турум эрежелери менен бирге эле түрдүү кырдаалдарда аткарыла турган толгон-токой салт-заңыт, ырым-жырымдар менен коштолду. Мына ушунун баарында элдик айтымдар аралашып, ошол үрп-адаттар менен бирге колдонулду.

Жаратылыш ээлерине, теңирге табынып-сыйынуу адам баласынын тээ байыркы доорлорунда жаралып, далай урпактын акыл-сезимине сиңип келген эски салттардын бири. Ал табият кубулуштарынан, анын ар кандай түшүнүксүз сырларынан, адамдын акыл ою жетпеген күч-кубатынан коркуп-үркүүдөн, ага айласыз сыйынып, жалынып-жалбаруудан улам келип чыккан. Табият сырын түшүнүүгө кудуретсиз, акыл-ойдун төмөнкү баскычында турган алгачкы адамдар күн күркүрөп, чагылган жарк этсе, болбосо катуу бороон согуп, нөшөр төксө, суу ташкындап сел жүрсө мунун баарын тең жаратылыш ээси, теңир же кандайдыр сырткы күчтүн кудурети деп билишкен. Өздөрүнө коркунуч туудурган жаратылыштын купуя сырларын түшүнө албай мунун баарын кудай-теңирге ыйгарган. Ааламдагы акыл-ой жетпеген чексиз кубулуштарды, жандуу менен жансыз жаратылыштын ортосундагы жашырын сырларды, өлүм менен өмүрдү бүтүндөй

бир кудуреттүү күчтүн-аракети менен болуп жатат деп эсептеп, кудай-теңирге сыйынып Айга, Күнгө, отко-сууга, тоо-ташка табынган.

Ар бир элдин жашоо-шарт ыңгайына, тиричилик өткөрүү шартына, кесипчилигине ылайык алардын табынып-сыйынуусу да түрдүүчө болот. Алсак, байыркы гректер ар бир нерсенин, кубулуштун өзүнүн кудайы болот деп ишенишкен. Өз өмүрүн бүтүндөй малчылык менен өткөрүп келаткан кыргыз, казак сыяктуу элдер болсо төрт түлүктүн ар биринин өзүнүн ээси болоруна ынанган. Ал эми аңчылык менен жан сактаган алтайлыктар ар бир тоонун өз ээси бар деп түшүнгөн. Ошондуктан алар аңга чыгарда тоо ээсин чочутуп, иренжитип албоого аракет кылган. Алтайлыктардын түшүнүгү боюнча ыр ырдап, жомок айткан, бий бийлеген аңчыларды тоонун ээси жакшы көргөн, алардын ыр аңгемелерин тыңшаган. Мына ушундай учурларды пайдаланып, аңчылар багуусуз, кароосуз калган кайберендерди атып ала берген. Кээде айтылган аңгеме-жомок менен ырдалган ырларга ыраазычылык билдирген тоо ээси аңчыларга деген олжону өздөрү деле жеткирип берген. Буга жакын түшүнүк аңчылык менен алек болгон кыргыздарда да орун алган. Аңга чыгар алдында «жер айтып коёт» деп бара турган жер, ал жердеги кайберен жөнүндө сөз кылган эмес. Табият күчүнө сыйынуу славян элдеринде да бар. Алсак, орус, украин, белорус элдеринде кышкы аязды тирүү адам катары түшүнүп, ага таазим этип сыйынышкан. Үй-бүлөгө ден-соолук, бакыт-таалай, ырыс-кешик тилеген Жаңы жыл тоосу («Коляда») каадасы өткөндөн кийин үчүнчү күнү кечинде, күүгүм киргенден кийин үй ээси терезеге карап кышкы аязга кайрылып, өзүнүн каалоо-тилегин айткан.

Кыргыз элинде отко табынуу адаты сакталып келген. Ар кандай балээ-жалээден коргой турган,

оору-сыркоодон куткара турган касиети бар деп ишенип, отко табынышкан. Отту аттабоо, отко түкүрбөө, от жаккан очоктун ордун кастарлоо өндүү ырымдар күчтүү сакталган. Оттун күч-касиетине ишенген эл, касташкан адамын же душманын каргаганда «отун өчкүр», «күлүн көккө учкур» деп отту оозуна алган. Фольклорист Б.Уахатов отко табынуу монголдор сыяктуу эле казак элинде да орун алганын, сүрөттөп жазып, бул биздин заманга чейинки VIII–III кылымдардын өзүндө эле кеңири тарагандыгын кийинки табылган археологиялык материалдар ырастогандыгын айтат. [90.129].

Көп түрдүү кудайга сыйынуу учурунда калган байыркы түшүнүктөрдүн, ишенимдердин дагы бири – булутка, шамалга сыйынуу. Кыргыз элинде булут менен шамалга табынуу, жалынып-жалбаруу ачык-айкын сакталбаганы менен анын айрым белгилери турмуштук ырым-жырым, ынанымдарда орун алып келгени байкалат. Алсак, «жайы» («күн жайлоо») айтымында кургакчылыкта күн жаадыруу үчүн булутка жалбарып, тилек тилеп, аны өзгөчө бир жалгоочу, жаратуучу күч иретинде кабыл алган. Оозеки адабият дин чыкканга чейин эле пайда болгон өнөр деп түшүндүргөн окумуштуулардын пикирин кубаттап, казак фольклористи Б.Уахатов: «табият кубулуштарына жалынып, жалбаруу доорунда пайда болгон ар түрдүү эски ынаным-ишенимди, үрп-адатты дин менен байланыштыруунун эч бир негизи жок» – деп жазат. [90.133].

Ошентип, ырым-жырым, дуба-дарым сөздөрүнүн келип чыгышы байыркы кишилердин эң төмөнкү аң-сезими, жөпжөнөкөй ой жүгүртүүлөрү менен шартталышып, жаратылыш күчтөрү, ар кандай кырсыктар, оору-сыркоолор менен күрөшүүдө алсыз болгондугу, алардан кутулуунун же башкара билүүнүн жолун, ыктарын таба билбегендиги менен түшүндүрүлүүгө тийиш. Канткен менен да адам-

дар ошол табият күчтөрүнө, оору-сыркоолорго карама-каршы туруп, өздөрүнүн баёо түшүнүгүнө, дүйнө таанымына жараша каражаттарды таап, каршы коюуга умтулуп келген. Натыйжада өзгөчө бир сөз формулалары, болбосо айтымдар менен коштолгон өзгөчө ырым-жырымдар жаралып, алар улам кийинки муунга өтүп отурду. Жин, шайтан, ажына, кучунаш, албарсты, пери, арбак, чилтен, мазар, пир, кызыр сыяктуу нерселер жана алардын адам баласына келтире турган пайда-зияны жөнүндөгү байыркы ишеним-түшүнүктөргө кыргыз эли өзүнүн өткөн турмушунда бекем ишенип келди, андай нерселерден сактануу үчүн ырым-жырым колдонуп, дуба-дарымдарды айтты, сөз күчү аркылуу табият кубулуштарына, ар кандай турмуштук көрүнүштөргө таасир этип, оору-сыркоо, кырсыктардан кутулмакчы болду. Ошентип, элдик ишеним боюнча сыйкырлуу, магиялык касиет-күчкө ээ болгон айтым сөздөр менен чакан поэтикалык түрмөктөрдү *дуба-дарым*, *ырым-жырым* айтымдары деп атасак болот.

Кыргыз элинин жашоо-турмушу, тиричилиги, үрп-адаты, каадасы XIX кылымдын экинчи жарымынан тарта этнографиялык жактан изилденип келатса да, ошол каада-салтта колдонула турган айтым сөздөр менен поэтикалык түрмөктөргө анчалык деле көңүл бөлүнгөн эмес. Элибиздин эбактан келаткан ишенимдери менен жашоо-тиричилигине байланышкан ырым-жырымдарды, дарым сөздөрүн жазып алуу, изилдөө жумуштары канааттандырбайт. 1920-жылдардын аягында Тоголок Молдо, Ыбырайым Абдрахманов, Каюм Мифтаков жана Кусейин Карасаев жазып калтырган саналуу материалдарды көңүлгө албаганда, элдик оозеки чыгармачылыктын эң байыркы түрлөрүнө жата турган ырым-жырым сөздөрү, дарымдар өтө эле аз жыйналган. Дегеле үрп-адат фольклоруна, анын ичин-

де дуба-дарым, эм-дом сөздөрүнө, ар кандай ырым-жырымдарга байланыштуу айтымдарга, алкыш, каргыш жана бата сөздөрүнө анчалык терең маани берилбеген сыяктанат. Ал эми чындыгында мындай чыгармалар эл турмушунда кечээ жакынкы мезгилдерге чейин эле активдүү колдонулуп, айтылып келген эле. Академик А.Эркебаев жазгандай кыргыз фольклорунун архаико-мифологиялык катмары кыргыз тегинин байыркылыгын далилдей турган урунттуу жагдай болмок, бирок ушуга чейин эске алынбай, жакшылап изилденбей келди. «Таң калыштуусу – деп жазат автор – бул синкреттик формадагы туундулар (дуба-дарымдар, мифтер ж.б. – И.К.) ушул кезге чейин басылып чыккан эмес, негизинен философиялык, дин таануу жана этнографиялык изилдөөлөрдүн объектиси болуп келген, ал эми фольклористикалык аспектиден эч качан изилденген эмес». [96.15].

Кыргыз фольклорун жанрдык жактан классификациялоого арналган алгачкы эмгектердин айрымдарында, окуу китептеринде өз алдынча жанр, болбосо, каада-салт ырларына кирген чыгармалар катары саналып, учкай түшүнүк берилгени болбосо, ырым-жырым, дарым сөздөрү өз алдынча атайын иликтөөнүн объектиси болгон эмес. Ырас, кыргыз фольклорун классификациялоо боюнча иш жүргүзүп, бул багытта кыргыз фольклористикасына зор салым кошкон адабиятчы-фольклорист М.И.Богданованын эмгектеринде ырымдар, дарымдар жөнүндө кыскача илимий сыпаттамалар берилип, өз алдынча жанр катары классификацияланган жана алар автордун пикири боюнча лирикалык түргө кирет. Ошол 1940-жылдардын ичинде жазылган М.И.Богданованын эмгектеринен кийин оозеки чыгармачылыктын бул түрү жөнүндө кыйлага чейин сөз болбой келип, 1973-жылы басылып чыккан «Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очеркин-

де» гана «ырым жана дарымдар» өз алдынча жанр катары каралат. Автор (Ж.Таштемиров) мындай чыгармалардын пайда болушу, өнүгүшү, негизги милдеттери, жанрдык өзгөчөлүгү жөнүндө сөз кылат. Акыркы жылдары бул багытта изилдөө иштери жандана баштады десе болот. Атайын изилдөөлөрдөн сырткары маалымат берүүчү адабияттар менен сөздүктөрдө да кыргыз элинин ырым-жырым, дарым сөздөрүнө түшүндүрмөлөр берилген.

Ырымдар менен дарымдардын тематикасы өтө кеңири, айтылуу шарттары да ар башка. Эл ичинде оору-сыркоонун ар кандай түрлөрүнө, жылан же кара курт чакканда, түтөккөндө, болбосо жин ооруларына каршы айтыла турган дарымдар, адамдардын эмгек процессине, чарбачылыгына, тиричилик каада-салттарына, жаратылыш кубулуштарына карата колдонулган ырым-жырым сөздөрү бар. М.И. Богданова буларды беш топко бөлүп караган: 1. Малчылык ырымдары; 2. Дыйканчылык ырымдары; 3. Аңчылык ырымдары; 4. Дарымдар; 5. Тиричилик ырымдары. Автор аларды андан ары да ич ара топторго ажыратууга аракеттенген. [18.151]. Бул кыргыз фольклористикасындагы алгачкы саамалык болчу.

Дуба-дарым, ырым-жырым айтымдарына карата колдонулуп жүргөн «ыр» термини алардын жанрдык табиятына туура келе бербейт. Ырым-жырымдар менен дарымдар мейли мазмун, мейли форма, мейли функциясы жагынан болсун, кадимки ырлардан өзгөчөлүгү бар. Көркөм-эстетикалык жагына караганда практикалык милдети басымдуу, анткени, атайын эстетикалык максат коюлбайт.

Дуба-дарым айтымдары. Байыркы жамаатчылык түзүлүшкө тиешелүү дуба-дарым сөздөрү менен үрп-адаттын далайы бүгүнкү күндөргө чейин жетти. Өмүр бою дарым сөздөрүн айтып, эмчи-домчулук кылган, бул ишти атайын кесип кылган адам-

дар болду. Эл ичинде мындай адамдар эмчи-домчу, дарымчы, бакшы, бүбү деп аталды. Алар – сөз күчүнө, кыймыл-аракетке бекем ишенген, дарым сөздөрүн ыйык туткан адамдар.

Дуба-дарымдар кандайдыр бир турмуштук максатка жеткире турган каражат, курал катары кабыл алынган, болбосо, айлана-чөйрө менен жаратылышка ойдогудай, каалагандай таасир этер касиети бар нерсе катары ынанышкан. Ошондуктан ыргактуу айтылган мындай дарым сөздөрү каалоотилекти орундатуу же талап коюу мазмунуна ээ, [5.32]. Дубанын күчү менен жабышкан дартты коркутуп-үркүтүп айдап чыкса болот деген ишенимден улам, бакшы-бүбүлөр өз чымындарын, жардамга келер жин-перилерин чакырып, ооруну ээн талаа, эрме чөлдөргө, баткактуу көлдөргө, же адам жүрбөгөн ээн талааларга сүрүп салмак болот. Дуба-дарым сөздөрүнүн негизги максаты мына ушунда.

Оорунун түрлөрүнө жараша эл арасында учуктоо, өпкө чабуу, көчөт көчүрүү, көрүм көрүү, куучулук, мант байлоо, албын, күрдү, түкүрүү, көз үйлөө, арбоо, бадын, бадик, күлапшан сыяктуу дуба-дарымдар айтылат. Булардын айрымдары жөнүндө кыскача токтололу. Эмчи-домчулук, дарымчылык кесип менен байланышкан айтым сөздөрдүн бири – *арбоо*. Мындай айтымдар адам баласы жаратылыштын ээси бар деп ишенген эзелки замандарда жаралды. Жаратылыштагы түрдүү күчтөрдөн, жамандыктардан куткара турган курал катары сөз күчүнө ишенишкен. Адам баласына жабыша турган ар кандай оору-сыркоо, кырсыктардан касиеттүү сөздөрдү айтып кутулуп, жылан, кара курт, бөйү өндүү жанжаныбарлардын уусун деле сөз күчү менен кайтарууга болот деп ынанган. Сөздүн сыйкырлуу күчүнө, касиетине абдан ишенген.

Тоо-таш, талаа-түздө көчүп-конуп жүргөн элдин өзгөчө коркуп, тынчы кеткени – бул уулуу жандыктар болгон. Капарсыз уктап жаткан адам, ай-

рыкча бешиктеги бала уулуу жандыктардан көп зыян тапкан. Ошондуктан жылан, кара курт, чаян, бөйү сыяктуу жандыктардан аябай коркуп, алардан сактанышкан. Мындай жаныбарлардын уусунан куткарып, өлүмдөн алып кала турган адамдар болгон. Алар касиеттүү сөз күчү менен уулуу жандыктардын кутун качырып, алар чаккан адам менен малдагы уунун күчүн кайтарган. Ошентип, арбоо сөздөрү негизинен уулуу жандыктар чакканда анын уусун таратуу үчүн айтылып, адамзат ан-сезиминин төмөнкү баскычында, өмүрдөгү ар кандай кокустуктар менен кыйынчылыктарды жеңилдетүү үчүн колдонулган.

Кыргыз элинде кандай жандык чаккандыгына байланыштуу, башкача айтканда, уулуу жандыктын түрүнө ылайык арбоо дарымдары да бир канча түргө ажырайт. Кээде эмне чыкканына карай эмес, кандай жандыкты чакканына байланыштуу айтылышы мүмкүн. Айрыкча жылан менен кара курт чакканда айтыла турган дарымдар кеңири тараган. Мисалы, жылан чакканда айтыла турган дарымдан үзүндү келтирели:

Сүрө-сүрө, сүрө чык,	Таятанда сөзүм бар.
Сүйлөшөйүн бери чык.	Айтышайын бери чык.
Чоң атаңда доом бар,	Ажыдаар ак жылан,
Доолашайын бери чык.	Арбашайын бери чык.

Же, «жынды бажынды, дува жынды, кавса катирий, диле жани даккан, дуккан тили-тили, гара гүни, магараси, ями сиби, салакара гүни...» дегендей мааниси таптакыр эле түшүнүксүз дуба окулат. Элдик ишенимдерге караганда жыландар менен адам баласы эле арбашпай, кой менен торгой да арбашат имиш. Бирок бул дарым сөздөрү эмес, бири-бирине жеринен карама-каршы турган жандыктардын жекеме-жеке беттешүүсү сыяктанып кетет.

Казак элинде кара курт, жылан, чаяндын уусун кайтаруучу адамдардын (арбаушы) түпкү атасы, пири – Камбар болгон дешет. [90.152]. Мындай түшүнүк кыргыз элинде да болгондугун «Быжы-быжы, быжы чыкты, Быжы атасы Камбар чыкты» деген саптардан улам баамдоого болот. Арбоо бүтүндөй дүйнө элдеринде орун алып, өз алдынча айырмачылыктарга ээ. Мындай чыгармаларды, мисалы, тажиктерде көбүнчө балдар аткарат, славян элдеринде жылдын төрт мезгилине карай айтылып, антропоморфтук образдар колдонулат.

Казак эл ырларын иликтөөчү Б.Уахатовдун пикирине караганда арбоо өлөндөрү төрт бөлүктөн турат: 1. Киришме; 2. Мактап, жалынып-жалбаруу; 3. Зекип коркутуу; 4. Уулуу жандыктардын аттарын атап, «чык» деп буйрук кылуу. [90.155]. Кыргыз элиндеги ууну таркатуу үчүн айтылган дарымдар да өзүнүн сырткы түзүлүшү, мазмуну, формасы жагынан казак элинин арбоо өлөндөрүнө жакын. Бирок мындай дарым сөздөрүндө жалынып-жалбаруу, өтүнүч сезилбейт. Тескерисинче, жылан менен кара куртту кармашка, арбашууга чакырат, коркутат, опузалайт, «чыгып кет» деп буйрук кылат. Тексттин бир вариантын мисалга тарталы:

Кара башыл кара курт,
 Кан алдына барган курт.
 Кандар туруп не деген
 Жаак, башын айыр деген.
 Катую дуба сал деген.
 Кара бээнин казысын
 Кактап жесем тойбосмун.
 Капыр курт сени койбосмун.
 Туу бээнин этин
 Туурап жесем тойбоймун.
 Тумшугу жок кара курт
 Сени дуба менен койбосмун.

Турналуу көл баткак,
 Алабаталуу жер кургак.
 Кылычтын чети келди,
 Ак болоттун жыты келди.
 Кыбыладан тик келди.
 Менин атым Камбар чык!
 Камбар келет калбай чык!

Дарымчылардын айтканына караганда жылан же кара курт чакканда, кызыл жүгүрүк жана шишик илдеттерине айтылган дарымдар жети мертебе тынбай кайталанат экен. Эгер жети жолу кайталанбаса оору кайра жанып, козголот имиш. Кээде арбоо сөздөрүнүн акырында ууга каршы колдонула турган, шыпаа болчу, ар түрдүү дары чөптөрдүн, курал-жарактардын аты аталат. Демек, сөз күчү менен эле эмес, ууга каршы колдонула турган, дартка шыбаа дары чөптөр, курал-жарактар менен да коркутат.

Дарым ырларында азыркы учурда түшүнүксүз болуп калган, кулакка жат сөздөр арбын. Б.Уахатовдун жазганына караганда мындай сөздөр «бир кездерде түшүнүктүү болушу мүмкүн. Бирок, барабара, кылымдан кылымга өткөн сайын аны түшүндүрчү адамдар азайып, мурунку негизги маанисинен биротоло алыстап кетиши ыктымал. Болбосо, ошол эски атоолордун айрымдары дал ошол калыбында жүрүшү да мүмкүн». [90.157]. Автор буга байланыштуу «лек-лек» жылан менен жекеме-жеке кармаша турган айбанат экенин «Ат жылан, кат жылан, Ыс жылан, кара жылан!» дегенде жыландын түр-түсү эмес, жыландын эсин чыгарып, коркутуу үчүн айтылган «атыл жылан, катып кал жылан, ысылда жылан, мына буга (лек-лекке) кара жылан» дегендей болушу да мүмкүн экендигин айтат. Болбосо арбоо текстиндеги «Мары, мары, мары жылан!» дегендеги «мары» сөзү бүткүл Чыгыш

элдерине белгилүү жылан падышасы «Шах-Маран» болду бекен деген ой туулат дейт Б.Уахатов. Ошондой эле табышмактуу, түшүнүксүз сөздөрдү көбүрөөк айтып, жыш колдонсо бөйү-чаян, жыландардын башын айлантып, эсин оодарып, тез өлтүрүүгө болот деген ишенимди да жокко чыгарбайт автор [90.158]. Ушуга жакын ойду белгилүү аалым К.Карасаев да айтат. Ал 1926-жылы ысык-көлдүк сексенге барган дарымчы карыя Атайдан өзү жазып алган дарымды жарыялап: «Дарымдын кээ бир сөздөрү эмне экени ушу кезге чейин белгисиз. Булар курулай эле маанисиз тыбыш айкаштары эмес. Негизги айтылышы өзгөрүп, маанисиз тыбыш айкалышына айланып калган түрү бар. Мисалы, дарымдын ичинде «Гунда, гунда курт» деген сүйлөмдөгү «гунда» фарсы тилинде – «кара курт». «Сен да мекир, мен да мекир» дейт. «Мекир» араб тилинде – «амалдуу». «Байладым мант» дейт. «Мант» фарсы тилинде – «баянд» болуп айтылат, «байлоо» деген мааниде. Кыскасы, бул дарымдын ичиндеги түшүнүксүз сөздөрдүн маанисин ачуу керек» [92] – деп жазган. Дарымчылар адатта же түшүнүксүз сөздөр менен же «булут мингендер», «жылан камчылангандар», «күндөй күркүрөгөндөр», «суудай шаркырагандар деген сыяктуу элестүү сөздөр менен дарымдаган. Ал эми дуба-дарым сөздөрү максатка жеткиреби, дарымчынын талабы аткарылабы? же К.Карасаев айткандай «... дарымда эмне касиет бар? Чын эле жылан чаккан жылкыны дарымчылар айыктырабы?» [92]. Мындай соболду даанышман аалым К.Карасаев да ачык калтырат.

Арбоо сөздөрү кыска болот. Бул түшүнүксүз, тили оор сөз түрмөктөрүн кайра-кайра кайталап, дем албай айтып туруу үчүн ыңгайлуу. 7–8 муундан турат. Маанисиз, түшүнүксүз сөздөргө келгенде муун саны кыскарып 4–5 муун болуп калат. Уйкаштык уулуу жандыктын атын кайталоо, болбосо «чык»,

«келди» дегендей этиштиктерди уйкаштыруу жолу менен жасалат.

Ошентип арбоо айтымдары байыркы бабаларыбыздын эмчилик, дарыгерлик көз карашынан, иш-аракетинен кабар берет, жаратылыш сырын таанып билүүгө умтулган алгачкы түркөй кадамы.

Бадик. Бул термин биринчиден, оорунун атын, экинчиден, бул ооруга байланышкан ырым-жырымды, үчүнчүдөн, ошол ырым-жырым учурунда айтыла турган дуба-дарымды туюндурат. Мындай оору менен ооруган кишинин бүткөн бою, башы-көзү шишип, көзү көрүнбөй, өнү көгүлтүр тартат. Бадикти бакшылар же дарымчы-табыптар айтышкан. Кыз-келиндерге кызыл-тазыл кийиндирип, ооруган адамга тегерете отургузат да, бакшы же табып ооруган адамдын бет маңдайына отуруп бадикти айта баштайт. Тегерете отургандарга «кудай тилегинди берсин, айыгып кетер» дедиртип жар айттырып коёт. Бадиктин шарты боюнча үч маал айтылууга тийиш: эртең менен күн чыга электе, түштө жана кечинде күн батардын алдында. Ошентип, бадик – шишип ооруган адамдагы кара күчтөрдү, илдеттин «ээлерин» касиеттүү, сырдуу сөздөрдүн күчү менен көчүрүүгө болот деген ишенимден келип чыккан дарым түрлөрүнүн бири.

Арбоо, албын, бакшы көрүмү сыяктуу эле бадик да эмчи-домчулук кесипке байланыштуу келип чыккан. Бадиктин негизги максаты – оору адамдагы илдетти башка жакка көчүрүп, кеселден куткаруу. Элдик ишенимге караганда ар бир оорунун өз ээси болот, ал дайыма бир жерден экинчи жерге көчүп, жылып турган. Ошондуктан дарымдын жардамы менен аны сыркоо адамдын денесинен көчүрүп, башка жандуу-жансыз нерселерге которуп коюуга аракеттенген.

Көп кудайга, тенирге табынган байыркы доорлордо кайгы-касирет, оору-сыркоо, ажал адам сыяк-

туу жүрүп, аракет кылган нерсе катары ишеним болуп, мындай түшүнүктөн улам дүйнө элдеринде буга байланышкан дуба-дарым сөздөрү арбын болгон. Бадик айтуу да түрк калкынын бардыгында кездешет. Алардын ичинде кыргыз, казак, каракалпак, өзбек элдеринин бадик тууралуу элдик түшүнүгү, айткан дарымдары бири-бирине жакын.

Каракалпак бадигинен үзүндү келтирели:

Көшөр болсаң көш бадик,	Мен айтайын:
Тауларга көш.	Кара басын ойлаган,
Таудың артын жайлаган,	Хандарга көш.
Жауларга көш.	Көш, көш! (35.28)
Одан жайлау таппасаң,	

Бир караганда бадиктер бири-биринен эч айырмаланбагансып турганы менен ар бир элдин жашоо-шартына, тарыхый жолуна ылайык өзгөчөлүктөрү бар. Бадик түбүндө эркек менен аялдын айтышы түрүндө жашаса керек деген изилдөөчүлөрдүн пикирине каршы болуп, фольклорист Б.Уахатов бадик абалкы учурда эле айтыш түрүндө эмес, кадимки туташ өлөң калыбында болгон, анда эч кандай айтыштын белгилери байкалбайт дейт. [90.161]. Кийинчерээк бадик жаштардын көңүл көтөрүп, оюнзоок өткөрүшүнө шылтоо болгон. Бирин-бири жактырып калган эки жаштын жүз көрүшүп, сүйлөшө турган ыңгайлуу учуру бадик кечеси болгон. Мында кыз менен жигит бадик айткан болуп отуруп, акырында бадиктин үлгүсүнө салып кадимки эле айтышка өткөн. [90.163]. Ошентип, казак элинде бадиктин эки түрү бар: анын биринчиси – ооруну «көчүрүү» салтынан туулган байыркы доордон келаткан бадик, ал эми экинчиси – жаштардын баш кошуп, көңүл көтөрүүсүнөн жаралган бадик, б.а., кыз менен жигиттин бадик үлгүсүндө айтышуу түрү.

Өзбек калкында бадик – салт боюнча кызамык жана чечек ооруларын дарылоодо аткарыла тур-

ган дуба-дарым жанры. [80.117]. Элдик ишеним боюнча бадикти кудай, периште сүйгөн пенделер гана айтууга акылуу болгон. Аларды «бадикхандар» деп айтышкан. Фольклорист Б.И.Саримсаков бадик ырым-жырымын өткөрүү тартиби Өзбекстандын аймагында бирдей традициялык мүнөзгө ээ эмес экендигин айтат. Автор бадикти өткөрүү убактысын, оорулууну кандай абалда коюп дарымдай тургандыгын, аткаруучулардын составын, тексттин поэтикалык өзгөчөлүгүн жана дарымдоо ыкмасын эсепке алуу менен бадикти үч түргө ажыратып карайт. Бул дарымдын кандайча аткарыла тургандыгын билүү үчүн анын бирөөнө гана токтололу.

Биринчи туру боюнча бадик шаршемби, жума, ишемби күндөрү, күн батып баратканда аткарылган. Автордун пикирине караганда, бадикти жуманын белгилүү бир гана күндөрүндө айтуу (өткөрүү) түрк элдеринде ислам дини менен байланышкан. Шаршембиде кудайдын амири менен өсүмдүктөр дүйнөсү менен сууга жан кирген, жума күнү жылдыздар жаралып, Мухаммед пайгамбар жарык дүнөгө келген, ишемби – дүйнө биротоло жаралган күн. Ырым-жырымга эки адам – оорулуу менен бадикхан катышкан, башка каалаган адамдар деле көрүп тура алышкан, бирок бадикти бадикхан гана айткан.

Оорулууну чалкасынан жаткырып, же батып бараткан күнгө каратып отургузуп коюшкан. Үстүнө ак материал жабышкан, анын үстүнөн койдун же уйдун терисин жүнүн ичине каратып жабышкан. Теринин үстүнө жолдордун айрылышынан алынып келген майдаланган күл же топурак себилген. Бадикхан жети тал чырпык менен акырындап оорулууну чаап дарымын баштайт. Кайсы бир жерлерде шаршембиде – кызыл, жумада – кара, ишембиде – ак материал менен жаап, оорулуунун жанына жети шам жаккан. Бадикхан жети тал чырпык-

тын урулган добушун туурап бадик айта баштаган. Бир нече күн мурун эле боорсок жасалган, аны бадик айткан учурда оорулуунун башынан үч жолу тегеретип туруп, жан-жаныбар жеп кетсин деп көчөгө ыргыткан. Экинчи күнү оорулуунун башынан куурулган данды үч ирет тегеретип, аны чымчык, канаттуулар терип жеп кетсин үчүн үйдүн үстүнө чачышкан. Бадикхан үч күнү мурда жети тал чырпыкты күнгө алып чыгып кургаткан. Бадик айтуунун экинчи жана үчүнчү түрүндө олуттуу айырмачылыктар бар. *Экинчи түрү* күндүз айтылган, анткени, бадикхандардын түшүндүргөнүнө караганда оорунун ээси менен кармашуу түнкүгө караганда күндүз алда канча жеңил болот имиш. Үчүнчү түрү коллективдүү мүнөзгө ээ, эки тарапка бөлүнгөн уландар менен кыздардын ортосунда айтылат, салттуулуктан кыйла четтеп кеткен. Муну казак, каракалпак фольклору да ырастайт.

Көрүнүп тургандай бадик дарымы ар түрдүү магиялык аракеттер менен коштолот. Аны аткаруу учурунда дарым сөздөр, кыймыл-аракет жана тиешелүү буюмдар колдонулуп, бардыгы тең сыйкырдуу касиет-күчкө ээ. Бадик айтымы дарымдын башка түрлөрүнөн айырмаланып, көлөмдүү келет жана он бир муундан курулат. Мындайча башталат:

Айт десениз айтайын,
 Жакшы айтып, жаманды кийин таштап,
 Жаппар эгем бадикти колго берсе,
 Балбандарга беремин тойго түш деп.
 Чечендерге беремин ойго түш деп.
 Койчуларга беремин койго кош деп.
 Айт дегенде айтайын, бадик баштап,
 Жакшыга айтып, жаманды кийин таштап.
 Жаппар эгем бадикти колго берсе,
 Жылкычыга беремин тайга кош деп.
 Сарбанчыга беремин төөгө кош деп.

[КФ, инв. № 1847, 3-б.]

Бул саптар бадиктин кириш бөлүмү сыяктанат, андан ары негизги бөлүм башталып, дарымчы ооруну коркутуп-үркүтүп, кармашка чыгат, илээшкен дартты башка бир нерсеге көчүрмөк болот. Оору аркарга айланса адис мерген болуп, кыргоолго айланса, кыраан түлөк куш болуп, көгүчкөнгө айланса, боз турумтай куш болуп койбой турганын айтат. Бадикти алыскы «Кыйбаа деген шаардан орун таптырат», «болот капкан зындангы салып, темир төшөп, үстүнө чоюн жабат». Андан ары:

Куурай оту күл болуп өчкөндөй көч!
 Көчөрүнө келгенде чаң салбай көч!
 Көчөр жайың билбесең мен айтайын
 Көсөө менен көчүккө түрткөндөй көч!
 Муздак сууну бетине бүрккөндөй көч!

Сулуу десең нойгуттун кызына көч!
 Суук десең Чатыр-Көл музуна көч!
 Тунук десең Бешкөлдүн тузуна көч!
 Ысык десең Ындыстан кышына көч!
 Илгир десең мүнүшкөр кушуна көч!

[КФ. инв. № 1847, 7–8-б.]

деп, кантип, кайда көчөөр жагын көрсөтөт. Акыры, дарымдын үчүнчү, корутунду бөлүмүндө үйлүү-жайлуу оорунун ээси дарымдын күчүнө турушту бере албай жеңилип, көчүп кетүүгө аргасыз болот:

Бадик качты турбастан үйүн чечип,
 Үрккөн бойдон жөнөдү мындан көчүп.
 ... Бадик көчүп жоголду Майсарага,
 Майсаранын чөлүндө ай талаага.
 Сонун жайга жөнөдү бадик көчүп,
 Сооп болсун ооруган бечарага.
 Көч-көч бадик, көч бадик көчүрөйүн,
 Бадик болгон атыңды өчүрөйүн.

[КФ. инв. № 1847, 9–10-б.]

Бадиктин ар бир строфасынын аягында «көч-көч бадик, көч бадик көчүрөйүн, бадик болгон атыңды өчүрөйүн» деген эки сап такай кайталанат. Бул бир жагынан поэзия жанрындагы рефренге окшоп кетет. Фольклорист Ж.Таштемировдун болжолуна караганда: «Ушул эки жол ыр белгилүү мезгилде, мындайча айтканда, кеминде он беш сап ыр айтылгандан кийин улам кайталанууга тийиш, себеби оору кишиге дем салуу керек. Демек, дарымчы ооруга дем салуу менен бирге, бир тынымга өзү да дем алууга тийиш. Экинчиден, сөздү жыйынтыктап айтуу менен «ооруну айдап чыгам» деген ишеним бар». [51.60]. Бадик дарымынын аткарылышы жана ал жөнүндөгү элдик түшүнүк негизинен ушундай. Элдин дүйнө таануусун, көз карашын изилдеп билүүгө мааниси чон.

Ошентип, ар бир оорунун өзүнө тиешелүү, ага даба боло турган дарымы бар деп эбактан эл ишенип келди. Бийик тоолуу жерде дем алалбай түтөксө «албын» айтып, тишке курт түшүп ооруса «мант» байлап, аруу кирсе «киринелеп», коркуп, жүрөгү түшсө «апаптап», болбосо сасыктумоолоп турса баштан суу тегеретип:

Караңгы түн менен кет,
 Кара суу менен кет.
 Күн күркүрөгөнгө кет,
 Түн түбүрөгөнгө кет.
 Ичейин дегенге көрүн,
 Жейин дегенге көрүн
 Көзү жаманга көрүн,
 Туфф, туфф, туфф!
 Балакет-салакети болсо ала кет –

деп учукташты, наристе сыркоолоп калса, колдоочусу Умай-энени оозго алып, төмөнкүдөй эм-дом сөздөрүн айтып эмдешти:

Эмчилер өткөн,
Эми бизге калган.
Домчулар өткөн,
Дому бизге калган,
Менин колум эмес,

Умай-энени колу,
Оруунду көтөрө алайт.
Кара жер өзүн көтөр,
Кайт! Кара жерге кайт!
(4.41)

Ушул жерде, Тажикстандагы жерге-талдык кыргыздардан жазылган маалыматты сунуштай кетсек ашыкча болбос: «Адамга «сук» түшөт, «кирине» (ич оорунун бир түрү) кирет дешкен. Эгерде адам талаада жүрүп ичи түйүлүп ооруса «дейди кирине» кирди дешкен. Илгери эмчилер топу же селдеге нан, туз түйүп алып, курсакты ары-бери өйдө-ылдый сүргүлөп: «бийик-бийик-бийикке бар, бийик отун оттогон кийикке бар, өлөң-өлөң өлөңгө бар, өлөң отун оттогон өгүзгө бар, бул гарыпта нимнен бар, агыны катык сувга бар, аскасы эгиз зовго бар» деп киринелеп, анан нанды итке, тузду малга берип, топуну отко кагып, кийин үйдүн керегесине илип койгон...

Учук учуктоонун да «чий учук», «үч учук», «жети учук» деген түрлөрү болгон. Бала ыйлап жатпай койсо, сүттөн май ажырабай койсо, анда бешик менен идишти, бала менен сүттү адырашман, же арча менен «ысырыктаган», аластаган. «Түйнөк» менен ооруган малды бычак менен союмуш болуп, ооруну коркуткан. Алда ата-бабаларыбыздын кээ бир жоругу ай! Оорунун жүрөгү түшүп калат деп ушул ырымды жасашты бекен?! Көзгө «ак салганда» (конок конгондо), тиш ооруганда «буруйлатуу» күчтүү болуп келген (үйлөтүү жана түкүрүү). Буруйлатканда «кара каймак кувуйт-кувуйт, сары каймак кувуйт-кувуйт, жаным каймак кувуйт-кувуйт» деп эмдешкен» – деп жазат окумуштуу-филолог Ж.Мукамбаев. [65.118–119].

Кыргыз эли эгемендүүлүккө ээ болгондон кийин мурда тыюу салынып, эстен чыгып бараткан эм-

дом, дуба-дарым сөздөрү кайрадан жанданып, совет мезгилинде толук жазылбай калгандары жаныдан табылып, ал гана эмес жарыяланып, ага адистешкен бүбү-бакшы, эмчи-домчулар, аларга ишеним арткан карапайым калк күн санап көбөйүп бараткандай.

Байыртан келаткан ишенимдер менен түркөй түшүнүктөрдөн улам пайда болгон дуба-дарым сөздөрүнүн бир түрү – бакшылар көрүмү. Элдин турмуш-тиричилигинен кенири кабар бере турган өзгөчөлүктөргө ээ. Эл түшүнүгү боюнча бардык оорулар менен илдеттердин ээси бар, алар көзгө көрүнбөгөн жандуу нерселер. Бакшылар көрүмүнүн негизги максаты – мына ушундай дарттын дабасын таап, оорулуу адамды андан куткаруу, жабышкан жин-пери, албарсты менен күрөшүү. Кененирээк караганда бакшылар жалпы эле адам баласына жамандык жасоочу кас күчтөргө каршы күрөшүүчү, адамзатка келүүчү ар кандай кырсыктардан арылтуучу, оору-сыркоо, илдеттен айыктыруучу катары көрүнөт.

Бакшылык адамзат коомунун эң жапайы, балалык доорунда жаралгандыгын айтышат. Жаратылыш кубулуштарынан коркуп жашаган эл үй-бүлө, мал-жанын аман асырап, оору-сыркоодон оолак болуу үчүн табиятка табынап, сөздүн, кыймыл-аракеттин күч-кудуретине бекем ишенишкен. «Бакшылык жаратылыштагы ар кандай көрүнүштөргө жан бүтүрүп, аларды бүтүндөй өзүнө баш ийдирүү тилегинен улам пайда болгон. Бакшылык үрп-адат алда бирөөлөрдүн өз жанынан ойлоп тапкан эрежеси эмес. Көп кыялы, көп тилеги. Бакшылыкты өмүрдүн, турмуштун өзү жараткан. Ал абал башта кандайдыр бир көңүл көтөрүү, болбосо оюн-зоок куруу үчүн жаралган эмес. Бакшы бир кездеги эмчинин, тамырчынын, астроном, метеорологдун, комузчу, ырчы, сыйкырчынын милдетин аткарган. Ошон

Учун эл аларды урматтап касиеттүү, билимпоз магия ээси деп эсептеген» – дейт фольклорист Б.Уахатов. [90.135]. Ал эми Кытай кыргыздарынын фольклорун изилдөөчү Макелек Өмүрбай: «Бакшы өз кезинде көркөм сөз ойлоп чыгаруучу чеченден, дүйнөнүн жаралышы, табияттын кубулуштарын наристе элестетип көркөм образ жарата турган ойчул акындардан болгон» – деп жазат. [54.127].

Бакшылык көрүмү мусулманчылыктын жол-жоболорунан алда канча мурда пайда болуп, биздин заманыбызга көп өзгөрүүлөр менен келип жеткен. Буга теңирге, отко-сууга табынуу заманынан келаткан айрым белгилердин бакшылар көрүмүндө колдонулуп келатышы күбө. Мисалы, кесел адамды очоктон ары-бери үч жолу өткөрүү, жети куурчак жасатып, жети милтелүү чырак жактыруу, усталардын пири саналган Дөөт пайгамбардын атын атоонун өзү да көөрүк басып, балка соккон отко табынуу доорундагы белгилерден.

«Бакшы» сөзүнүн тек жайын териштирген окумуштуулар бул чыгыш элдеринин көпчүлүгүндө, айрыкча түрк элдеринде кенири тараганын белгилешет. Ал элдерде «бакшы» сөзү: эмчи, шаман, балгер, сыйкырчы, окутуучу, устат, билимпоз, акын, ырчы же музыкант дегендей бири-бирине жакындыгы бар маанини туюндурат. Бакшы Орто Азия элдери сыяктуу эле кыргыздарга да кенири тараган түшүнүк. Кыргыздар «бакшы» деп аза муса таягын шарактатып, обондуу ыры менен жиндерин чакырып, оорулууга жабышкан жин-шайтан, албарсты өндүү дарт ээлерин кууп чыккан дарымчыларды түшүнгөн. Эркектерин «бакшы», аялдарын «бүбү» дешкен. Бакшы көбүнчө эркек кишилерден чыккан. Эл ичинде бакшы, бүбү, тамырчы, табыш, жайчы дегендей адамдар көп боло турган. Алардын арасында өздөрүнүн «чымыны», «жин-шайтаны» бар эсептелинген Борбу, Чынгыш, Балта, Ша-

тан сыяктуу аты-жөнү маалым атактуу бакшылар жашап өтүптүр. [КФ, инв. № 1851]. Бүбү-бакшылар «кара жиндүү» жана «ак жиндүү» болуп экиге бөлүнөт экен. Өздөрүнүн айтканына караганда алар бири-бири менен келише алган эмес, кастык кылууга чейин барышкан. Женилип калган тарабы көзү ачыктык касиеттен ажырап, көрүм көрүүдөн калган дешет.

Эл түшүнүгүндө бакшылардын «көзү ачык», «колдоочусу, чымыны» бар адамдар сыяктуу, ар биринин өз ээси, өз жин-периси болот. Ал көрүнгөн эле адамга келе бербейт, каалаган, сүйгөн адамына барат, же болбосо тукум кууйт. Борбу бакшы мындай деп айткан экен: «Үйрөнүп бакшы болбойт, тукум кууп болот. Бакшынын чымындары уулуна же кызына, же балдарынын балдарына барбай койбойт... жана да ата-энеси тукум-жууратында бакшылык жок адам дагы бакшы болот. Кайып чымындар келип, салкын салып кетип, ошонун жолуна түшүп бакшы болот». [КФ, инв. № 1851,7]. Бакшылар өздөрүн касиеттүү жан катары көрсөтүп, качан жана кандайча көрүм көрүп калгандыгын кээде өздөрү да баяндап беришет. Ошол эле Борбу бакшы: «Жети жашымда көзүмө бир нерсе электенип кыз болуп, жаш бала болуп көрүнүп жүрүп бара-бара үйүр алгандан кийин талдыра баштап, талмалуу болуп кеттим. Ар жуманын түнүндө же күнүндө көзгө көрүнчү чымындар келип мени талытып таштап сөзгө алат. Биздин оюбузга, жолубузга түшкүн, же болбосо колу-бутунду алып шал кылабыз дейт. Анан мен жанымдан корккондон эмне деп чакырам дедим. Ал чымындар менин көзүмө түркүн-түркүн кошуун болуп көрүндү. Колдорунда асилет жарак мылтык, кылыч, найзалар бар. Өң кара ат минген, кара кийим кийген бир бөлөк, өң ак ат минген, ак кийген бир бөлөк, өң жээрде ат минген, кызыл кийим кийген бир бөлөк, баары да жаш жигит. Аларда ко-

шун башчы кандары, бектери, дөөлөрү, бийлери бар. Көзгө кадимки ушул эле адамдардай болуп көрүнөт» [КФ, инв. № 1851, 4] – десе, Шатан деген бакшы өзү жөнүндө мындай дептир:

Жашымда кылдын дубана,
Жанымды кылдын убара.
Он жашта кылдын дубана,
Өзүмдү кылдын убара.

Адатта ар бир бакшынын чыккан теги болгон. Ошол өзүнөн мурунку бакшыны пир тутуп, ошонун арбагына, колдоосуна сыйынган. Бакшынын кадыр-баркы, адамдарга таасир этүү мүмкүнчүлүгү, кудурети чыккан тегине, колдоочусуна байланышкан. Үйрөнчүк бакшы, өз обон-күүсү, өз тексти, өзүн тааныта турган өзгөчө бир касиет-күч болушуна аракеттенген. Алар кыялында «тиги дүйнө» «бу дүйнөнү» аралап, «көргөн билгенин» элге баян этет. Жан дүйнөсү, өздөрү жаратып алган түшүнүктөрү, адаты бүтүндөй сөз каражаты, сөз өнөрү аркылуу ишке ашат. Ошондуктан бакшы көрүмүндөгү уйкаштуу түрмөктөр бир учурларда көркөм сөз өнөрүнүн мыкты чеберлери, таланттуу акындар тарабынан жаралышы мүмкүн.

Бакшылар көрүмү көпчүлүк түрк элдеринде бири-бирине окшош, анткени алардын дүйнө таануусу, адам жаны, тиги дүйнө жөнүндөгү түшүнүктөрү бирдей болгондуктан бакшылык дуба-дарымдардын бирдейлигине алып келген. М. Богданованын пикири боюнча кыргыз элинде айтылган ырым-дарым сөздөрүнүн көпчүлүгү Сибирь шаманчылыгынын үрп-адат, ритуалдык жактары менен байланышат жана кайсы бир замандарда кыргыздардын Енисей тарапта болуп, Сибирь элдери менен өз ара алакада тургандыгын ырастайт. [16.23].

Бакшылардын адаттан тышкары, таң калаарлык жөндөмдүүлүктөрү, мүмкүнчүлүктөрү жөнүндө

түрк элдеринде ар кандай улама сөздөр айтылып келген. Бул жөнүндө этнографиялык эмгектерде да көп эле жазылып жүрөт. Бакшылар ар кандай жөндөмгө жараша көз боочулукту да пайдалана билген дешет. М.Б. Кенин-Лопсан тува элиндеги шамандардын таң калаарлык кылык-жоруктары жөнүндө бир топ легендаларды угуп, аларды жазып алган. Ал уламаларга караганда аткан окко өлбөгөн, көкүрөгүнө матыра урулган канжарды кайра сууруп алганда деле эч нерсе сезбеген, күйүп турган отту, кыпкызыл чокту жыланайлак буту менен тебелеп жүрүп өчүрүп, анын табы менен кесел адамды дарымдаган, балта жуткан, кайдан-жайдан экени белгисиз тамеки, чай, аркан, шакек сыяктуу буюм-теримдерди пайда кылган, керек болгон учурда үч көздүү боло алган, болбосо жылан, карга, аюу сыяктуу башка жаныбарга кубулган, башка бирөөлөрдүн жашырын сырын, ички оюн билип, каткан нерсесин таап алган, кызарган темир же үтүктү шыркырата жалаган, булут, жамгыр чакырып, чагылганды чартылдаткан дагы ушу сыяктуу толуп жаткан ажайып, кереметтүү нерселер колунан келген бакшылар өткөн имиш. [40.35–43]. А.М.Астахова бүбүлөр көпчүлүк учурда: «жакшы акушерка, массаж жасоочу, ал гана эмес көз боочу да болушкан» – дейт. [70.164]. Казак жергесинде далай ирет болуп, ал элдин үрп-адатын, салтын изилдеген К.В.Миллер, П.С.Паллас, А.Васильев, И.Казанцев, В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, А.Е.Алекторов, И.А.Кастанье, Ф.Поярков, А.Диваев, Х.Костанаев сыяктуу белгилүү түркологдордун бардыгы тең жин чакырып, ооруну кууп чыгып, кесел адамды сакайтмакчы болгон бакшылардын иш-аракетине айрыкча маани берген, алардын оозу-башы көбүрүп, далбас уруп жинденгенин, кардына канжар уруп, таманына кыпкызыл чок басканын көргөндө айран-таң калган. [90.144]. Казак элиндеги Койлыбай бакшы өз

кобызын ат чабышка кошуптур, ал эми Көкше бакшы ар түнү ак боз атка минип, көккө учуп, Көк теңирден жарлык аламын дечү экен дегендей аңыз-аңгемелер болгон казак эл ичинде.

Бакшы көрүмү аркылуу бардык эле ооруларды, айрыкча, «жандуу» ооруларды, «илээшкени бар» жин оору, шал оору сыяктууларды көбүрөөк дарымдашкан. Бакшылардын иш-аракети белгилүү бир тартип менен аткарылары байкалат. 1929-жылы Тоголок Молдо бакшы көрүмүнө өзү катышып, алардын өз оозунан жазып алган маалыматтарга караганда: «Көрүм көрөрдүн алдында шам жагып, үйдүн ээсинен жолдугун сурайт, анан башын кызыл жоолук менен бууп, колуна комуз алат да, ушундан кийин көрүм көрө баштайт. Бакшы жалгыз болбоого тийиш. Көрүм көргөн үйгө айылдагылардан атайын чакырып келип, тегерете олтургузуу керек. Кээ бир бакшылар кыз-келиндерге кызыл кымкап, кызыл башайы кийгизип, жигиттерге «кудай тилегинди берсин» деп айттырып турат. Өзү бут кийимин чечип жылаңайлактанып комузду колуна алат да, жинин чакырат. «Кара жиндүүлөр» кыңыракты отко салдырып коюп, кызарганда аны алып туруп, «жалман дегиле» деп, отургандарды кыйкырууга буйрат. «Жалман» деп ызы-чуу түшүп кыйкырганда, алиги бакшы кыңырактын бир бетин үч, экинчи бетин үч жолу жалайт. Жинин дагы чакырып, олтургандарды «айда, айда, байла, байла» дедиртип, чуулдата кыйкыртып, анан өзү эчкиче маарап, жыланча ышкырып, итче шимшилеп, төө болуп оору адамдын үстүнө оонай баштайт» [51.64]. Ушинтип атып акыры бакшы тынч алып, алдас урганы басылат, эл-журт бакшынын айтканын кайталап «сап болду, сап болду» дейт, бакшы жеңет, кеселдин ээсин байлап, кууп алып кетет. Оору адамды күбүнтүп, силкинет, кулдук кылдырат. Ошентип жин тийген оору жасылат.

Көрүм учурунда аза таякка илип алган ар кандай шалдырак-шулдурактар, конгуроолор бакшынын ырына кошумча обон берип, добушун күчөтүп, экилентип кандайдыр купуя күч берип турган. Анын айгай сала ачуу айкырып, сабалата айткан сырдуу сөздөрү, коркунучтуу, элден башкача, өзгөчө бир кылдат кыймыл-аракеттери, өзүн-өзү камчыланып, ыйлап-сыктап, буркан-шаркан түшүшү карап турган карапайым журттун сезин алып, корголотуп, аларды бүтүндөй өзүнө багындырып, имерип алган.

Бакшылар адатта алды менен өз колдоочуларына сыйынып, алардан жардам тилеген, жин-перилерин, чымындарын чакырган. Калк түшүнүгүндө жин аттуунун баары эле өзгөчө зор, алп денелүү, ырай-бешенеси бир башкача дөөлөр түрүндө элестейт, аттары да үрөй учуруп сүрдүү.

... Пирлерим келет эшиктен,
 Шайтан качат тешиктен.
 Көкүрөгүн Чечдөбөгө жөлөгөн,
 Тумшугун Каракумга бөлөгөн.
 Кырк эмчектүү сары тайган,
 Бу да келип калганбы.
 Алда Таала жол берсин
 Сен дале келип дем салчы.

[КФ, инв. № 53.54]

Же болбосо:

Тегирмен ташы мойнунда,
 Темирден чочмор колунда.
 Теспе тартып алдалап,
 Бир кудайдын жолунда.
 Шаанын уулу Шаапирим,
 Дөөнүн уулу Дөөпирим,
 Бири да келбей калбасын,
 Пирлерди кудай жалгасын.

[КФ, инв. № 1851.16]

Мындан башка да «Төлгөчү Карач», «Аркадан келген Айкожо», «Пери кызы Мунай», «Кытайдан келген Ыргыл чал» жана «Жаш Айдар» өңдүү адам аттары, «ак кайып» менен «сур кайып», «ак жолборс», «ак буура», «ажыдар ак жылан», «жалгыз өркөч кара нар» сыяктуу айбанаттар аталып, аларды жардамга чакырат.

Бакшылар көрүмүндөгү текст дээрлик уйкаштуу келип, ыр формасында болот. Бакшы абдан кызып, күчөп, бууракандап айтып калган кезде кай бир сүрөттөөлөр коошпой, маанисиз сөздөр аралашып кетиши да мүмкүн, бирок мындай түшүнүксүз сөздөр поэтикалык жалпы ыргакка баш ийип турат. Ыргакка, обондуулукка айрыкча көңүл бөлүнгөндүгүн байкайбыз. Белгилүү чоң бакшылардын өзүнүн үнү, өз обону болуп калгандар ошол үн, ошол обонду туурап, окшоштуруп айтууга аракеттенишкен. Айтылуу интонациясы бакшы көрүмүнүн мазмунуна ылайык, айгай салган уруштун, жин-перилер менен болгон жекеме-жеке кармаштын элесин берет. Негизинен 7–8 муундан турат.

Жыйынтыктап айтканда, бакшылар көрүмү байыркы замандардан калган элдик айтымдардын кенири тараган түрлөрүнүн бири экендиги талашсыз. Элдин өткөн өмүрүн, дүйнө таанымын, мифологиялык түшүнүктөрүн, салттык ой-толгоосун изилдеп билүү үчүн, мурунку учурларда жашап келген чыгармаларды айра таануу, аныктоо үчүн мааниси зор.

Ырым-жырым айтымдары. Мындай айтым сөздөр элдин байыртан бери келе жаткан жашоо-тиричилигинин түркүн жактарын чагылдыра алат. Алар баарыдан мурда адамдардын дүйнө таанымы, жарытылыш, табият кубулуштары жөнүндөгү түшүнүгү, эмгек, иш-аракети, үрп-адаты, үмүт-тилеги менен тыкыс байланышкан. Фольклорист М.И.Богданованын сөзү менен айтканда: «Ырым-жырым

сөздөрү негизинен чарбачылык маанисинде болгон жана ар кандай табият күчтүрүнө карата айтылган. [16.23]. Чындыгында эле ырым-жырым айтымдары мал туягынын көбөйүп, оору, ыландардан сак болушун, аба ырайы жакшырып, арбын түшүм алынышын, же аңчынын уудан жолдуу кайтышын, болбосо адам өмүрүндө ар кандай кырсык, оору-сыркоодон оолак жүрүшүн тилек кылган, жаратылыш алааматынан, мал-жан өлүмүнөн, жут, ачарчылык сыяктуу нерселерден сак-саламат колдоп калуу максатын көздөгөн.

Дарымдар сыяктуу эле ырым-жырым айтымдары деле адамдардын сөз күчүнө ишенип турган мезгилинде жаралып, элдин жашоо-турмушуна, үрпадатына түздөн-түз байланыштуу болуп келген. Мындай сыйкырдуу, касиеттүү айтымдардын жардамы менен айлана-чөйрөгө, сырткы күчтөргө таасир этип, өздөрүнүн каалоо-тилектерин аткарууга аракеттенишкен. Бул болсо бара-бара элдин дайыма, туруктуу аткара турган каада-салтына, үрпадатына айланып отурду. Мисалы, жыл-ай жапырганда күн-күркүрөп, жамгыр төккөндө, жер айдап, үрөн сепкенде, орок оруп, кызыл сузганда, аңчылыкка чыкканда, мал-теге ооруганда, же телигенде, жаан тилегенде, наристеге карата (бала оосантканда, асан чакырып, ат койгондо, бешикке салганда, бала киринткенде, кыркын чыгарганда, каз-каз тургузганда, тушоо кескенде, сүт тиши түшкөндө, ж.б.) кийим бычканда, жаңы кийим кийгенде, уктаар алдында, улуу суу кечкенде, төлгө тартканда, кут куйганда, баабедин өткөрүп, садага чапканда дагы түркүн турмуштук шарттарда айтыла турган элдик ырым-жырымдар бар. Буларды шарттуу түрдө болсо да тематикасына карап бир нече түргө ажыратып кароого болот: а) аалам, жаратылыш кубулуштарына карата айтылган ырым-жырым айтымдары; б) турмуш-тиричиликке, чарбачылык түрлөрүнө

байланыштуу ырым-жырым айтымдары; в) адам өмүрүнө, жүрүм-турум, үрп-адат жөрөлгөлөрүнө байланыштуу айтылган ырым-жырым айтымдары.

Кыргыз эли ар кандай ырым-жырымдарды аткарганда, тилек тилегенде касиеттүү сөз кудуретине ишенип, кандайдыр бир натыйжа күткөн. Алсак, «Ай жаңыргандагы айтым» менен «Нооруз айтымында» жаңырган ай-жылды кубаныч менен тосуп, бардык жакшылыктарды, берекелүү бейпил турмушту тилейт, сыйынат.

«Ай жаңыргандагы айтымдан»

Ай көрдүм аман көрдүм,
Короо толо кой көрдүм.
Карын толо май көрдүм,
Оро толо дан көрдүм.
Үйүм толо жан көрдүм.
Айдан аман, жылдан эсен кыл.

[65.144–145].

«Нооруз айтымынан»

... Алас-алас-алас
Ар балээден калас
Айдан аман, жылдан эсен бололу.
Жакшылыкты тенирим берсин.
Жарык күндү кеңири берсин.
Оробуз данга толсун,
Оозубуз нанга толсун,
Алас-алас...

[49.61].

Элдин жашоосу, айрыкча дыйканчылык иштери көбүнчө жаратылыш кубулуштарына, жаан-чачындын убагында болуп турушуна байланыштуу болгондуктан, жаан жаап турушун тилеген айтымдар арбын жаралган. Жаан жакшылыктын жышпааны, жаан менен жер көгөрөт, жаратылыш жаңы-

рып, жаңы өмүр кирет деп түшүнгөн. Эгерде көпкө дейре күн жаабай, жер катып, эгин-чөп куурап баратса, «кандайдыр күч күндү жаадырбай жатат» дешип, эл чогулуп, суу жээгине мал сойгон, анын канын сууга агызып, жаратылыш ээси – Көк теңирге жалынып, жаан сураган. Булардын ичинде «жайы», «дамбыр таш», «жаан тилөө», «өткүн» сыяктуу айтымдар эл ичине кеңири тараган.

«Жайы» ырымын аткаруу үчүн «жайы таш» колдонулган. «Жайы ташты» болсо кыргыздар уйдун, койдун жумурунан таап, аны жаан жаадыруучу «касиеттүү» сөздөр менен дубалап алган. Кургакчылык болгондо «жайы ташты» сууга салып, Көк теңирден жаан тилеп жалбарган. [54.135]. Ар бир жайчы өз билгенин окугандыктан, «жайынын» көп түрү учурайт. Анын бирин мисалга тарталы: «Карканын, султанын, акуу, кадуу менен туман абыраган ашкан. Карказынын жайын макинин. Каранаттык боз булутту, теңирим, сенден тиледим. Аккан булут, бери кел, тез кел! Булутум, жетип кел! Аа, аа аракетин арайын. Сиздин макинин байнабайын. Канинин журтуш. Нийсаран, мийсаран, тарамун. Тарнашип, Жалилен, Шаман мосон Якум. Алдо акбар!» [51.56]. Айтым текстиндеги сөздөрдүн көпчүлүгү түшүнүксүз болгондугун иликтөөчүлөр мындайча түшүндүрүшөт. Биринчиден, жайчы башкаларды түшүнүксүз сөздөр аркылуу ынандырууну көздөсө, экинчиден, сөздөрдү «теңири», «жайынын» аягынан жогору көздөй окуса, сөзсүз күн жаайт имиш. [51.56].

«Дамбыр таш» жазгы көктөмдө биринчи жолу күн күркүрөгөндө айтылат. Кыргыз элинин байыркы мифтик түшүнүгүнөн алганда күндүн күркүрөшү асмандагы перилердин аракетинен. Ошондуктан алгачкы ирет күн күркүрөгөндө жаан-чачындын кабары катары кубаныч менен тосуп алынат да, чака-челекти дангырата уруп, боз үй тегерене «дам-

быр таш» айтылган. Анын кыскача түрүн мисалга келтирели:

Дамбыр, дамбыр, дамбыр таш,
Дамбыраткан кызыл таш.
Жамгыр жаады күркүрөп,
Челек, тулга калдыр таш,
Күн күркүрөп көп жаа,
Жер жарылып чөп чык,
Желин айрылып сүт чык.
Чебичегим челеңдеп,
Челек, челек сүт бер.
Тоо жарылып от чык,
Токтучагым торондоп,
Торочо, торочо сүт бер.
Байчечекей баш баксын,
Арык-турук кой, козу,
Көккө тоюп жан баксын.
Жыл жаадырап эртелеп,
Келишинен кайтпасын! [54.138]

Ушундай эле жыл мезгилдери оошкондогу жааган жаанды тосуп, тилек кылышкан:

Күн жаа, күн жаа,
Күндөн күндөн көп жаа.
Карагай башын кайра жаа,
Арча башын айра жаа.
Чекенде башын черте жаа,
Чийдин башын ийип жаа.
Төө куйрукка уюп жаа,
Жер жаанга сыйып жаа.
Төгүп-төгүп куюп жаа... [54.136]

Же күн күнкүрөп, өткүн жаап өткөндө айтылып келген элдик айтымды эске салалы.

Өткүн-өткүн өтүп кет,
Кара-Сууну кечип кет

Калмактын үйүн талкала
Биздин үйдү калкала.

Кыргыз эли – көчмөн турмушта жашап, негизинен мал чарбачылыгы менен өмүр сүрүп келген калк. Ошондуктан төрт түлүк малды, анын төлүн өлүм-житимден, ар кандай ыландардан аман сактап калуу үчүн айтылган ырым-жырым сөздөрү кездешет. Мал телүү түйшүгү буга мисал. Бул иш-аракет эки түрдүү жагдайда аткарылган: биринчи учурда, өз баласын жериген малдарга баласын телүү, экинчи учурда, жаш малды башка энеге телүү. Мал телинип кетиш үчүн түркүн аракет жасоо менен бирге, ага адамча кайрылып, сөз күчү менен төлдү жакшы көрсөтүүгө, алынтууга ниеттенет, насаат айтылат. Майда жандыктарга көбүрөөк колдонулган. Козу-улак телүү айтымдарынан кыскача үзүндү:

Чучуу, чучуу,
Пааша мүзүрүк.
Улагынды албасаң,
Уруп жатып өлтүрөм.
Эмчегинди бербесең.
Этинди кесип өлтүрөм.
Чучуу, чучуу!
Башы жакшы эчким,
Багып калат баласын.
Көзү жакшы эчким,
Көрүп калат баласын!
Чучуу, чучуу!

[54.178].

Тшой, тшой, тшой коюм,
Өз балаңды жерисең,
Өз башыңа көрүнсүн.
Тшой, тшой, тшой коюм,
Каралды балаң жерисең,
Как башыңа көрүнсүн.

Тшой, тшой, тшой коюм,
 Мааратып балаң жерисен,
 Балакет сага көрүнсүн.
 Өзөөрүп балаң өлбөсүн,
 Өзгөчө маарап мекирен...

[49.25].

Кесипчиликке байланышкан айтымдардын ичинде музоо кылоолоо да кенири тарап, малга келүүчү кырсыктын алдын алуу аракети сыяктанат. Үй ээси жаны бышырылган ууздан музоонун тумшугуна, маңдайына, жонуна тийгизип, бул сөздөрдү айткан:

Кылоо, кылоо, торпогум,
 Камыш толгон карала
 Калың уй бол, торпогум...
 Илгери барсаң ууру алат,
 Кийин калсаң бөрү жейт.
 Акылмандуу торпогум,
 Орто жерден чыкпай жүр.

[49.25].

Мындан тышкары да дыйканчылык, аңчылык иштеринде айтыла турган ырым-жырым сөздөрү бар. Дыйкандар мол түшүм кааласа, аңчылар уудан жолдуу кайтууну тилек кылат.

Адам баласы жарыкчылыкка келгенден тартып, өмүр соңуна чейин далай-далай ырым-жырымдарды башынан өткөрөт. Наристе төрөлгөндө аткарыла турган айрым ырым-жырымдарга гана токтолуп көрөлү. Эненин төрөтү кечигип, болбосо төрөй албай кыйналганда, бала төрөлгөндөн кийин киндик кесип, оозантып, ат коюп, бешикке салып, кыркын чыгарып, чачын алдырып, тушоо кесип, отургузган учурларда түрдүү каада-салт жөрөлгөлөрү, ырым-жырымдар жасалат. Ошол учурда сөзсүз

түрдө өтүнүч, каалоо-тилектер, ырым-жырым сөздөрү да айтылары ырас. Алсак, аялдын төрөтү катуу болуп жатканда ар түрдүү ырым-жырымдар колдонулган. Мисалы: молдо чакырып окутуу, бүркүт же үкү алдырып келүү, боз үйдүн тегерегине кыйкырык-чуу түшүрүп, мылтык аттыруу жана башка жөрөлгөлөр. Ошол эле учурда эркек киши боз үйдү камчы менен чаап: «Эл көчүп жатат, тур, тур, журтта каласын!» деп шаштырат. Куучу болсо: «Бетпак! Шерменде! Мен баскан жерге баспа дебедим беле! Келе бычакты бетпактын бетин тилейин!» – дегенде, куучудан корккон албарсты качып жоголуп, аял онолот имиш. Албарсты төрөй албай толготуп жаткан аялдын өпкөсүн оозунан сууруп алып качып калганда, куучу жетип, же алдынан чыгып кууп келип кайра салдырат экен деген ишеним болгон. Бул учурда куучу: «Бетпак... кайда алып барасын, алып барып ордуна сал дегенде сал!» – деп коркуткан. Албарсты өпкөнү ордуна салары менен толготуп жаткан аял эсине келип, көзү ачылып аман-эсен төрөйт деп ишенишкен. [25.81].

Бала бешикке салуу салты этнографиялык эмгектерде кең-кесири сүрөттөлүп жүрөт. Ушул салты аткарууда кандай ырым-жырым айтымдары болоруна кыскача токтололу. Ушул элдик жөрөлгөнү аткарууда бешикке арча түтөтүп: «Алас-алас, ар балаадан калас» – деп аластайт. Баланы колуна алып, бешикке салмак болгон байбиче: «Бисмилла, ата-энендин жөрөлгөсү» – дейт. Бешикке баланы жаткыра баштап: «Менин колум эмес, Умай-Эне, Батма-Зууранын колу»

Отко кайрылып:

«Жаны бекем болсун,
Өмүрү узак болсун.
Боосу бекем болсун,
Ырыс, кешик болсун» –

деп, анан бир нече ирет: «Тообо, тообо» – деп кайталайт. Бала бешикке салуу каадасында отко сыйынуу учуру бар. Бала бөлөнгөн бешикти көтөрүп, отту ондон солду карай үч айланып, отко май таштайт да төмөнкүдөй ырым-жырым айтымдарын колдонот:

Бай бол,
Астында бала бассын,
Артында мал бассын.
Кудай тилегинди берсин.
Көп жаша.

Анан Умай-Энеге кайрылып:

Умай-Энеси уктат,
Бешик энеси бек карма.

Же:

Умай-Эне, Батма-Зуура
Баламды сакта.

деп баланы колуна алат да:

Менин колум эмес,
Умай-Эненин колу.

Менин жолум эмес,
Умай Эненин жолу – дейт.

Андан ары:

Байгамбар, саабадан калган,
Батма энебизден калган.
Ата-Эненден калган жөрөлгөн – дейт.

Дегеле, Умай-Эне эл түшүнүгүндө «балдардын төрөлүшүндө жана төрөлгөндөн кийинки убактарда, камкордук кылуучу мифтик эне болуп эсептелет... Умай-Эне жаралуунун, жашоонун, өмүрдүн булагы, жарык дүйнөгө келген ымыркайдын ыйык күзөтчүсү, сактоочусу» [4.40] – дейт академик А.Акматалиев.

Эгерде буга чейин үй-бүлөдө бала токтобой жүргөн болсо, бешикке салган байбиче бешикке акырын отурумуну этип, колуна камчы алат да Мекке тарапка (түштүк-батышка) чу койгон сыяктанат. Калган аялдар: «Токтоду эле токтоду, баланы калтыр» – деп чуркурайт. Байбиче: «Бала токтоп калса, мен да токтоюн» деп жооп кайтара токтойт. Болбосо, баланын атасы ээр токумун, өзүнүн буюм-теримин көтөрүп Меккеге качмак болуп түр көрсөтөт. Аны кимдир бирөө кууп жетип: «Балаң токтойт, качпа» – деп токтотот. Атасы кайрылып келет. [2.105]. Мындан тышкары да баласы токтобой жүргөн ата-энелер үчүн «бала сатып алуу» каада-сы, анда колдонула турган ырым-жырым айтымдары бар. Негизи, кыргыз элинде балага арналган элдик жөрөлгө, каада-салт, ырым-жырымдар арбын. Ал жөнүндө атайын илимий эмгектер жазылып, жарык көргөн. [4.63].

Ырым-жырым сөздөрү элдик ишенимге, адат-салт, жүрүм-турум эрежелерине байланыштуу да айтылат. Анда аткарылып жаткан ырымдын, иш-аракеттин максат-милдетине карай каалоо-тилек да билдирген. Бир-эки мисал:

Төлгө айтымы: Табыла турган болсо, Башың тогуз, аягың сегиз. Четиң бештен Бешиктеги бала сүйүнгөндөй, Ачпас алым, Ай төгөрөк. Таштан төлгөм так сүйлө, Кумалак төлгөм куп сүйлө. Табыла турган болсо, Кырк бир, оң жагыма ооп түш. Табылбай турган болсо, Кырк бир, сол жагыма ооп түш. *Уктаар алдындагы ырым:* «Жаттым тынч, Жаздыгым кенч. Тилим – куран, Тилегеним – ыйман. *Жаңы кийим кийгендеги айтым:* «Итке жабуу, битке жабуу, Кийимин күзгө жетсин, Өмүрүн жүзгө жетсин».

Ошентип, эл оозунда сакталган ырым-жырым айтымдары элдин жашоо-тиричилигинде дайыма айтылып, аткарылып келаткан салттык көрүнүш

катары алардын тотемдик, анимисттик көз карашынан, эмпирикалык дүйнө таанымынан, байыркы ишенимдеринен кабар берет. Ушундан улам Н.В.Кумскованын «... заклинания у киргизов в прошлом представляли собой огромный по объему и весьма значительный по содержанию пласт духовной культуры. Они были и остаются пока для исследователей тем «айсбергом», вершина которого так заманчиво тянет к себе, но подводная часть может сулить множество самых разнообразных неожиданностей и сюрпризов» [44] – деген оюн толугу менен кубаттоого арзыйт.

2.2. Бата-тилек айтымдары

Сөз касиетине чындап ишенип, кандайдыр бир сырткы күч тилекти кабыл кылып, каалаганыңды берет деген түшүнүктөн улам пайда болуп, кыргыз фольклорунда бүгүнкүгө чейин сакталып келген бата-тилек сөздөрү аз эмес. Бата берип, ак тилек тилөө качанкы замандардан келаткан бабалар мурасы экени ырас. Бата өзүнүн мазмуну болсун, максаты жагынан болсун элдин өткөргөн өмүрү, баскан жолу менен үндөшүп, ага шайкеш келип турат. Андагы айрым бир жагдайларга назар салсак түпкү теги шамандык доорлордон эле башталган сыяктанат. Алсак, «Теңир жалгасын», «Көк урсун» дегендей алкыш, каргыштар буга далил. Ал эми баталарда учураган дубалар менен дин сөздөрү кийинки мусулманчылык мезгилдеги кошулмалар экендиги белгилүү. Ал гана эмес «бата» деген сөздүн өзү да арабдын «фатиха» – «ачуучу», «баштоочу», «ачылыш», «башталыш» дегендей сөздөрүнөн алынган. Өтмө мааниде кандайдыр бир иш-аракет башталарда же аяктаганда айтыла турган сыйынуу сөзү.

Бата, алкыш, каргыш, ант сөздөрү кыргыз элинин өз каада-салтына ылайыкташып, элдик турмуш тиричилик тажрыйбаларынан улам жаралган, калыптанган. Сөздүн магиялык сыйкырдуу күчүнө терең ишенген эл мындай касиеттүү, ыйык сөздөрдүн аткарыларына бекем ынанган.

Баталар мазмунга бай, ар түркүн келет. Бирэки үлгү келтирели:

Эки аяктууну эстен кыл,
Төрт аяктууну түгөл кыл.
Калкты ордунда кыл,
Канды тагында кыл.

Желесин узарт,
Жергесин көбөйт.
Ак сакалдуу, сары тиштүү бол.
Аллау-акбар!

Же,

Башың өссүн,
Катын менен баладан.
Уюң өссүн,
Торпок менен танадан.
Жылкың өссүн,
Эбелектей талаадан.
Куюң өссүн,
Кой коргоолдуу короодон.
Төөң өссүн,
Алабата, чородон.

Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында мындай айтымдар байыртан келаткан өзүнчө жанрдык касиетке ээ чыгармалардан. Бирок 1920-жылдардын башында жазылып алынган азыраак материалдарды эске албаганда, бата-тилек сөздөрү, учурунда толук жыйналып, жазылып калган эмес. Мындай чыгармаларды жарыялоо, изилдөө иштери да канааттандыруу эмес эле. Бар болгону кыргыз

фольклору боюнча иштелип чыккан жанрдык классификациялардын айрымдарында гана (М.Богданова, А.Тайгүрөнов) өзүнчө жанр, үрп-адат ырларынын бири катары аты аталган. Ырас, эгемендүүлүктүн шарапаты менен кийинки жылдары мезгилдүү басма сөз беттеринде бата-тилек айтымдарына кененирээк орун берилип, жыйнактар жарык көрүп, изилдөө иштери колго алына баштады. Бул жагынан кытайлык кыргыздарда түзүк иштер аткарылган. Алсак, окумуштуу Макелек Өмүрбай ак баталардын толук жыйнагын түзүп, изилдөө ишин жүргүзгөн. Ал: «Кыргыз тилинде дилине чейин барып сая турган баян кубатынын бирөө – ак баталар. Ак баталар кыргыз тили менен жаратканга, ээге, тенирге өзүнүн ички баянын тике айтып, нурдан жасалган аркан менен карапайым адамдардын дилин жаратканга күрмөп байлап салганга чейин барып жеткен. Бул кыргыз тилинин кубаты, деминин көтөрүлгөн эң бийик жери дээр элек. Ак баталар адамдын жүрөгүнө (дилине) төтө тийип, денени көшүлтүп салышы, тетири батанын (каргыштын) жүрөк зыркыратып, сөөктөн өтүшү – мына булар сөздүн кубаттуулугун көрсөтүп турганы эле...

Кыргыз философиясында (ойчулдугунда) сөздүн кубатына ишенүү, сөздү курал-жарак катары пайдаланууга болот деген түшүнүк эртеде эле калыптанган... Кылычтын мизинен коркпогон жанкечтилер «тетир батадан» (каргыштан) коркуп, өзүн инсандык кынапка салган. ... ак баталардын кыргыз турмушундагы, дилиндеги орду өтө омоктуу...» – деп жазат. [32.199–200].

Казак фольклористтеринин изилдөө иштеринде бата-тилек айтымдары жөнүндө атайы сөз болот, бирок жанрдык тобу, кайсы түргө же жанрга жата тургандыгы боюнча көз караштар бирдей эмес. Н.Турекулов алкыш, бата, тилек айтымдары менен жарамазанды насыят ырларына кошуп карайт

[88], ал эми Б.Уахаров болсо үрп-адат ырларына жакын экенин белгилеп: «казактын эзелтен келаткан үрп-адатынан пайда болгон, батагөй карыялар айта турган сөз өнөрүнүн бир түрү» – деп жазат. [90.63].

Оору-сыркоону сөз күчү менен кууп чыгып, дартка чалдыккан адамды сакайтууга болот деп ишенген баёо калк, кайсы бир замандарда, бак-дөөлөттү да, аман-эсенчиликти да, байлыкты да бата берүү менен тилеп алууга болот деп түшүнгөн. Бата үй-бүлөлүк дастаркондон тартып, жумурай журт баш кошкон чоң жыйындардан кийин, аш-тойлордун акырында айтыла турган. Жеке адамдарга жеке батагөй адамдар тарабынан да берилген. Батада адеп аш-той берген адамдын, башкача айтканда, үй ээсинин амандыгын тилеп, андан соң ага аброй-атагы артып, «төрт түлүгүң шай кылсын, кең пейил, кетпес дөөлөт берсин» дегендей бата айтылган.

Түрк тилдеш башка элдер сыяктуу эле кыргыз элинде да батанын негизги эки түрү бар. Бири – оң бата, экинчиси – тескери бата. Оң батаны «ак бата», «алкыш бата» ал эми тескери батаны «каргыш бата» деп да коёт. Ак баталар «көп жаша», «тилегинди берсин», «мал жаның көбөйсүн» дегендей жакшы тилек билдирсе, каргыш айтуучулар «учуң узарбасын», «жакшылык көрбө» деген сыяктуу тескери бата беришкен. «Ак батадан» бир аз айырмаланып «алкыш» негизинен аткарылган, бүткөн ишке ыраазычылык катары айтылат. Мындан тышкары «арбак бата» же көзү өткөн маркумдардын арбагына багышталган баталар бар.

Башка бирөөлөргө карата чын ыкластан жакшылык тилек тилеп, алакан жая айтылган уйкаштуу түрмөктөр *ак бата* айтымдары деп аталат. Ал кандайдыр бир иш аяктап, же башталаарда, болбосо жалпы эле ыраазычылык билдирип, жакшылык каалоо максатында айтылган. Ак батанын түрлөрү

кыйла арбын, алар түрдүү турмуштук кырдаалдарда эле айтылбастан, элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрүндө, асыресе, элдик эпостор менен жөө жомоктордо кенири учурайт. Батанын касиет-күчү менен эпикалык каармандар, жомоктогу кейипкерлер ойлогон ой, көздөгөн максаттарына жетишкен. «Манас» эпосундагы Кошойдун батасы буга мисал. Кошойдун батасы менен Каныкейдин боюна бүтүп, Манастын урпагы уланат. Дегеле, бата, алкыш, каргыш, ант сөздөрү ар түрдүү кырдаалдарда арбын колдонулуп, мындай көрүнүштөр эпостун көркөмдүк даражасын арттырууга, мазмунун тереңдетүүгө кыйла өбөлгө түзгөн. Ал гана эмес эпостун калыптануу процессинен да кабар берет, алар чыгармада толук поэтикалык күчкө ээ болуп, тексттин көркөм-эстетикалык элементтерине айланып калган. [84]. Айрым изилдөөчүлөр ак батага башкача өңүттөн аныктама берет. «Бата берүү – дейт А.А.Козубаева – адамга психикалык мээрим (илхом) тартуулоо, тиричиликке канааттанып, өмүргө, жашоого оптимисттик көз карашты калыптандыруу, ымандуулукка, адептүүлүккө чакыруу ыры». [41.44]. Автор батаны лирикалык ырлардын катарына кошот. Аныктаманын так эмес экендигин айтпаган күндө да, «бата» бардык жагынан алганда «ыр» боло албайт. Ошондой эле үйлөнүү үлпөтүнө байланыштуу ырдалган «бетачар» ырын «бата» катары эсептеши олуттуу жаңылыштыкка алып барат.

Элдин күнүмдүк жашоо-тиричилигиндеги турмуштук жагдайларга, адат-салт ырасмисине ылайык түркүн баталар айтылган. Мейман келип мал соёрдо, дасторкон жыйарда, алыс сапарга аттанаарда, ууга чыгаарда, жаңы өргө тигилгенде, келин жүгүнгөндө, көч узатып, же көчкө жолукканда, ымыркай наристеге жасалган ырым-жырымдарда, уул үйлөнтүп, келин алганда, Жаңы жыл тоскон-

до, Ай жанырганда, жер айдап, үрөн сепкенде, түшүм жыйнарда, жалпы эле эл-журт, калайык-калкка, жыйылган топко айтылат, болбосо жөн эле ыраа-зычылык билдиргенде, же ар кандай жаманчылык-тан сакта деп тилек кылганда, бата сураганда ай-тылып келген ак баталар бар. 2002-жылы жарык көргөн «Ак бата» жыйнагында баталарды «мазмун-түрлөрүнө карай шарттуу ирээттеп», тогузга бөл-гөн. Алар: 1. Байыркы бата; 2. Айтым, салт бата; 3. Тилөө. Көпчүлүккө, карыларга бата; 4. Үй ээси-не, дасторконго, тойго бата; 5. Куда, жек-жааттар-га бата; 6. Жаштарга алкоо; 7. Уул, кызга бата; 8. Эр жигитке жана сапар бата; 9. Дааналардын ба-тасы [3]. Мындай баталарды адатта эл-журттун атасы эсептелген, акылман, нускалуу, дөөлөттүү ба-тагөй карылар узаткан. Бата берген адамдын бий-ик даражасы чоң мааниге ээ. Анткени анын бер-ген батасы, алкыш сөзү сөзсүз түрдө ишке ашат деп билет эл.

Макелек Өмүрбайдын жазганына караганда: «Кыргыз ак баталарындагы түшүнүктө адамдын ээлери «берүүчү, жалгоочу» болуп, бүткүл бийлик анын ээлеринде деп, андан жалбарып, жалооруп су-ранып-тиленилсе, ал эми табияттын, кубулуштар-дын пирлери «колдоочу» болуп, алардан «көмөк» тиленген» [32.202]. Кыргыздын ак баталарында төмөнкүлөр суралат: 1. Өмүр, ден соолук суранган сөздөр. 2. Акыл, өмүр суранган сөздөр. 3. Күч-ку-бат суранган сөздөр. 4. Дөөлөт-ырыскы суранган сөздөр. 5. Мартаба, акылак суранган сөздөр. 6. Ак жолтойлук суранган сөздөр. 7. Көрк-келбет суран-ган сөздөр. 8. Диндик тилек сөздөр. 9. «Манастан» тилек кылган сөздөр. Ал эми төмөнкүдөй «болбо-сун», «сактасын» деген тилек айтылат: 1. Оору-сыркоодон сактасын деген сөздөр. 2. Өлүм-кырсык-тан сактасын деген сөздөр. 3. Өкүм, кордуктан сак-та деген сөздөр. 4. Жоо жана жаман жоруктан сакта

деген сөздөр. 5. Тил, сөздөн сакта деген сөздөр. 6. Диндик түшүнүк боюнча сакта деген сөздөр. [32.202–204]. Андан ары автор ак баталарды: залкар баталар, иш, эмгек баталары, колго суу куйганда берилген баталар, көчкө баталар, сапарга баталар, тойго баталар, кыз узатуу, келин киргизүү баталары, жаш балага арналган баталар, союшка жана дасторконго баталар, аза-ашка баталар, майрамдык баталар, арналуу баталар, тилек деп бир нече түргө бөлүп, аларга кыскача түшүндүрмө берген. Төмөндө алардын айрымдарын мисалга тарталы:

Мал мууздаганда:

Айры мүйүр, ача туяк,
Эрте бактык, кеч кайттык.
Жалынмак бизден,
Жалгамак сизден.
Жаның кудайга,
Сообуң бакканга.
Оомийин!

Дасторконго:

Дасторконго берекелүү аш берсин,
Маңдайыңа баркыраган бак берсин.
Ырыскың журттан ашсын,
Башыңы таштан кылсын,
Алганың менен тең кары.
Кош болгондо ыйлагын,
Эли-журтту сыйлагын!
Бата бердик жаш-кары,
Дасторконун майлуу сүттүү болсун!
Оомийин!

Көчкө:

Көч көрктүү болсун,
Журт жуктуу болсун,
Унаа кабыл болсун,
Айлана адил болсун!
Кызың кылыктуу болсун,

Уулун урматтуу болсун,
Келиниң келбеттүү болсун,
Жер-суу, тоо-таш
Олуясы колдоп
Конушун олжолуу болсун!
Оомийин!

Жаны өргөгө:

Жаны өргөнүн,
Жакканы арча болсун,
Жайылып короосу малга толсун,
Уугу учтуу болсун,
Уулу күчтүү болсун.
Керегеси кептүү болсун,
Келини эптүү болсун!
Оомийин!

Бата сураганда:

Оомийин демек сизден,
Бата бермек бизден.
Туу бээн чалкак сары төлдөн,
Музоң ондон,
Сыйырың жондон,
Жылкың жүздөн,
Коюң минден.
Жылың тумандуу болсун,
Жылкың кунандуу болсун.
Кереген кептүү болсун,
Кызың кылыктуу болсун,
Келиниң септүү болсун,
Катының карылуу болсун,
Кара башың арбактуу болсун!
Оомийин!

Ак бата тууралуу анын маани-маңызы жөнүндө Чоюн Өмүраалы уулунун эргип жазган ой чабытынан арбыныраак алып ортого салсак, оозеки сөз өнөрүндөгү бул жанрдын өзгөчөлүгү, ички табияты, айтылуу максаты дагы да толугураак ачылат.

Ал мындай дейт: «Ооба, суу тилеп кеберсип турган боз талааны көнөктөп куйган жамгыр кандай жашартып, жан киргизип өтөөрү чын болсо, Ак батанын да адамдын жан дүйнөсүн асылдантаар таасири ошондой, табияты ошондой. Б.а. бул дагы буруу-терүүсүз чындык! Бирок биз муну элебейбиз. Ойлонбойбуз да. Анткени көбүбүз батанын чындыгы озуйпасын гана эмес, бата сөздүн өзүн унутуп калганбыз...

Ооба, бата чыны менен адамдын түпкү касиетинин, анын аялуу сырынын сызылып, сыртка чыгышы. Сөз аркылуу. Мөл. Ошон үчүн байыркылар «бата – сөздүн атасы» дешкен. Бул тек, ооз учу айтылган кеп эмес, мүлдө жашоо турмушун жеткеке алган Жан Мыйзамы болгон. ...баары батага кайрылган. Ак батага! Дили дирилдеп бата тилешкен. Ар кандай чоң, кичи маанилүү иш бата менен башталып, бата менен аяктаган. Бата-күч да, дем да, кубат, кудурет да, ишеним, эрк да, баары. Баарынын бир уюлу. Ал адам жабыгындагы Аяр Дем, Ыйык күч. Ошол күчтүн көзү табылганда ал окуяны тикелей өзгөрткөн, ишке ашкан. Байыркылар батанын ушул улуу күчүн билген, ага ишенген, зарылган, сабылган. Жер-Асманды уюткан Алтын Түркүктөй ага бек таянган...

Ошондуктан анык батакөйлөр да батаны туш келди сураганга эле, же кайсы учур болсо да мейли, бере берген эмес. Анын – батанын, ийип-ийигип алар адамы, көлкүп-балкып берилээр күнү, сааты болгон...

«Бата – сөз зээри... Бул – улуттук ахлактын башы. Руханий Акт!» [3.181–194]. Ушундай эле эл сөзүн кадырлап, сөз баккан Б.Алагушов да баталардын чакан жыйнакчасын түзүп, ал жөнүндө учкай баяндап өтөт. Ак бата «...ар бирибиздин жан дүйнөбүздө бакыт-таалай, узун өмүр берүүчү, ырыскешик алып келүүчү касиеттүү жандоочу катары

жашайт. Ошол себептен, күнүмдүк турмушубуз менен бирге жашап, бирге өмүр сүрүүдө» [(432.36) – дейт автор.

Ошентип, «ак бата – улуттук рухтун улуу касиети, даанышмандыгы, акыл-оюнун мөл булагы» [3], анда бата тилеген адамга жагымдуу, «жылуу сөз» айтылып, ал үмүт этип, күтүп турган жакшы тилек, каалоолор ыйгарылган. Эл «бата менен эл көгөрөт, жамгыр менен жер көгөрөт» деп билген. «Жакшы тилек – жарым ырыс» дегендей, бардык нерсеге бата менен жетүүгө аракеттенишкен, жан дүйнө тазарып, алга сүрөгөн асыл ой-максаттарга умтулган.

Бата, анда айтылган ой-тилек ишке ашат деп ишенүү, бата бузуудан коркуу, дегеле сөз күчүнө, бата касиетине баш ийүү бир катар элдерде «баталашуу» адат-салтынын күч алышын шарттаган. «Бата» менен «баталашуу» жөрөлгөсүнүн көп жакындыгы бар. Бул жөнүндө С.К. Артеменконун эмгегинде баяндалып, Орто Азия элдеринде батанын таасир-күчү жөнүндө кенири мисалдар келтирилет. [58.118–119]. Кайсы бир иш жөнүндө баталашып койгон соң аны бузуу таптакыр мүмкүн эмес болгон.

Бата, тилек айтымдары турмуштагы туура эмес көрүнүштөрдү, адам баласындагы тескери жүрүм-турум, мүнөздөрдү сынга алуу үчүн да колдонулган. Бул тескери бата берүү, же каргыш айтуу жолу менен ишке ашкан. Бирөөдөн өч алуу, жок кылуу максатында ага жамандык тилеп, каргап айтылган уйкаштуу сөз түрмөктөрү *тескери бата же каргыш* деп аталат. Тескери батанын талабы, айтуу зарылчылыгы, мазмуну оң батага таптакыр окшобойт, анын тескерисинче. Бир ооз сөз, же сөз уйкаштарынан тартып, уйкашкан ыр формасындагы көлөмдүү каргыштарга чейин айтылып келген. Байкоого караганда мындай батанын берилишине адат-

тан тыш кандайдыр кокустук, өзгөчө бир кырдаал себепчи болот. Элдик адат-салтка, адепке сыйбаган тескери жүрүм-турум, мамиле мындай батанын айтылышын шарттап коёт. Кандайдыр бир калыстыктан тайып, жан кейиткен кырдаалга туш болуп, ыза-кордук көргөн адам аны ондоп-түзөп жайына келтирүүгө өз чама-чаркы жетпегенде, сөз күчүнө ишенип, жаратылыш ээлерине, кудай-тенирге тапшырат. Демек, убада сөзгө турбаган, антты бузган, же таптакыр эле тетири жүрүм-турум, кыял-жоруктагы адамга карата колдонулган жаза катары түшүнсө болот каргышты. Кээде адамдар ортосундагы ар кандай чыр-чатак, пикир келишпестиктен улам каргыш айтылышы мүмкүн. Айрым окумуштуулар каргыштарды көлөмүнө, маани-мазмунуна карата «*Чоң каргыштар*» («Манас» эпосунда айтылган каргыштар: «Каныкейдин каргышы», «Чачыкейдин каргышы» ж.б.), *майда каргыштар* (турмуштун майда-чүйдө көрүнүштөрүнө карата айтылат)» [36] – деп эки топко бөлүштүрөт.

Каргыш адамдын жанына бата турган «ачуу сөздөрдөн» куралгандыктан, кимге да болсо катуу таасир этип, жүрөгүн сестендирет. Эл түшүнүгүндө каргышка калуудан өткөн кыйноо, оор сезим болбосо керек. Каргыш, же тескери бата таасирдүү болуп, ишке ашышы үчүн шамда, түндө, болбосо чак түштө айтылган. Каргыштын ким тарабынан айтылганы да маанилүү. «Атанын каргышы – ок!» деп андан, аксакалдын каргышы төп келет деп мындан чочулаган. Өзгөчө, «тилинде мөөрү бар» деген адамдардын, дубана, мискин-карыштардын каргыштары кабыл болот деп, алардын каргышына калбоого аракет кылышкан. [36]. «Бир нерседен, калыстыктан кордук көргөн инсанат «көк ташка отуруп, көктү карап туруп» каргыш айтканда, адам жүрөгүнө найза сайылгандай сезишкен. Мындагы эң зор салмак сөз күчүндө болгон. Кыргыздардын мифт-

тик түшүнүгү боюнча жаратылыштагы бардык эле заттардын ээси болот деп түшүнүлгөн да каргыш сөздөрү мына ошол ээлерге тапшыруу, ал ээлер «жок кылып», берүүсүн сурануу ыкмада айтылга» [54.156] – деп түшүндүрөт кытай кыргыздарынын эл адабияты жөнүндө жазган Макелек Өмүрбай. Адатта мындай батадан кийин үй ээси, же бата багышталган адам батагөй карыянын алдына түшүп, кечирим сурайт. Деги эле бата, айрыкча тескери бата, түбүндө туура келет деген элдик ишеним болгон. Тескери бата берүү демейдеги трмушта эле эмес, элдик оозеки чыгармаларда да кенири колдонулуп, көркөм каражат катары кызмат кылат. «Манас» эпосунан чакан үзүндү келтирели:

Төшү түктүү жер урсун,
Төбөсү ачык көк урсун.
Дайра чалкар көл урсун,
Жайнаган жапан чөл урсун.
Жарык кылган түндөрдү,
Асманда тийген Ай урсун.
Жердин бетин жашарткан
Жаан урсун, кар урсун...

Ушундай эле тескери бата менен каргышка өтө жакын турган *ант* сөздөрү бар. Негизги айырмачылыгы каргыш башка бирөөгө карата айтылса, ант айткан адамдын өзүнө багышталып, кандайдыр бир нерсени аткарууга бекем убада кылат. Бул жагынан «баталашуу» ырасмисине жакын. Аны актай албаса «ант урат»:

Анттан тансам,
Төбөсү ачык көк урсун,
Төшү тиктүү жер урсун,
Суу бүтпөгөн чөл урсун,
Толкуган дайра көл урсун.
Анттан жансам эгерде,

Ак буудайдын наны урсун.
Эненин аппак сүтү урсун!

Демек, адам баласы үчүн өтө бир касиеттүү нерселердин аттары аталып, алар кепил, күбө катары тартылат, жазалоочу катары көрүнөт. Кээде «колду канга малуу», «Чырпык кыюу» сыяктуу ритуалдык иш-аракеттер аткарылат.

Ошентип бата, тилек сөздөрү өзүнүн максат-милдети, маани-мазмуну көркөмдүк жагынан элдик айтымдардын ичинде өзгөчөлөнүп турат. Негизинен уйкашкан ыр, же жорго сөз түрүндө болот да, көтөрүнкү үн, өзгөчө кыраат менен шыдыр айтылат. Сап өлчөмдөрү бир калыпта эмес, бирде 4–5, кээде 7–8 муундуу болуп аралашып кетет. Уйкаштыгы батанын ички маани-маңызына жараша болот.

Чындыгында, тилекке жараша тескери бата менен каргышка караганда ак бата, алкыштар арбын айтылган. Айрыкча кыргыз элинин меймандос пейилине, жайыл дасторконуна аккан суудай шар коё ак баталар жүрүп турган.

2.3. Ой толгоо, адат-салт айтымдары

Сөздүн кудурет-күчүнө ишенген байыркы баёо түшүнүктөрдөн улам айтылып келген дуба-дарым, ырым-жырым, бата-тилек сөздөрүнөн айырмаланып, адамдардын тунук аң-сезимине, дүйнө-таанымына, ой жүгүртүүлөрү менен салттуу түшүнүктөрүнө байланыштуу жаралган философиялык мазмундагы ой-толгоо, адат-салт айтым сөздөрү бар. Алар негизинен суроо-жооп, диалог түрүндө болуп, таамай айтылган учкул сөздөргө жакындап кетет. Адам баласын ойго салып, түйшөлтө турган суроо коюлуп, ага элдик түшүнүккө, акыл-ой ченемине жараша жооп кайтарылат.

- Сөз атасы эмне?
- Сөз атасы – кулак.
- Суу атасы эмне?
- Суу атасы – булак.
- Жол атасы эмне ?
- Жол атасы – туяк.

* * *

- Оору деген эмне?
- Кор болгону жаныңдын.
- Ажал деген эмне?
- Түгөнгөнү каныңдын.
- Өлүм деген эмне?
- Өчкөнү болот жаныңдын.

* * *

- Ырысы жок кандай болот?
- Эринчээк болот.
- Жаар күн кандай болот?
- Ысык болот.
- Зыяндуу иш кандай болот?
- Кызык болот.

Эл оозунда бул өңдүү айтым сөздөр аз эмес. Толук жыйналып, жазылып калбаса да, алардын айрымдары жыйнактарда, мезгилдүү басма сөз беттеринде жарыяланып жүрөт. Алсак окумуштуу-филолог Жээнбай Мукамбаев «Калк ичинде калган сөз» деген рубриканын алдында байлык, мүлк, алтын-күмүш, арпа-буудай, жакшы-жаман адам, муңдук, кордук, зарлык, мээнет жана дене мүчөлөрү жөнүндө айтылган суроо-жооп айтымдарын жарыялаган. [65.145–149]. Дагы бир жерде ушуга эле окшогон Эмне жок?, Эмне улук?, Тирүү жандын атасы ким?, Энеси ким?, Каны кайсы?, Жаны кайсы?, Жети ата дегендей эл сөздөрү «эл оозундагы элестүү сөздөр», «ата-бабалардан бери айтылып ке-

латкан айтым сөздөр» (алдын сызган – И.К.) катары аталып жүрөт. [10.3]. Канткен менен да мындай оозеки чыгармалар акылга салып айтылган ойтолгоо айтымдарына жатат. Кээде бүкүлүү бир чулуу суроо ташталат да, ал суроо баштан аяк ирети менен чечмеленет.

Он жакшы, он жаман?
 Билип алган билим жакшы,
 Билгизбей жеген чылым жаман.
 Элиртип чапкан ат жакшы,
 Элитпей капкан ит жаман.
 Үйрөнүп чыккан тоо жакшы,
 Үркүтүп чыккан жоо жаман.
 Дөбөлөп жыйган дан жакшы,
 Төгүлүп аккан кан жаман.
 Белдүү келген журт жакшы,
 Бели сынган мүрт жаман.
 Алтындай болгон уул жакшы,
 Асылы кеткен кур жаман.
 Жетип алган тең жакшы,
 Желге учкан жең жаман.
 Серкеси бар кой жакшы,
 Серпишип өткөн той жаман.
 Тозбой түшкөн туш жакшы,
 Торго түшкөн куш жаман.
 Оозунда акак тиш жакшы,
 Орунсуз кылган иш жаман

[65.148].

Бул жерде бири-бирине уйкаштыра айтылган жакшы-жаман нерселер карама-каршы коюлуп, салыштыра саналып өттү.

Адабият боюнча түзүлгөн «Терминдердин түшүндүрмө сөздүгүндө» төмөнкү чыгармалар «санактар, с а н а к ы р л а р ы» деп аталып, «кыргыз оозеки поэзиясында учураган балдарды саноого үйрөтүү,

эсептей билүүгө көнүктүрүү мүнөзүндөгү чыгармалар» катары аныктама берилет жана мындай чыгармалар балдарга гана эмес, кээде чоңдорго да арналып, философиялык маани-мазмунга ээ болот» деп жазылган. [47.81–82].

- Бир деген эмне?
- Бир деген – бир Кудайдын аты.
- Эки деген эмне?
- Эки киши эрикпейт.
- Үч деген эмне?
- Үч бутталуу ат кетпейт.
- Төрт деген эмне?
- Төрөлүү журт бузулбайт.
- Беш деген эмне?
- Бешиктеги бала ыйламайын эмчек бербейт.
- Алты деген эмне?
- Алты ак баш атанга жүк арткан муңайбайт
- Жети деген эмне?
- Желкесине ок тийген оңбойт.
- Сегиз деген эмне?
- Серкелүү кой суу кечет.
- Тогуз деген эмне?
- Тогуз кат торко кийген суукка тоңбойт.
- Он дегенчи?
- Он – оюң.
- Он бир деген эмне?
- Он бир – коюң.

* * *

Биринчи жаман – бийликтен калган кан жаман.
 Экинчи жаман – энеси өлгөн кыз жаман.
 Үчүнчү жаман – үйү бузулган эркек жаман.
 Төртүнчү жаман – төрөсү акмак журт жаман.
 Бешинчи жаман – беш көкүлүндө калган тул жаман.
 Алтынчы жаман – атасы өлгөн уул жаман.
 Жетинчи жаман – жери сатылган кул жаман.

[47.82].

Чындыгында муну балдарга санаганды үйрөтө турган чыгармалар катары эмес, философиялык мазмундагы ой-толгоо, суроо-жооп айтымдары десе болот. Ар бир суроого уйкаштыра, логикалык жактан туура жана так жооп берүү милдети турат. Мындай айтым сөздөр формасын өзгөртүп, кандайдыр бир деңгээлде табышмактын да милдетин аткарат. Маселен, бирден онго чейин санап, бул эмне? – деши мүмкүн, же жети жаман бул эмне? – деген суроо берилип, жандырмак талап кылынышы ыктымал.

Элдик айтымдардын дагы бир түрү жөнүндө белгилүү окумуштуу-филолог Жээнбай Мукумбаев мындай деп жазат. «Албетте, бул тарапта (*жергеталдык кыргыздарда – И.К.*) речитатив түрүндө куюлуштуруп айтыла турган, эч кандай мелодияга, обонго ээ болбогон, бирок да, оозеки чыгармачылыктын казынасына кошула турган куюлмалар бар». [64.220]. Автор андай куюлма сөздөрдөн эки-үч мисал келтирет:

«Кыңыракта кын болбос, кын болсо да салып болбос, жувурканда жең болбос, жең болсо да кийип болбос, көлдө көпүрүк болбос, көпүрүк болсо да өтүп болбос, карай көздө ак болбос, ак болсо да тунук болбос.

Соку сенин зоотун, сок билек сенин кыялын, казанбак сенин качканың, кара сур сенин тапканың, ашканаң толгон аш калды, ашканаң овзу бош калды, артынып аны ала кет, усталар кылган уз оймок, уук учуга чала кет, урушуп кумар жазганга, ушу мени ала кет, жезделер кылган жез оймок, жең учуга чала кет, желпинип кумар жазганга мен жеңенди ала кет». [64.220–221]. Соңку «куюлманы» кыз узутуу (көрүшүү) учурунда айтыла турган элдик чыгармалардын өзгөчө бир варианты десе болот. Жээнбай Мукумбаев мындай айтым сөздөргө «куюлмалар» деген терминди колдонуп отурат. Албетте термин жогорудагы айтым сөздөрдүн мүнөзүнө, айтылуу өзгөчөлүгүнө, дегеле жанрдык табиятына төп келет.

Ой-толгоо, адат-салт айтымдары жалаң эле сууроо-жооп түрүндө эмес, ар кандай формада, ар кыл темада, түркүн турмуштук жагдайда айтылышы мүмкүн.

Боз улан богоктуу калды,
 Боз токту куйруктуу калды.
 Кыз эмчектүү калды,
 Кысыр эмди жалдуу калды,
 Камчылан досум, камчылан. [83.46].

Табият, жаратылыш кубулуштары жөнүндө айтылган ырым-жырым сөздөрүнөн айырмаланып, бул жерде жан-жаныбарларды жакшылап жүдөтө албай шаштысы кетип бараткан каардуу кыштын акыркы аракети сыяктанат.

2.4. Балдар фольклорундагы айтым сөздөр

Кыргыз элинин байыртан келе жаткан баа жеткис маданий мурастарынын бири – оозеки сөз өнөрү. Элдин кылымдар бою көксөп, самап келген ой тилеги, асыл максаттары, көркөм-поэтикалык кыялы, ички көңүл түйшүгү фольклордук чыгармаларда сакталган. Ал – элибиздин жазылбаган тарыхы, акылман оюу, философиясы, жүрүм-турум эрежелери жана жамандыктан качырып, жакшылыкка чакырган таалим-тарбия очогу. Демек, фольклор – жалпы элдик, улуттук идеяларга сугарылган, элдин идеялык-эстетикалык байлыгын бүтүндөй өз боюна сиңирген чыныгы көркөм энциклопедия.

Оозеки сөз өнөрү кандайдыр бир даражада адамдардын жаш өзгөчөлүгүнө карай айырмаланып, өзгөчөлөнүп турат десе болот. Айрым жанрлар (эпос, миф, легенда, санжыра ж.б.) жашы өтүп улгайып

калган адамдар арасында көбүрөөк айтылса, айрымдары жаштар арасында (мисалы, ашыктык ырлары) кеңири тараган. Ал эми балдарга тиешелүү оозеки чыгармалар эчаккы мезгилдерден айтылып келатканы менен «балдар фольклору» деген түшүнүк кийинчерээк эле пайда болуп, ага чейин илимде «балдар ырлары», «бешик ырлары», «балдардын оюн ырлары», «бала сооротуу» дегендей терминдер менен аталып келген.

«Балдар фольклоруна» балдарга тиешеси бар оозеки чыгармалардын бардык түрү кирет, мазмуну, формасы, аткарган функциясы боюнча өзүнчө жанрдык өзгөчөлүктөргө ээ. Балдар фольклорундагы бири-биринен кескин айырмаланып турган ар түркүн жанрларды классификациялоодо генетикалык жагы, жаш курагы жана функционалдык өзгөчөлүктөрү эске алынганы менен көбүнчө функционалдык принцип жетекчиликке алынат. Ушундай принциптерге таянуу менен белгилүү орус фольклористи В.П.Аникин балдар фольклорун үч топко ажыратат. Биринчи топ – балдар үчүн чондордун чыгармачылыгы, экинчи топ – бара-бара балдар фольклоруна өтүп кеткен чондор чыгармачылыгы жана үчүнчү топ – балдардын өздөрүнүн чыгармачылыгы. Биринчи топко баланы сооротуп – уктаууга, ойнотуп-эркелетүүгө байланыштуу (*калыбельные песни, пестушки, потешки, прибаутки, небылицы – перевертыши*) ырлар кирсе, экинчи топко балдар фольклоруна өтүп кеткен чондордун чыгармалары (*заклички и приговоры, припевы и приговорки, считалки*), акыркы үчүнчү топтогу чыгармаларга *сговорки, дразнилки, скороговорки* ыйгарылган. Жаңылмачтын айрымдарын чоң кишилер жаратса, айрымдарын сөзсүз балдар өздөрү чыгарган дейт. [7.300]. Бирок «балдар фольклору» деген түшүнүккө карата фольклористика илиминде бирдей көз караш жок. Мисалы орус окумуштуулары-

нын бир тарабы (Э.В.Померанцева, В.А.Василенко, М.Н.Мельников ж.б.) чондордун балдар үчүн жараткан чыгармалары жана балдардын өздөрүнүн чыгармачылыгы балдар фольклору болот деп эсептесе, башкалары (Т.С.Виноградов, Н.П.Андреев, В.И. Чичеров) балдар өздөрү жаратып, өздөрү аткарган чыгармаларды гана балдар фольклоруна кошот. Фольклорист С.Г.Лазутин экинчи көз карашты колдоо менен мындай деп жазат: «Детский фольклор – это прежде всего произведения, созданные и исполняемые самими детьми. Они отличаются от фольклора взрослых как по своему содержанию, так и по художественной форме». (42.273). Бирок автор андан ары бул оюн тактап, чондор тарабынан жаралган чыгармалардын айрымдары барабара балдардын репертуарына өтүп кетээрин эскертет. Демек, «... к детскому фольклору относятся произведения, во-первых, созданные самими детьми, во-вторых, заимствованные детьми у взрослых, но переработанные в соответствии к психологией и потребностями детского возраста». (42.273).

Адатта фольклористтер, илимде калыптанып калган тигил же бул принципти кармаганы менен, балдар фольклорун классификациялоого келгенде ар бир элдин материалын сөзсүз эске алат, ага таянат. Ошондуктан классификацияларда жалпы окшоштуктар болгону менен алар бири-бирине төп келбейт, окшобойт. Алсак, казактын фольклордук балдар поэзиясын алпештеу поэзиясы (поэзия пестования), балалык шак жырлары (песни детства), ойындык фольклор деп бөлүштүрсө (58), өзбек балдар поэтикалык фольклорун материнский фольклор, сезонные (календарные) и обрядовые напевы, песен детства деп (81), татар балдар фольклорунун ыр түрүндөгү жанрларын үч топко: «1) произведения, исполняемые взрослыми для детей; 2) произведения, исполняемые детьми в связи с игро-

выми действиями и 3) произведения, исполняемые вне игры» деп (97), алтай балдар фольклорун: «1... фольклор предназначенный для детей. Первая возрастная группа; 2 произведения взрослых, со временем ставшие детскими. Вторая возрастная группа; 3) .. детский игровой фольклор» (94) деп бөлүштүрөт. Албетте, ички жанрдык өзгөчөлүктөрү боюнча да орчундуу айырмачылыктар бар жана ар түрдүү терминдер колдонулат. Негизи балдар фольклорунун жанрдык түрлөрү өтө арбын. Алсак, орус фольклористикасында «пестушка», «потешка», «считалка», «жеревьевка», «прибаутка», «приговорка», «скороговорка», «закличка», «поддёвка», «молчанка», «дразнилка» сыяктуу ондон ашык терминдер колдонулса, казак жана өзбек балдар фольклорунда жыйырмага жакын, алтай балдар фольклорунда он алты, татар балдар фольклорунда он жети поэтикалык жанр бар экендиги такталган.

Кыргыз фольклористикасында болсо балдарга тиешеси болгон чыгармалардын дээрлик баардыгы, чындап келсе оозеки сөз өнөрүндөгү жанрдык түрлөрдүн басымдуу көпчүлүгү «балдар фольклору» катары саналат. Андай болгон соң айрым жанрларды же балдардыкы, же чоңдордуку деп таптакыр ажыратып коюу да мүмкүн эмес. Бир эле жанрдагы тигил же бул чыгарманы балдар да чоңдор да айтат, аткарат. Ошондуктан, чыгарманы балабы чоңбу ким жаратканына карабастан, балдар фольклоруна мүнөздүү жанрдык белгилерге ээ болуп, бала табиятына, алардын жаш өзгөчөлүгүнө ылайык турмуштук-практикалык функция аткарып, алардын оозеки репертуарынан түшпөй жүргөн чыгармаларды жана ошондой эле чоңдордун балдарга арнаган чыгармаларын балдар фольклору деп эсептесе болот. Жалпысынан алганда балдар фольклору чоңдор жараткан чыгармалардын жанрдык классификациясын кайталайт. Ошондуктан, В.П.Аникиндин

пикирине караганда, фольклордук чыгармаларды чондордуку жана балдардыкы деп бөлүштүрүп, же болбосо балдар фольклорун чондордуку менен бирге караса болор эле. Бирок илимий жактан алып караганда балдар чыгармачылыгын фольклордун өз алдынча тармагы катары кароо туура болот. Анткени өзгөчө педагогикалык милдет аткарат жана балдардын балалык дүйнөтөөнүн кенири ачып берет. (7.301).

Кыргыз элинин оозеки сөз өнөрүндө балдар фольклорунун өз орду бар. Бирок, ырасын айтуу керек, балдар фольклору учурунда, ал гана эмес кийинчерээк деле көңүл сыртында калып келген. Балдар репертуарына тиешелүү оозеки чыгармалар эл арасынан, айрыкча балдардын өз оозунан толук жазылып алынган жок. Бул орду толгус жоготуу, өкүнүчтүү иш. Ошондуктан жыйналган жана жарык көргөн материалдарга каниет кылбаска арга жок. Белгилүү лексиколог Ж. Мукамбаевдин: «Кандай болсо да, балдар фольклорунда да али бизге уруна элек не бир кызык жагдайлар бардай. Албетте ошолорду бир аралап өтүп, анан ичкен ашты жерге коё коюп, чондордун фольклоруна кайрыласыз (64.221) – дегенинде калет жок. Ошентсе да, сакталган факты материалдардын негизинде М.Түлөгабылов, М.Сулайманов, Г.Орозова, А.Саттарова сыяктуу бир катар окумуштуулар балдар фольклорун кайсы бир деңгээлде изилдеп, бири-бирине окшобогон, ар түрдүү жанрдык классификацияларды сунуштаган. Андай классификациялардын бирөөн толук түрдө мисалга тарталы: «... Кыргыз балдар фольклорунун жанрдык теги (род), анын ички тармактанган түрлөрү аздыр-көптүр факты-материалдарга, элдик аныктамаларга, өнүккөн адабий тажрыйбаларга негизделип отуруп, мындайча классификацияланды (87.16) – дейт М.Түлөгабылов.

«Ыр» 1. Бешик ырлары. 2. Дүйнө таануу жөнүндөгү ырлар. 3. Беймарал маанайдагы ырлар. 4. Эмгек ырлары. 5. Насаат ырлары. 6. Тиричилик ырлары. 7. Тарыхый ырлар.

Жамак (кенже жанр): 1. Жаңылмач. 2. Табышмак. 3. Апыртма (калп). 4. Макал. 5. Ылакап.

Жомок 1. Уламыш. 2. Болмуш. 3. Тамсил. 4. Жөө жомок. 5. Дастан (эпос).

Булардын айрымдары ич ара тармактанып кетет. Маселен, Бешик ырлары: а) Алдей; б) Салбилек; в) Тайбөбөк (тушоо кесүү).

Дүйнө таануу жөнүндөгү ырлар: а) өсүмдүктөр жөнүндө; б) макулуктар жөнүндө; в) айбанаттар жөнүндө; г) мезгил – маал; д) жөрөлгө.

Беймарал маанайдагы ырлар: а) теребел; б) саякаттама (санак); в) оюн; г) эликтөө.

Жөөжомок: а) кереметтүү; б) айбанаттар жөнүндө; в) тиричилик жөнүндө.

Дастан (эпос) а) улуу (эпопея); б) кенже.

Ал эми кенже дастан өз ичинен шарттуу түрдө: а) баатырдык; б) турмуштук; в) тарыхый болуп бөлүнөт». (87.16).

Ал эми Г. Орозова болсо кыргыз балдар фольклорунун жанрдык составына төмөнкүдөй классификация берет:

Кыргыз балдар фольклорунун классификациясы:

1. Жаш балдарга арналган поэтикалык чыгармалар.

2. Чондор тарабынан жаралып, балдардын чыгармасына айланган чыгармалар.

3. Балдар оюндары.

Бул үч топтун биринчи тобуна балдар ырлары кирет. Балдар ырларын жаш өзгөчөлүгүнө, аткарган кызматына, маанисине карай экиге бөлүүгө болот.

А) Майда жаштагы бөбөктөргө арналган ырлар:

1. Алкоо, алкыш, бата (жаны төрөлгөн наристеге багышталган).

2. Бешик ыры.

3. Эркелетүү, сооротуу, оюн ырлары.

4. Балдардын жаман жоруктарын жоюу максатында айтылган чымчыкейлер.

Б) Тестиер балдардын ырлары:

1. Акыйнек айтышуу.

2. Жаныбарларга, жаратылыш кубулуштарына, жыл мезгилдерине карата чыгарылган календарлык жана балдардын тилегин, учкул кыялын чагылдырган ырлар.

3. Улуу Ата Мекендик согуш мезгилиндеги балдар ырлары.

4. Боз балдардын ашыктык ырлары.

Экинчи топко:

1) Жомоктор.

2) Эпикалык чыгармалар.

3) Калптар.

4) Макал-лакаптар.

Үчүнчү топко кирген балдар оюндары экиге бөлүнөт:

1. Сөз менен коштолуучу оюндар.

2. Кыймыл менен коштолуп ойнолуучу оюндар.

1) Сөз менен коштолуучу оюндарга.

а) Табышмак.

б) Жаңылмач.

в) Оюн ырлары.

2) Кыймыл менен коштолуп ойнолуучу оюндарга балдардын денесине тарбия берүүчү, ден соолугун чыңдоочу оюндар кирет». (71.21–22).

Көрүнүп тургандай бири экинчисинен кескин айырмаланган балдар фольклорунун жанрдык классификациясына күбө болдук. Чындыгында фольклордук жанрларды аныктоо, аларды бири-биринен ажыратып калсификациялоо талаш-тартыш жаратып келаткан татаал проблемалардан экендиги ырас.

Кыргыз элинин оозеки чыгармаларын адабий тектерге (род) ажыратсак сөздөн, ырдан жана аң-

геме-баяндан тураары анык. Биздин оюбузча, балдар фольклору деле оозеки сөз өнөрүнүн бир тармагы катары ыргактуу, речитативдик мүнөзгө ээ болгон айтым сөздөрдөн, ырлардан жана ангеме-баяндардан турат.

Байкоого караганда кыргыз балдар фольклорунда бала багып өстүрүүгө байланышкан, оюн учурунда жана оюндан тышкаркы шарттарда айтылган айтым сөздөр аз эмес болсо керек, бирок алар толук жыйналып, жазылып калбаган соң, колдо болгон фольклордук материалдардын негизинде гана сөз кылууга аргасыз болобуз. Ушул топтолгон материалдарга таянып, балдар айтымын *алпештөө айтымдары, оюн айтымдары, оюндан тышкары айтымдар* деп шарттуу түрдө үчкө бөлсө болот. Алардын ар бири өз алдынча жанрдык түрлөргө да ажырап кетет.

Алпештөө айтымдары. Наристени торолтуу, багып чоңойтуу процессинде элдик ырым-жырым, каада-салт айтымдарына (1) түздөн-түз байланышпаган ар түркүн айтым сөздөр бар. Алар балдар ырларынан айырмалуу. Анткени, өзүнүн мазмуну, аткарган функциясы жагынан балдар ырларына жакындап турганы менен поэтикалык структурасы, аткаруу шарттары боюнча өзгөчөлөнүп турат. Бала багуу айтымдары учурунда бир эле жанр катары каралып келген болсо, мындай айтым сөздөр кийинчерээк «пестушки» жана «потешки» деп экиге ажыратылып жүрөт. Бир караганда окшош көрүнгөнү менен алардын ортосунда айырмачылыктар бар экенин белгилеп: «... коренное различие и особенность жанров поэзии пестования заключается в форме исполнения и функциональной её роли» (58.12) – деп жазат фольклорист К. Матыжанов. Чындыгында эле алпештөө айтымдарынын биринин негизги милдети балага жалынып-жалбаруу, эркелетүү болсо, экинчиси баланы ойнотуу, көңүлүн

алаксытып, тынчтандыруу аракетине байланышкан. Демек, жөнөкөйлөтө айтканда бала эркелетүү айтымдары «пестушки», ал эми бала ойнотуу айтымдары «потешки» десе болот. Булар биригип келип эле баланын физиологиялык жана эмоционалдык ал-абалына таасир этүүгө, өзгөртүүгө багытталган.

Наристенин ден соолугуна кам көрүү – алпештөө айтымындагы туруктуу тема. Анткени, баланын ден соолугу чың болуш үчүн аз-аздап дене тарбия көнүгүүлөрү аткарылат, киринтет, колу-бутуна массаж жасалат. Ушундай учурларда эне жүрөгү элжиреп, балага жалынган, эркелеткен, каалоо-тилек сөздөрүн айткан. Бала үнгө – сөзгө кулак түрүп, тороло баштаганда, ата-эне баланы колго алып, оңго-солго термелтип, сыздырып, өйдө ыргытып кайра тосуп, төмөнкүдөй айтым сөздөр менен коштогон.

Кана, кана шумкар,
Кана, кана тулпар.
Мына мына сызды.
Мына мына тызды.
Көккө, көккө, топ,
Кел, кел, оп!
Асманга, асманга, топ,
Алдым, алдым оп! (87.23–24).

Бала боюн токтотуп, каз-каз туруп калганда:

Оң бут, оң бут,
Сол бут, сол бут...
Секир балам
Оппа, оппа (71.35) –

дегендей кыска айтымдар менен баланы басып кетүүгө даярдайт.

Андан ары эркелетүү айтымдары акырындык менен татаалдашып, бир аз олуттуу, таалим-тарбия берип, чөйрө тааныта турган «педагогикалык»

мүнөзгө өтө баштайт да көбүнчө оюн элементтери айкалыша ишке ашат. Бала өз алдынча оюн кура баштаганча аны ата-энеси, чоңдор ойнотот. Жакшы көрүү, эркеттүү максатында ар кандай кыймыл-аракеттер менен коштолгон айтым сөздөр колдонулат. Мындай айтымдар башка элдердегидей эле көбүнчө манжа сынагы менен байланышкан. Мисалы, «Бешик ыры» баланы тынчтандырып, уктаууга багытталса, уйкудан ойгонгон баланын уйку-сун ачып, көңүлүн сергитүү үчүн, болбосо ыйлап олтурган баланын көңүлүн буруп, алаксытуу, ойнотуу максатында баланын алаканын алып, ар манжага ат коюп бүгүп чыгат:

Баш бармак,
Бадал тырмак.
Ортон оймок,
Оюу чөбөк.
Кичине бөбөк (11.43–44).

Же:

Баш бармак,
Бадал жүрөк,
Ортон эки чакилик.
Ой баласы солтоной,
Кичинекей бойтоной.

Андан соң бармактан баштап манжаларды ачып:

Баш бармак, сен малга бар,
Бадал жүрөк, отун ал.
Ортон оймок, от жак.
Оюу чөбөк, казан ас.
Кичине бөбөк, тамак же (11.9). –

дегендей алардын ар бирине тапшырма берилип, милдет жүктөлөт. Беш манжага байланышкан айтымдардын дагы бири – «Манжалар кеңеши». Анда:

- Ууру кылалыбы? (бармак)
- Кылса кылалы. (сөөмөй)

- Кудайдан кантебиз (ортон)
- Кантмек элек (аты жок)
- Сойсо соёлу, сорпосуна тоёлу (чыпалак) –

деп айтылат. Алардын бир кылка болбой калышы, ушул айткан күнөөлөрүнө жараша имиш. Наристенин көңүлүн ача турган оюн айтымдарынын дагы бир түрү – эл арасына кенири тараган «Буудай куур, арпа куур» айтымы. Баланын алаканын жазып, алакандын ортосуна сөөмөй менен:

Буудай куур, арпа куур,
Буудай куур, арпа куур –

деп буудай куургансып тегеретип, баланын кытыгысын келтирет, анан манжаларды бирден бүгүп:

Сен жеп коюна бар.
Сен жеп уюңа бар.
Сен жеп жылкыңа бар.
Сен жеп торпогуна бар.
Сен жеп козуна бар – деген соң,
Мында сирке, мында бит,
Мында сирке, мында бит –

деп, билектен колтукка карай улам бир жерди сайгылап барат да, колтукка жеткенде: «Кыйты-кыйты, кыйты-кыйт» – деп кытыгылайт. Бала каткырып күлүп, жарпы жазылат, көңүлү ачылат. Манжага байланышкан мындай айтым сөздөр башка калктардын оозеки чыгармачылыгында да кенири учурайт жана ар бир элдин жашоо-тиричилигиндеги улуттук өзгөчөлүктөрдөн кабар берет.

Алпештөө айтымдары кыска, так, эстеп калууга жеңил, көп кайталанган сөз тизмектеринен турат. Ыргактуулук өзгөчө мааниге ээ болуп, балага жагымдуу, жакшынакай, жайдары маанай тартуулайт. Ата-эненин балага карата ички сезими, эмоционалдык абалы тез темп менен куюлуштура айтылган, тамашалуу, юмордук мазмунга ээ, ушундай айтым сөздөр аркылуу ишке ашат.

Оюн айтымдары. Оюн балдардын жашоо-турмушунда өзгөчө мааниге ээ. Оюн – балдар үчүн тажабаган түйшүк, айлана-чөйрөнү таанып билүүнүн, үйрөнүүнүн, таалим-тарбия алып такшалуунун, өсүп-өнүгүүнүн жолу. Бала оюну жөндөн-жөн эле эрмек эмес, баланын руханий жактан жетилип, табигый түрдө өсүп-чоңоюшун шарттайт, жашоо күрөшүнө, эмгекке даярдайт. Баланын келечеги, ой чабыты, дүйнө таанымы оюнга тикелей байланыштуу. Бала тиричилигин оюнсуз элестетүү мүмкүн эмес.

Балдар ойногон оюндар өтө арбын, алар оюндун ар кандай түрлөрүн ойлоп тапкан. Анткени бала көргөн-билгенин, көзүнө урунганын оюнга айландыргысы келет, адамдардын жашоо-тиричилигине, адат-жөрөлгөлөрүнө окшоштурат, аны туурайт. Балдар адабияты боюнча адис окумуштуу М.Түлөгабылов кыргыз балдар оюндарынын отуздан ашуун түрү бар экендигин айтат. (87.46). Балким мындан алда канча арбын чыгар. Е.А.Покровский балдар оюндарынын беш жүздөн ашык түрүн сыпаттап жазып чыккан эле. (42.276). Дүйнө элдеринде балдар ойногон оюндардан толуп жаткан окшоштуктарды жолуктурууга болот. Себеби баланын жандүйнөсү, балалык кыялы, жүрүм-туруму табигый орток касиеттерге ээ. Ошентсе да ар бир элдин өзүнө мүнөздүү болгон улуттук өзгөчөлүктөрү балдар оюндарында таасын сезилет. Анткени ошол элдин өткөн тарыхы, үрп-адат, салт-санаасы, кесипчилиги, жалпы эле жашоо образы балдар оюндарында жакшы сакталган. З.Бектенов, Ю.Мусинов, С.Токторбаев, Х.Анаркулов, С.Саипбаевдин эмгектерин көңүлгө алсак, кыргыздын элдик оюндары, алардын ичинде балдар оюндары да, аздыр-көптүр жарыяланып, изилденип келди десек болот.

Балдар оюндарынын көпчүлүгүнө фольклордун анча деле тиешеси жоктой сезилгени менен айрым

оюндар жалаң фольклордук чыгармалардын коштоосунда ойнолот, башкача айтканда, айтым сөздөр оюндун ажырагыс бөлүгү, негизги компоненти болуп берет. Биздин милдет балдар оюндарын изилдөө эмес, болгону оозеки сөз өнөрү катышкан оюндарга назар таштап, андагы айтым сөздөрдүн жанрдык касиеттерин, өзгөчөлүктөрүн караштыруу максаты турат.

Оюн айтымдары сөзсүз түрдө оюн учурунда айтылат. Белгилүү фольклорист Ю.Г.Кругловдун мындай деп жазганы бар: «Песни не могли существовать вне игры, тексты в отрыве от игры теряли свой смысл. В этом заключается и главное отличие игровых песен». (43.114). Демек, оюн процесинде милдеттүү түрдө аткарыла турган оозеки чыгармаларды оюн айтымдары десек болот. Алар ар түрдүү композициялык милдет аткарып, оюн башталарда, оюндун жүрүшүндө, же оюн акырында айтылышы мүмкүн. Айрым учурларда оюн шарттарын түшүндүрүп, жол-жобосун да аныктайт. «Игровые песни имеют различное целовое назначение: один полагают начин игре, другие служат для связи её частей, третьи несут службу концовок; иные вводятся для замедления действия игры или в целях отвлечения внимания участников ответственного момента игры» (42.279) – деп жазат Т.С.Виноградов. Ушундан улам оюн учурунда айтылган оозеки чыгармалар ар түркүн жанрдык түрлөргө ажырап кетет.

Балдарга тиешелүү элдик оозеки чыгармаларды «оюн» («игровой») фольклору жана «оюндан тышкары» («вне игровой») деп бөлүштүрүү мыйзамченемдүү көрүнүш, бирок да мындай бөлүштүрүүнүн өзүндө кандайдыр шарттуулук бар. Анткени оюндун кайсы бир белгилери, элементтери балдар фольклорундагы айтым сөздөрдүн бардыгында эле учурайт. Ошондуктан бул экөөнүн арасын так ажы-

ратуу кыйын. Кыргыз балдар фольклорун изилдеген окумуштуу Г.Орозова балдар оюндарын «1) Сөз менен коштолуучу оюндар жана 2) Кыймыл менен коштолуучу оюндар» деп экиге бөлөт. (71.108). Ырасында эле, балдар оюнунда фольклордун ээлеген орду, маани-маңызы, карым-катышы жөнүндө сөз жүрсө, анда аларды экиге бөлүп караштырууга болот: биринчиси, оюнга тиешелүү, оюн процессинде аткарылган айтымдар болсо, экинчиси – сөз оюну. Демек, биринчи топко кыймылдуу оюндар учурунда айтылган айтым сөздөр кирсе, экинчи топко сөз оюну, же сөз менен ойноло турган оюндар кирет.

Балдардын бош убактысы дээрлик оюн менен өтөрү белгилүү. Ошондуктан алардын кыймылдуу оюндарында айтым сөздөрдүн ар кандай түрлөрү, формалары колдонулат, аралашат. Бул орус фольклористикасында «балдардын оюн фольклору» деп аталса, кыргыз фольклористикасында «оюн ырлары» деген термин менен аталып жүрөт. Оозеки тексттин негизги милдети – оюнду уюштуруу жана аны коштоп аягына чыгаруу. Демек, балдардын кыймылдуу оюндарында айтым сөздөр өзгөчө милдет аткарат, ар биринин өзүнө тиешелүү функциясы, ага ылайык мазмуну, өзгөчөлүктөрү бар.

Балдар улуулардан укканын, көргөнүн үйрөнүп алат, ошол эле учурда аны чыгармачылык менен өзгөртөт, жаңыртат, ал гана эмес, жаңыларын жаратат. Балдар фольклорундагы чүчүкулак (жеребьевки), санак (считалки) айтымдары ушундай деп айтууга негиз берет. В.П.Аникиндин пикирине караганда, бул жанрлар деле «таптаза» эле балдар өздөрү жараткан чыгармалар эмес, бирок чондордун чыгармачылыгы акырындык менен балдар оюндарына өткөн. Айрыкча балдар оюндарынын көпчүлүгүндө орун алган чүчүкулак, санак айтымдарын балдар өздөрү ойлоп табат, өздөрү чыгарат. (7.308).

Балдар оюндарынын ар биринде аткарыла турган эрежелери, шарттары бар. Көпчүлүк оюндардын ойноо шарты боюнча оюндун башталышында балдарды эки топко ажыратууга, оюн башчыларын дайындоого, болбосо оюнчуларды кезекке тургузуп, ролдорду бөлүштүрүүгө туура келет. Мындай учурда чүчүкулак кармоо, же санак айтымдары колдонулат. Чүчүкулак чөп жашыруу, таяк кармоо, суроо-жооп аркылуу ишке ашса, санактын атайын тексти бар. Жалпы эле балдар фольклорунда чүчүкулак (жеребьевка) менен санак (считалка) өз алдынча жанрлар катары каралат. Анткени алардын аткарган функциясы ар башка: чүчүкулак айтымдары оюндун катышуучуларын эки топко бөлүү үчүн айтылса, санак оюнчуларды кезекке тургузуп, ролдорду бөлүштүрүү милдетин аткарат. Кыргыз балдар фольклорунда деле чүчүкулак айтымдары (текст) болгон чыгар, бирок жазылып калган, же жарыяланган материалдарды азырынча жолуктура албадык.

Санак. Бул жанр балдар оюнунда өтө кенири тарагандыгы менен өзгөчө орунда турат. Ошондой болсо да балдар репертуарындагы оюн санактарына ушул убактарга чейин түзүгүрөөк көңүл бурулбай келди. «Санак» термини жанрдын ички мазмунуна, маани-маңызына дал келе турган элдик термин десе болот. Орустарда «считалка», өзбектерде «санамалар», казактарда «санамактар», түркмөндөрдө «санавыч», татарларда «санамышлар» деп аталганы менен санактардын балдар оюнунда аткарган негизги функциясы бардык элдерде бирдей. Ал милдет – оюнду баштоого, башкарууга жетекчи дайындоо жана ошол оюндагы ар бир баланын ролун аныктоо. Демек, оюндагы ролдорду бөлүштүрүү жана кезектешүү үчүн оюндун башталышында айтылган речитативдүү айтымдарды санак айтымдары десе болот. Ошентип, тигил же бул оюнду

уюштуруу, оюн тартибин бекем сактоо – санактын негизги милдети.

Санактарда түшүнүксүз, табышмактуу сөздөр (замные слова) жыш учурайт. Ошондон улам санактардын пайда болушун окумуштуулар байыркы ишенимдер, жашыруун тил (табу) менен байланыштырат. (78.122). В.П.Аникин санактардагы башкы эки өзгөчөлүктү белгилейт. «Во-первых, в основе большинство считалок лежит счет, и во-вторых, считалки поражают нагромождением бессмысленных слов и созвучий». (7.309). Анткени, санактар бир кездерде чондордон балдарга өткөн жана андагы түшүнүксүз сөздөр кайсы бир нерселерди саноого тыюу салынган байыркы учурлардан сакталып калган деп түшүндүрөт. Бирок акырындык менен санакка болгон тыюу, ишенимдер жоголуп, ал өз жолу менен көркөм касиеттерге ээ боло баштайт. Андай сөздөр эми уйкаштыкка карай колдонулат.

Башка калктардын балдар фольклорунда санактар толугураак жыйналып, жакшы изилденген десе болот. Бирок ошентсе да санактар, алардын ички классификациясы жөнүндө бирдей пикир жок. Казак фольклористи К.Матыжанов орус, татар, өзбек санактарынын ички классификациясын көңүлгө алып, талдай отуруп, казак балдар фольклорундагы санактарды (санамактар) жумбак сөзди санамактар, сюжетти санамактар, тизбекти санамак (кумулятивные) деп үчкө бөлөт. (58.22). Кыргыз балдар фольклорунда мындай санак айтымдары толук жыйналбаган соң классификация түгүл, ал жөнүндө кененирээк пикир айтуу мүмкүнчүлүгү чектелген. Албетте, кыргыз балдар фольклорунда (балдар оюнунда) деле санак айтымдарынын ар кандай түрлөрү кеңири айтылып келгендигинен күмөн саноого болбойт.

Санакты балдар бой тартып, оюндан кол үзгөнгө чейин жарыша жаттап, кызыга айтып келген. Ант-

кени, ал тамашалуу мазмундагы төрт же андан көп уйкаштуу саптардан туруп, кандайдыр бир ыраатуулук сакталат жана уйкаштырып, ыргактуу айтылгандыктан көркөмдүк касиетке ээ, эсте тутууга жеңил, айтууга оңой.

– Кара коюм кайдасың?

– Тоодомун.

Тоомелик, суумелик,

Балтам бас, керким кес,

Сен туруп, сен чык. (51.190).

Аппан – жапан

Саман – чапан

Ийри комуз

Жарык жылдыз (сары жылдыз)

Онокой – сонокой.

Кара карга,

Сары чымчык,

Саны туура,

Сен туруп, сен чык (65.160)

Санактын акыры «сен туруп, сен чык» деп аяктайт да, ал кимге туш келсе оюнду ошол башкарат, же негизги ролду аткарат. Мындай айтымдар баланын сөз өнөрүнө болгон кызыгуусун арттырып, уккулуктуу сүйлөөгө умтултса, санакты көбүрөөк жаттоо аракетин эсте тутуу жөндөмүн, ой-өрүшүн өстүрөт, ал санакты ыргагы менен тартибин бузбай айтуу баланы сергектикке, баамчылдыкка үйрөтөт. Демек, санак оюн айтымдарынын ичинде кеңири тараган жанрдык түр катары кабыл алынат. Кылымдап жашап келаткан оюн санактарын жакшылап жыйнап, терең изилдөөгө муктаж. Ал балдарга таалим-тарбия, эстетикалык ырахат эле тартуулабастан, элдин өткөн тарыхынан, турмуш-тиричилигинен, дүйнө таанымынан кабар берет.

Оюн айтымдары көбүнчө диалог түрүндө болот да, кээде коллективдүү түрдө хор менен аткарылат. Анын ачык-айкын үлгүсү катары балдар фолькло-

рунда кенири учураган «Ак терек, көк терек» (же «Элден-элден эл чабар») айтымын көрсөтүүгө болот.

– Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
– Жепирейген Жээнбек,
Жетип келсин тезирээк.
– Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
– Элден эл жагаар,
Бизден сизге ким жагаар?
– Тойго минген тору аттай,
Топчуланган манаттай.
Кызыл бешмант кыз керек.
Жайлоодон түшкөн тору аттай,
Жайдары сулуу сымбаттуу
Жашыл чапан кыз керек. (55.355)

Кээ бир варианттарда алгачкы оюн шарттары, эрежеси сакталганы менен коомдук аң-сезимдин өсүп-өнүгүшүнө, эстетикалык табиттин талабына жараша айтым саптары айрым бир өзгөрүүлөргө учурайт, жаныланат. Дегеле оюндун катышуучулары, конкреттүү кырдаал дайыма эске алынат.

– Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
– Санитарка жетишпейт,
Салый бизге эңкерек!
– Ак терек, көк терек,
Бизден сизге ким керек?
– Кетирейген Керимбек,
Келсин бизге тезирээк! (71.123)

Оюндун бул түрү казак, өзбек, татар балдар фольклорунда да орун алган. Казак балдар оюндарында

«Айгөлек» деген ат менен белгилүү, орчундуу айырмачылык байкалбайт. Ушуга караганда бул оюндун жаралуу, пайда болуу тарыхы тереңге кетет. Жалпы эле фольклорго мүнөздүү варианттуулук оюн айтымдарына да тиешелүү болгондуктан айтым саптары дайыма өзгөрүп турат. Бирок мындагы «Ак терек, көк терек, Бизден сизге ким керек?» деген саптар туруктуу сакталып, оюн аракети кайталанган сайын бул айтым саптары да кайталанат.

Кыргыз элинин кылымдап жашап келген улуттук оюндары бар. Актан Тыныбеков ошондой оюндардын элүүгө жакынын атап, ал оюндарды сыпаттап, ойноо тартибин, эрежесин жазып калтырган. Албетте, алардын арасында балдар оюндарынан да бар. Алсак,

«Элден – элден эл чабар» оюнунда:

«Элден – элден эл чабар,
Чалагыз деген бок чабар».

же

«Элден – элден эл чабар,
Итибай деген бок чабар» (89.571) –

деген айтым сөздөр колдонулса, «Токту сурамай» оюнунда: жашырып коюлган аты боюнча чакырылат: «Туткуч, Туткуч» – дегенде көзү басылып отурган баланы Туткуч келип чекеге чертип кетет ... (89.571). «Чикит чапмай» оюнунда: Оюнда утулуп калган бала алыска чабылган чикитти колуна алып,

«Акбай, Токбай,
Караменде, кашка тай,
Кулу-кулу кула тай,
Куруп кетсин Мандабай.
Акалекей-чакылакей,
Чаар бака, темир така.
Боронбай бүкүр, бооруна түкүр.
Чабалекей чам-чум» –

деп оозун кымтыган бойдон жыдыманды көздөй катуу жүгүрөт. Жыдыманга чейин «чым» деген үнү басылбай жетсе кутулат... Эгер үнү басылып калса улам-улам кайта бара берет. (89.575). Чикит – балдардын жакшы көргөн оюндарынын бири. Бул оюн «чабалекей», «чикилдек» деп да аталат. Оюн эрежеси окшош болгону менен андагы айтым сөздөр көп варианттуу, бирок туруктуу, салттык формага ээ.

Дагы бир оюнда (*оюн аты белгисиз – И.К.*) балдар уй мүйүз тарта тизелерин тийиштире отурушат. Ошондо алардын бири:

Эккелем-дүккалем,
Төрт амал, кара козу.
Көөкө, көпкө,
Пылтыр пыш, этегиң тос – дейт.

Калган балдар:

Ак самын, көк самын,
Аны издеп сен табың! –

деп айтып турушат (65.267)

Балдар арасына кеңири тараган «Хан вазир» оюнунда:

- Ханым, дат?
- Датың болсо айт.
- Ууру кармадым.

– Эмне уурдаптыр...(87.47) – деген айтым сөз туруктуу колдонулса, «Аксак кемпир бапалак» оюнунда диалог түрүндөгү төмөнкүдөй айтым сөз оюнду баштан-аяк коштоп, оюндун негизги өзөгүн түзүп турат:

- Бул ким?
- Мен бапалак.
- Саа эмне керек?
- Маа, от – от.
- От ойрон болгон,
- Бороон айдап жок болгон.

- Анда өзүм алам.
- Жок, бербейм.
- Жок, алам-алам.
- Ме, саа бапалак,
- Ме, саа бир муштум.
- Ме, саа бапалак,
- Ме, саа бир муштум...

- Аксак кемпир бапалак,
- Келбе башка акмалап.
- Балдарым аман чонойсо,
- Каласың анан ташжалак (87.48).

Ошентип, оюн айтымдарынын дээрлик бардыгы практикалык мүнөзгө ээ болот жана ошол эле учурда балдарга эстетикалык рахат тартуулайт. Анткени оюн айтымы – балдар оюнуна поэтикалык көрк берип, аны баштан-аяк уюштуруп турган туруктуу компоненти. Алардын чыныгы идеялык-көркөмдүк мазмуну оюн аркылуу, оюн учурунда ачылат, оюнсуз көркөмдүк касиетин, маани-маңызын жоготот.

Сөз оюндары. Бул топтогу оюндардын кыймылдуу оюндар менен анча деле байланышы жок. Оюндун өзү эле айтым сөздөрдөн турат, башкача айтканда муну *сөз оюну* десе болот. Мындай айтымдардын негизги белгиси – оюн элементтеринин болушу, максаты – күлкү, азил-тамаша жаратуу, ойлонтуу. Сөз оюну негизинен диалог түрүндө, кээде кезектешип айтылып, бири-биринен жооп күтөт, өз ара сөз жарышына, ой жарышына түшөт, ошол сөз оюндарынан улам тамаша-күлкү кызыгына батып, өздөрүнчө ырахат алат. Мындай оозеки чыгармаларга балдардын *азил-тамаша айтымдарын, жаңылмачтарды, табышмактарды* кошууга болот.

Азил-тамаша айтымдары (поддөвки). Балдардын диалог аркылуу бири-бирине тийиштик кылып, келе-

келеп сөзгө чалынтышы, азил-тамаша айтымдары аркылуу оюн-күлкү жаратышы ар бир элде бар. Орус балдар фольклорун изилдеген окумуштуу М.Н.Мельниковдун: «Это – весёлые шутки – балагурки, средство забавы, «за счет товарища», основанное на игре словом и вспомогательным действием» (60.88) – деген аныктамасы кыргыз балдарынын репертуарындагы азил-тамаша айтымдарына да туура келет.

Балдардын диалог түрүндөгү азил-тамашалары ар кандай формада жолугат. Орус балдар фольклорундагы мындай чыгармаларды М.Н.Мельников «поддёвки-заманки», «поддёвки-искусственного диалога», «поддёвки-естественного диалога», «поддёвки-загадок», «поддёвки-шутки», «поддёвки-присловья» деп алтыга ажыратат. (59.141). Казак жана өзбек балдар фольклорундагы азил-тамаша айтымдары деле бир аз айырмачылыктары менен ушул сыяктуу түрлөргө бөлүштүрүлгөн. (59.3). Айрым окумуштуулар (С.Г.Лазутин) болсо балдардын азил-тамаша айтымдарын оюндан тышкары фольклор катары карайт. Кыргыз фольклористикасында балдарга тиешелүү оозеки чыгармаларды, алардын ичинде балдардын азил-тамаша сөздөрүн да, жазып алууга олуттуу көңүл бурулган эмес, жыйналбай деле калган. Балдар арасында мындай чыгармалардын ар кандай жанрдык түрлөрү жашап келгендигинен шек саноого болбойт. Колдо болгон материалдардын негизинде азил-тамаша айтымдарынын айрым түрлөрүнө кыскача токтолобуз.

Диалог түрүндөгү азил тамашалар жасалма, же табигый түрдө болушу мүмкүн. Жасалма диалогдо курулган тамашаларды балдар атайылап ойлоп таап, оюн катары алмак-салмак айтышат. Балдардын бири экинчисине кайсы бир сөздү айтууну өтүнөт да, жолдошуна тийиштик кылып, анын намысына тийип, уялта турган уйкаш сөз таап айтат. Мисалы:

- Чылбыр дечи!
- Чылбыр.
- Чыча албай чыныр!

Т а б и г ы й диалог учурундагы азил-тамашалар ангеме арасында капыстан айтылат. Маселен, сүйлөшүп отурган балдардын бири бир нерсени укпай, же чала угуп калса:

- Эмне? – деп кайталап сурайт.
- Темене! – дейт экинчи бала.

«Ч а л ы н т м а» – с у р о о л у у азил-тамаша айтымдарында балдардын бири экинчисине кайсы бир керектүү сөздү айттырып алууга аракет жасайт. Ал үчүн ар кандай ыкманы колдонот, ойлоп табат. Мисалы, кандайдыр бир нерсени көрсөтүп, тандап айтууну сунуштайт:

- Акпы, карабы?
- Кара.
- Башыңа чыксын жара!

Кээде табышмак аркылуу да оюн максаты ишке ашат. Канткен менен да керектүү сөзгө табышмак ойлоп табуу онойго турбайт жана мындай айтым сөздөрдүн композициялык курулушу бир аз татаалыраак. Ал табышмактан, анын жандырмагынан жана ошол жандырмакка уйкаштырылган сөздөн, демек, үч компоненттен турат. Мисалы:

- Бели бүкүр, алыска түкүр. Бул эмне?
- Мылтык.
- Оозуна жүн тык!

Мындай «чалынтма» – суроолуу айтым сөздөрдүн арасында кыймыл-аракетке негизделген түрлөрү да бар. Мисалы, ары карап турган курбусунун көзүн байкатпай келип баса коюп: «Күзгүбү, таракпы?» – деп сурайт. Эгер «күзгү» десе, көзүн бошотуп жиберет, же жумшак сылайт. «Тарак» десе, «тарак тарайт» деп көзүн оорута тарап, сыдырып өтөт. Буга окшош оюндар казак, өзбек балдар фольклорунда да кездешет. Казак балдар фольклорунда «күзгүбү,

таракпы? дегендин ордуна «айна ма, тарак ма?» десе, өзбек балдар фольклорунда «сүтпе, каймак па?» деп айтылат. (59.141). Оюн-тамаша катары, каяша айтып, сөздүн маанисин бура сүйлөөгө багытталган суроо-жооп айтымдары бар. Мисалы:

- Кимдин баласысың?
- Атамдын баласымын.
- Атаңдын аты ким?
- Атамдын аты жылкыда.
- Айылыңдын чоңу ким?
- Төө.
- Аксакалы ким?
- Теке ... – ушундайча уланып кете берет.

Балдар өз каршылаштарын алдап, «сөз тузагына» чалынтуу максатында алдамай-азилдерин айтышат. Алдамчы айтымдар аркылуу балдар бири-биринин шаштысын кетирет, келеке кылат. Мисалы:

- Максат, тигини карачы.
- (Максат жалт карайт)
- Караттым, караттым,
- Карганын богун жалаттым! – дейт.

Кээде кыймыл, иш-аракет аркылуу алдамай аракетти бар. Мисалы, «Тигине, самолёт, самолёт учуп баратат» деп балдардын бири кыйкырса, калгандары «Кана, кана!» деп чуулдашат. Ал болсо, «мына, мына!» деп мурдун көрсөтөт, балдар аны жабыла кууп жөнөйт.

Жыйынтыктап айтканда, ар түркүн формадагы азил-тамаша айтымдары оюн-күлкү, эрмек катары балдар арасында кеңири тараган. Алардын көлөмү негизинен чакан, эки, төрт саптан туруп, көбүнесе уйкаштуу, шыдыр айтылган декламацияга окшошуп кетет.

Жаңылмачтар. Сөздүн тез жана так айтылышын кыйындата турган тыбыш айкаштарынан курулуп, же ылдам кайталаганда алмашып айтыла турган

окшош сөздөрдөн туруп, көңүл ачуу, тил жактыруу милдетин аткарган, кыска элдик поэтикалык чыгармаларды жаңылмачтар десек болот. Жаңылмачтардын мазмуну көбүнчө юморлуу келип, айрым тыбыштардын көп кайталанышына, же болбосо, сөз же сөз тизмектеринин составында окшош тыбыштардын өтө жыш жайгашына негизделет. Мына ошондуктан көркөм сөздөгү тыбыштык окшоштуктарды жаратуучу аллитерация, ассонанс, анафора, тавтология, эвфония, редиф сыяктуу формалар кенири орун алган. «Жаңылмач» деген терминдин өзү да жанрдын табиятына туура келип, жаңылуу маанисин туюнтат. Кээде «бат айтма», «тил сындырмак» (Чоң-Алайда) деп айтылган учурлары бар.

Элдик оозеки чыгармачылыктын бул түрү дүйнө элдерине, анын ичинде түрк тилдеринде сүйлөгөн элдерге да кенири тараган. Мисалга алсак, казактар «жаңылтпаш» десе, өзбектерде «тез айтиш» же «янгилтмак», «чалдирмак» деп аталат. Якуттар жаңылмачтарга жакын турган чыгармаларды «чабыргах» дешет. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылыгында жаңылмачтар кыйла мезгилдерден бери эле жашап, тарыхый доорлорго ылайык форма жана мазмун жагынан өзгөрүп турган. Ошондой болсо да элдик оозеки чыгармалардын башка түрлөрүнө салыштырганда жаңылмачтар кийинчерээк пайда болсо керек деп айтылып жүрөт.

Кыргыз эл жаңылмачтарын негизинен эки категорияга бөлүп кароого болот: а) ылдам кайталаганда тил келбей чаташтыра турган жаңылмачтар; б) атайын тандалып алынган сөздөрү бар болгондуктан, тез кайталаганда бир сөз экинчи бир сөз менен, көбүнчө одоно, уят сөздөр менен алмашып, бурмалана турган жаңылмачтар. (23.35–37). Жаңылмачтар айтылуу, же татаалдык даражасы жагынан да бирдей эмес. Балдар фольклорун изил-

дөөчү Г.Орозова аларды «женил жана татаал айтылуучу» жаңылмачтар деп экиге бөлүп, женил жаңылмачтар майда жаштагы балдарга, ал эми татаал жаңылмачтар тестиер балдарга ылайыкталгандыгын белгилейт. (71.115). Жеңил жаңылмачтар өтө чакан, эсте сактоого оңой, уйкаштуу жана ыргактуу болсо, татаал жаңылмачтардын мазмунуна көңүл бөлүп, логикалык ырааттуулугун сактоого туура келет.

Жаңылмачта ар бир тыбыш так, туура, өз ордунда айтылышы керек. Буга кошумча текстти тездик менен бат айтууну да талап кылат. Андай айта албай жаңылган адам эл алдында күлкү болуп, уятка калат. Ал эми жаңылмачты жаңылбай айтуу ар кимдин эле колунан келе бербейт, бирок ким да болсо аны угуп, өзүн сынап көрүүгө кызыгат. Мурунку кездерде чоң кишилер да тойлордо, таңтамаша, оюн-зоок кечелеринде жыйылган элди күлдүрүү үчүн атайын чыгарылган жаңылмачтарды айтып бири-бирин сынашкан, эстетикалык ыракат алган, көңүл ачкан. Кээде ырдай билбеген, болбосо тигил же бул оюнда женилип калган жаштарга жаза катары колдонулган. Кийинчерээк бул жанр негизинен балдар репертуарына өтүп, балдарга таандык болуп калды. Анткени жаңылмачтар оңой менен тил келбеген айрым тыбыштарды, айтылышы окшош, үндөш тыбыштардан курулган көп муундуу татаал сөздөрдү, так, чаташтырбай айтууга үйрөтөт, тил жатыктырат.

Бу кай май бал каймак?
 Бу май бал каймак
 Кудагыйга сактаган
 Сүр май бал каймак.

Анабу арал, мына бу арал,
 Мына арал, мал арал.
 Мынабу арал, марал арал

Мал марал аралды араларбы,
Марал мал аралды араларбы.

Жаш кайышты токмоктошпойсуздарбы?
Жаш бүркүттү томоголошпойсуздарбы?
Жаш кайышты токмоктошмокко эмне
Жаш бүркүттү томоголошмокко эмне.

Жаңылмачтар жаңылдыруу үчүн тиркеле салган сөздөрдүн баш аламан, иретсиз жыйындысы эмес. Алар көбүнчө белгилүү бир тартипте атайылап курулуп, өзүнчө логикалык мааниси болот. Айлана-чөйрөдөгү ар кыл турмуш көрүнүштөрү жөнүндө маалымат берип, дүйнө тааныткыч, билим берүү касиетине ээ.

Мисалы:

Бир түп тыт туруптур
Тыттын түбүндө түрп туруптур.
Түрп тытты тутуптур,
Тыт түрптү тутуптур.

Мында көрүнүп тургандай «тыт», «түрп», «туруптур», «тутуптур» сөздөрүн туура айтуудан тышкары, сүйлөмдүн логикалык жагын байкап, тыт менен түрптүн ордун, абалын эске сактап, туура кайталоо зарыл. Жаңылмачтар негизинен кыска келип, уйкашкан ыр формасында же кара соз түрүндө болот.

Жаңылмачтар сөз оюну катары милдет аткарып, эне тилдин байлыгын жаштайынан үйрөнүүгө, так жана уккулуктуу сүйлөөгө, көркөм сөздү кастарлоого тарбиялайт, акыл-эсин, сөз байлыгын өстүрөт. Ошентип, жаңылмачтар педагогика, психология жана эстетиканын талаптарына ылайык жаш өспүрүмдөрдү көркөм сөз каражаты менен тарбиялоого кызмат кылат, балдардын интеллектуалдык, физиологиялык жана эстетикалык жагынан калыптанышына жардам берет. Жаңылмачтар адабиятта эле

эмес, дефектология, фениатрия, логопедия илимдеринде да пайдаланылат, этнография менен лингвистика үчүн баалуу материал берет. Азыркы кезде жаңылмачтар мурдагыдай кенири тарабаса да өз күчүн жогото элек. Кийин жаралган жаңылмачтар мазмунунун кендиги, жаңы заман белгилерин чагылдырышы менен айырмаланып, тарбия берүү максатын көздөйт.

Табышмактар. Табышмак – кыргыз элинин оозеки чыгармаларынын ичинен эң байыркы жана өтө кенири тараган түрлөрүнүн бири. Бул жанр жеке эле кыргыз элинде эмес, дүйнө элдеринин бардыгында учурап, байыркы замандарда эле жаралган болсо да, бүгүнкү күнгө чейин жанрдык касиетин жоготпой жашап келет. Табышмактардын келип чыгышы, анын аткарган коомдук милдети жөнүндөгү маселе окумуштуулардын көнүлүнүн борборунда болуп келген. Д.К.Зеленин, В.П.Аникин, И.М.Колесников сыяктуу окумуштуу-фольклористердин пикирине караганда табышмактардын пайда болушуна табу (тергөө сөздөрү) себепчи болгон, башкача айтканда, байыркы мезгилдерде кайсы бир предметтердин өз аты менен атоого тыюу салынган каада-салт, ишенимдин өкүм сүрүшүнөн улам купуя сөздөр пайда болгон. Биздин күндөргө чейин келип жеткен кыргыз элинин табышмактарында тергеме сөздөрдүн өтө жыш сакталышы да мына ушунун өзүн ырастап турат. Алсак: сыпайлык же эркелеткендик маани туюнткан «женече», «уул», «кыз «кудача»; шылдындoo, күлкүгө алуу маанисинде «чокон баатыр», «молдо чарык», «түйрүк кара», «жаман көсөө»; ишаарат кылып, жандап айтуу иретинде «жез калпак», «терек», «боз байтал», «очок»; кыймыл-аракетти, дабышты билдирген «дүбүрдүбүр», «тап-тап» деген сыяктуу толуп жаткан сөздөр буга мисал боло алат (50.191–192).

Табышмактар адегене тергөө сөздөрдү катары пайда болуп, каймана маанидеги, жашыруун сөздөрдү өздөштүрүүгө, аны ар кандай шарттарда колдоно билүүгө үйрөткөн, акылмандуулукту, же акыл-эс жагынан тиешелүү денгээлге өсүп жетилгендикти сыноо милдетин аткарган, бийликке келүү, же үйлөнүү үчүн да табышмактарды табууга туура келген. Ал «жашырын тил» катары элчилик жана аскер ишинде колдонулган. Кийинчирээк эстетикалык жана дүйнө таануучулук мааниге ээ болуп, тапкычтыкты, зиректикти, акылмандыкты сынайт турган көңүл ачуу, оюн-зоок каражатына айланып, элдик оозеки чыгармачылыктагы өзүнчө поэтикалык жанр катары калыптанган. В.В.Митрофанованын ой корутундусуна караганда «Табышмактар кыйытып айтуу жөндөмүнө ээ болуу жана көнүгүү үчүн, каада-салтта колдонуу үчүн пайда болгон. Ошентсе да табышмактардын түпкү теги иликтенип бүттү деп эсептөөгө болбойт». (62.35).

Табышмак – жаратылыш кубулуштары, ар кандай заттар менен түшүнүктөр жөнүндө суроо коюп, же көбүнчө аларды каймана мааниде сыпаттап, жандырмагын талап кылган кыска поэтикалык чыгарма. Элдик оозеки чыгармачылыктын бул түрү табышмактан (тексттен) жана жандырмактан турат. Табышмак менен анын жандырмагын бири-бири менен байланышта кароо керек. Эгерде текст жандырма талап кылбаса, ал өз алдынча жанр болуу касиетин жоготуп коёт. Табышмактын «сатуусу» да кыргыз эл табышмактарына мүнөздүү болгон, аны менен бирге жашап келаткан жанрдын бир белгиси катары каралат.

Табышмакты ар кандай элдер ар түрдүү шарттарда, ар кыл жагдайда айтышкан. Кыргызда табышмактар элдик оозеки чыгармачылыктын башка түрлөрү сыяктуу эле атайын максатта колдонулуп, элдин рухий талабын канааттандырууга багыттал-

ган. Табышмак адатта адамдар ар кыл эмгек түйшүгүнөн бошогон кышкы узак түндөрдө, оюн-зоок кечелеринде айтыла турган. Табышмак айтуу оюнуна чоң-кичине да, аял-эркек да катыша алган. Ага катышкандардын улам бири табышмак айтып, калгандары жандырмагын издеген. Болбосо отургандар эки тарапка бөлүнүп алып улам бир тарабы табышмак айтып, экинчи тарабы тапкан. Кээде табышмакты таба албай калганда «жандуубу-жансызбы?», «катуубу, жумшакпы?» деген сыяктуу кошумча суроолорду берип табууга аракет кылган. Эки тараптын мындай бетме-бет чыгып, бири-биринин акылын, ойлоп табуу жөндөмдүүлүгүн сынап жатканына сыртынан көз жүгүртсөк, табышмак – кадимки эле айтыштын түрүн эске салат. Ким табышмакты көп билсе, же өзү ойлоп чыгарса, ошондой эле атаандашынын табышмагын бүт таап турса, ал тарап жеңишке жетишет. (51.154). Мындай учурда канчадан табышмак айтуу же таппаган табышмактын санын канчага чейин жеткирүү жөнүндө алдын ала макулдашылат. Ошентип, макулдашылган чекке жеткенде, жеңген тарап жеңилгендерди жазалаган («саткан»). Мындай жаза жандырмагын өзү билбей туруп, табышмак айткан кишиге да тиешелүү болгон.

Кыргыз эл табышмактарынын составы татаал жана ар түрдүү, анткени элдик оозеки чыгармачылык үчүн мүнөздүү болгон варианттуулук фольклордун башка жанрларына караганда табышмактарда өзгөчө көп учурайт. Сөздөрдүн орун которушу, түшүнүктөрдүн, атоолордун, эпитет, салыштыруулардын алмашып турушу табышмактын текстти үчүн өтө мүнөздүү. Ошон үчүн элдик табышмактардын көпчүлүгү бир нече варианттарга ээ. Варианттардын көп болушунун себеби ал табышмактын элге белгилүү болуп, кеңири тарагандыгында эмес, эсте сактап калууга кыйын болгондуктан андагы сөздөр

алмашып орун которуп кеткендигинде деп түшүндүрөт В.В.Митрофанова. (62.23). Бири-бирине жакын тексттерди варианттарга же өз алдынча жаңы табышмактар катары ажыратуу өтө кыйын жана тааал маселе. Грамматикалык жагынан же айрым бир эпитеттери боюнча гана анча-мынча айырмаланып турган тексттер варианттар катары түшүндүрүлүп, ал эми айырма негизги образдарына, мазмунуна тиешелүү болсо, жаңы табышмак деп эсептелинип жүрөт. (27.9). Бул ой кыргыз эл табышмактарына да туура келет.

1. Асты таш, үстү таш
Ортосунда бышкан аш (*өрүк данеги*).
2. Асты таш, үстү таш
Орто жери жашыл таш (*мисте*).
3. Асты таш, үстү таш
Орто жери жалпак баш (*таш бака*).
4. Асты такта үстү такта
Орто жери сары пахта (*жумуртка*).

деген сыяктуу варианттарды бири-биринен негизги предмети боюнча айырмаланып турган өз алдынча табышмак катары кароого болот. Ушундай эле табышмактын негизги мазмунун өзгөртө албаган, анча-мынча гана айырмачылыкка ээ болгон варианттар да көп.

Мисалы, «кырчоо» жөнүндө:

1. Эки колу ичкери
Калган бою тышкары.
 2. Эки колу ичинде
Бүткөн бою тышында,
- же «кыл жуугуч» жөнүндө:

1. Капталды капталдай чапкан
Барак баатыр.

2. Капталды капталдай чапкан
Байбарак баатыр.
3. Капталды капталдай кыдырган
Байбарак баатыр.

Илим үчүн мунун бардыгы, ал гана эмес бири-биринен анча айырмаланбаган варианттар да маанилүү экендиги белгилүү.

Фольклордук жанрлар чындыкты көркөм чагылтуу өзгөчөлүктөрү менен эле эмес, чагылтып көрсөтүүчү объектисине карай да бири-биринен айырмаланышат. Табышмактардын объектиси – адамдар сезип туйган, көздөрү менен көрүп, тажрыйба жүзүндө баамдап билген ар кыл нерселер, ар кандай кубулуштар. Табышмактардан толуп жаткан нерселерди билүүгө, көп нерсени үйрөнүүгө болот, анткени анда адамдардын айлана-чөйрөгө карата көз карашы, ал жөнүндөгү түшүнүктөрү, коомго жана турмушка, атуугул жаратылыш кубулуштарына жүргүзгөн байкоолору чагылдырылган. Табышмактар элдин үрп-адаты, ар кыл каада-салт, жөрөлгөлөрү, урунган буюм-терими, тиричилик шарттары менен да тааныштырат.

Кыргыз эл табышмактарынын тематикасы өтө кеңири жана ал элдин этнографиялык, экономикалык жана тарыхый турмушу, жашоо шарты, тиричилиги, сырткы дүйнөнү таанып билүү денгээли менен шартталып турат. Реалдуу сырткы дүйнөдөгү адам баласына тааныш болгон баардык нерселер, аң-сезимдеги түркүн түшүнүктөр бул жанрдын мазмунун түзөт да, жаратылыш кубулуштары, андагы ар түрдүү өзгөрүштөр, асман, Ай, Күн, жылдыздар, жаныбарлар менен өсүмдүктөр дүйнөсү, адамдын жашоо-тиричилиги үчүн керек болгон тамак-аш, кийим-кече, үй-жай, ар кандай курал-жарактар бүтүндөй табышмактын предмети болуп берет. Табышмактарда адамдын өзү, анын дене мүчөлөрү жөнүндө да айтылат.

Кыргыз эл табышмактарынын ичинен өзгөчө төрт түлүк малга карата айтылгандары өтө арбын. Мунун себеби, кыргыздар көчмөн эл болуп, көбүнчө мал чарбачылыгы менен тиричилик өткөрүп келгендигинде.

Аласа гана бою бар,
Антара кийген тону бар. *(кой)*.

Кийим кий десен,
Кылдан башканы кийбейт.
Тамак же десен,
Сакалы бийлейт, *(эчки)*.

Сууга кирсе мин,
Суудан чыкса бир, *(жылкынын куйругу)* ж.б.

Кыргыз эли жалан гана мал чарбасы эмес, мергенчилик, дыйканчылык, кол өнөрчүлүк сыяктуу кыйла кесиптерди да өздөштүргөн. Буга байланыштуу ар кандай айбанаттар, мергенчиликке керектүү курал жарактар, эмгек куралдары жөнүндө табышмактар бар. Көчмөн кыргыз эли үчүн боз үйдүн ролу канчалык экени маалим. Демек, ал да табышмактын объектиси болуу ырасмисинен куру эмес. Ал тургай анын ар бир бөлүктөрү жөнүндө толуп жаткан табышмактар, алардын ар кыл варианттары жолугат.

Ай кучак, ай кучак,
Жыйып келсе бир кучак.

(кереге).

Кыркырак абышка өлөмүн дейт,
Кырк уулу кырк жагынан желөймүн дейт.

(түндүк, уук).

Кунан койдун куйругу
Ары шалп да бери шалп.

(боз үйдүн эшиги).

Абай алтоо
Төбөй төртөө,
Жабай жалгыз.

(*Үзүктүн, түндүк жабуунун, эшиктин боолору*) ж.б.

Кыргыз элине мүнөздүү болгон ат жабдыктары жөнүндө деле ушунун өзүн айтууга болот. Бул табышмактар көлөмү жагынан башка бөлүмдөрдөн кем калбайт.

Казак элинин көрүнүктүү окумуштуусу, академик М.Ауэзов жумбакты (*табышмакты – И.К.*) сөз образынын ачкычы катары таанууга болот деген. (34.4). Ырасында эле табышмакталып жаткан нерсенин атын атабай туруп, анын образын түзүү, элсин жаратуу табышмак жанрындагы негизги өзгөчөлүктөрдүн бири. Ал үчүн ар түрдүү ыкмалар колдонулат. Мындай ыкмалардын ичинен өтө ыңгайлуусу жана кеңири тараганы – метафора.

Кичине гана чилетир
Тоодон отун кулатыр (*устара, чач*).

Нерсенин образын жандандыруу, элестетип көрсөтүү да көркөм каражат катары кызмат кылып, жансыз предметтер кыймылда болот, сүйлөшөт, аракет жасашат, эмгектенишет. Мисалы: «Тап-тап басат, карап туруп калат (*кепич*). Метафорасыз эле ал предметтин ар кандай касиеттерин, сапаттарын, жасалуу же колдонуу ыкмаларын, сырткы түрүн, белги бетесин, аткарган кызматын, иш-аракетин түздөн-түз сыпаттап сүрөттөөгө негизделген табышмактар да бар.

Ашка салса жоголду,
Анын даамы онолду. (*муз*).

Ак бирок кар эмес,
Таттуу, бирок бал эмес. (*шекер*).

Суюк, бирок суу эмес,
Ак, бирок кар эмес. (сүт).

Жалтырайт көңүлдү бөлөм,
Карасам өзүмдү көрөм. (күзгү).

Чакан поэтиалык түрмөктүн жашыруун маанисин (жандырмагын) табуу зарылчылыгы – табышмак жанрынын дагы бир белгиси. Эгерде жандырмак болбосо андагы каймана маани жоголуп, көркөм образ бузулат да, жөнөкөй эле турмуштук бир факт жөнүндө баяндоо болуп калат. Мисалы: «Көк улагым көгөндө жатып семирет». Жандырмагын жоготуу менен, ал өзүнүн жанрдык негизги белгисинен ажырайт, көбүнчө афоризмге өтөт, же макал-ылакап катары кабыл алынат. Жандырмак текстке катышпаса да, мазмундук бирдиктүүлүк түзүп, кээде ыргактык курулушун да жөнгө салат, толуктоо киргизет.

Бир эле табышмактын бир нече жандырмагы болушу мүмкүн. Анткени, табышмакта айтылып жаткан белгилер бир гана предметке эмес, бир канча предметке тиешелүү болот да, бир эле текстти ар ким ар башкача жандырат. Алсак, «узун терек, ичи көвөк» деген табышмактын: «мылтык», «камыш» сыяктуу жандырмактары бар. Кыргыз эл табышмактарында мындай мисалдар арбын учурайт. Табышмактардын бир нече жандырмактуу болушу кош маанилүү табышмактардын жаралышына шарт түзөт. Адатта мындай табышмактар жыйнактардан сыртта калат. Кош маанилүү же уят табышмактар оюнга катышып отургандардын ортосундагы кандайдыр бир өзгөчө кырдаалдарга шарт түзүп, оюнду жандандырып, кызыктуу, күлкүлүү өткөрүү милдетин да аткарып келген сыяктуу. Эмнеси болсо да кош маанилүүлүк табышмактын жанрдык табиятынан, андагы метафоранын көп пландуулугунан улам келип чыккан.

Табышмак жанрынын дагы бир өзгөчөлүгү – анын өтө кыскалыгында. Ошондуктан ал эсте сактоого ыңгайлуу. Бирок кыргыз эл табышмактарынын басымдуу көпчүлүгү бир-эки саптан туруп кыска болгону менен, анда суроо-жооп, аңгеме түрүндөгү узун табышмактар, табышмак маселелер, айтыш табышмагы сыяктуу бир кыйла көлөмдүү табышмактар да орун алган. Булар жыйнактарда негизги тематикалык классификацияны бузуп, өзүнчө бөлүмдөр катары орун алып жүрөт. Алардын айрымдары (табышмак маселелер, суроо-жооп жана сөз оюну түрүндөгү табышмактар) табышмак жанрына өтө жакын турган өзүнчө жанрдык топтор катары каралат. (62.133–137).

Табышмактар ыргактык түзүлүшү жагынан да бир кылка эмес. Алардын көпчүлүгү уйкашкан ыр формасында, ыргактуу жорго сөз түрүндө болгону менен, кара сөз, аңгеме түрүндө, кээде кара сөз менен ырдын аралашмасынан турган табышмактар бар. Табышмактардын уйкаш болушу үчүн кээде айрым бир маани бербеген сөздөр да алынат, же жанаша турган эки уйкаш сөздүн бири маани берсе, экинчиси маани бербейт.

Табышмактар элдик оозеки чыгармалардын байыркы түрү болгондуктан, ырлар, макал-ылакаптар, жомоктор, айтыштар, комуз күүлөрүнө чейин сиңип, алар менен байланышта болгон. Макал-ылакаптар менен табышмактар кыскалыгы жана ыргагы жагынан да, афоризмдүүлүгү, образ түзүүдө метафоралык ыкманын колдонулушу жагынан да бири-бирине жакын. Мына ушундай жакындыгынан улам кийинки мезгилдерге чейин эле бир жыйнактан орун алып, ал гана эмес бири-биринен ажыратылбай келген. Табышмактар формасы, сырткы түрү боюнча да, айрыкча жандырмаксыз турганда, макал-ылакаптарга жакын: «Эл жатса да, Элебай акем жатпайт», «Ачыла элек сандыкта, бычыла

элек кундуз бар» ж.б. Кээде табышмактардын арасында макал-ылакаптар менен тексттик жактан толугу менен, жарым-жартылай окшош болгондору да учурайт: «Тышы жалтырак, ичи калтырак» ж.б. Кайсы бир табышмактар жандырмагы менен биригип келип макал-ылакаптык мүнөзгө ээ болот: «Сөз атасы – кулак, суу атасы – булак», «Дүйнөдө санаа күлүк» ж.б. Табышмактар менен макал-ылакаптар бири-бирине жакын болгону менен, аларды айырмалап, бөлүп турган белгилери бар. Табышмактарда эң эле ар түрдүү предметтер жөнүндө конкреттүү сөз болсо, макал-ылакаптарда адамдар ортосундагы, коомдогу мамилелер, мораль, этика, адамдын мүнөзү жөнүндө баяндалат.

Табышмактар айрыкча жомоктордо көбүрөөк жолугуп, өзүнүн жанрдык касиетин жоготпой туруп, ал жомоктун сюжеттик өнүгүшүнө, идеялык жактан чечилишине кызмат кылат. «Бир кызга үч ашык», «Баарынан кайсынысы чоң», «Сүйлөбөс хан», «Акылдуу кыз», «Акылдуу кыз менен зулум хан», «Гүлкайыр гүлгө не кылды? Гүл Гүлкайырга не кылды?», «Жейренче чечен менен Акыл Карачач», «Жаныбек хан» сыяктуу толуп жаткан жомоктор буга мисал болот.

Табышмак жанры айтыш ырларында да кенири колдонулуп, айтыш жанрында өзүнчө бир тармак катары көрүнөт. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгында «Талым кыз менен Көбөктүн айтышы», «Байгабыл менен Чата кыздын айтышы» өңдүү табышмак айтышынын үлгүлөрү бар. Токтогул, Найманбай, Барпы, Жеңижок сыяктуу залкар акындар да айтыштын бул түрүнө кайрылышкан. Табышмак айтышы акындык менен катар эле билгичтикти, тез тапкычтыкты да талап кылган айтыштын өтө кыйын түрү. Ошондуктан кээде акындар айтышып отуруп өзгө сөздөн бирин-бири жене ал-

баганда, табышмак айтышына өтүп, акылдуулугун, тапкычтыгын сынашкан.

Айтыш табышмактарынын айрым үлгүлөрү комуз күүлөрүнөн («Айган менен Кетбуканын айтышы») да орун алганын байкайбыз. Кээ бир табышмактар жаңылмачтык милдет аткаргандыгын «Багал, багал, багал кийик, багалчактуу жүндүү кийик, кашык толбос кандуу кийик, казан толбос гөштүү кийик» (коён) деген мисалдан улам билүүгө болот. «Кумурсканы кой кылып, кумга жайган ким экен? Кара сууну кайнатып каймак алган ким экен?» (шайтан) деген элдик калптардын үлгүсүндө айтылган табышмактар да бар.

Табышмак азыркы кезде өзүнүн тарыхый жашоосун улантып жанр катары өнүгүүдө. Ал байыртан келаткан тарбия берүүчү, үйрөтүүчү милдетин аткарып, көбүнчө балдардын, мектеп окуучуларынын, алардын тарбиячыларынын арасында жашап келет. Табышмактар балдардын акыл-оюн өстүрүүдө, сөз байлыгын, аң-сезимин арттырып, байкагычтыгын күчөтүүдө зор мааниге ээ. Ал аркылуу окуучулар айлана-чөйөдөгү ар кандай заттарды, буюм-теримдерди, жаныбарларды, өсүмдүктөрдү, кубулуштарды бири-бирине салыштырат, аларга мүнөздүү белгилерди үйрөнүп, окшоштуктарын табат, айырмачылыктарын ачып, нерседеги сулуулукту сезет, көркөм ой жүгүртүүсүнө олуттуу таасир этет. Табышмактардын мына ушундай коомдук милдети аны унутулуп кетүүдөн сактап, улам жаңы табышмактардын пайда болуп, жашарып, өнүгүп турушуна шарт түзөт.

Мурда элдик табышмактар оозеки жаралып, оозеки тарап келсе, азыр окуу китептери, атайын жыйнактар, газета-журналдар, радио жана теле көрсөтүү аркылуу кеңири белгилүү, жеке чыгармачылык мүнөздүү. Алардын авторлору – акын-жазуучулар, мектеп окуучулары, мугалимдер, табышмак

жанрына кызыккан ар кандай кесиптеги адамдар. Азыркы табышмактар тематикалык жагынан да айырмалуу. Мурда көбүнчө космогония, табият кубулуштары, жаныбарлар жана өсүмдүктөр дүйнөсү, эң жөнөкөй эмгек куралдары, үй буюмдары жөнүндө болсо, азыр илим, техника жаңылыктарына, коом өнүгүшүнө байланышкан жаңы түшүнүктөргө, жаңы предметтерге арналып, көбүнчө уйкашкан ыр формасында жазылат.

Биздин күндөрдө кеңири тараган кроссворддор, баш катырмалар, чайнворддор, табышмактуу сүрөттөр, табышмактуу арифметикалар, шахматтык табышмактар, ребус, анограммалар табышмактардын өзүнчө бир түрү катары көрүнөт. Кээде кандайдыр бир музыкалык чыгарма ойнолуп, же кайсы бир көркөм чыгармадан үзүндү окулуп, аны табуу да сунуш кылынат.

Демек, илимий-техникалык илгерилештин шартында табышмак жанрынын ареалы да кеңип, окуучулардын билим деңгээлин жогорлотууда, тапкычтык, баамчылдык ышкысын тутандырууда көркөм гүлазык болуп калары калетсиз. Адыктан мугалимдер, бул зиректик гимнастикасын окутуунун, тарбиялоонун натыйжалуулугун арттыруучу жандуу булак катары иш тажрыйбасында арбын пайдаланып, аны көркөм дөөлөттөрдүн катарына активдүү аралаштыруусу керек.

Оюндан тышкаркы айтымдар. Балдар айтымдары жалаң эле оюн процессинде эмес, оюндан сырткаркы учурда деле айтылып келген. Буга чейин топтолгон материалдардын негизинде аларды төмөнкүдөй жанрдык түрлөргө (топторго) ажыратууга болот: мазактама, суроо-жооп, чубама, кайрылуу (өтүнүч) айтымдары жана калптар.

М а з а к т а м а (дразнилки). Балдар арасы дайыма күлкү-шаңга толо. Адам баласынын кемчил жактарын келекелеп, орунсуз кылы-жоруктарын мыс-

кыл-тамашага айландыруу эл турмушунда эбактан келаткан нерсе. Мындай көрүнүшкө албетте балдар да кызыккан. Жеринен эле күлкү-тамашага жакын бала табияты ар нерсени тамашага айландырып, күлкү жаратууга даяр турат. Ошондон улам балдар арасында бири-бирин ызаланта турган шылдың сөздөр кенири айтылган. Алар бири-бирине ат коюп, ыгы келген жерде сөз аркылуу мазактап, чычалатууга аракет кылган. Мындай тамаша-шылдың сөздөрдүн кайсы бири улуулардан кабыл алынса, көпчүлүгү балдар арасында эбактан бери айтылып келаткан туруктуу айтым сөздөргө айланган. Албетте алардын арасында кырдаалга жараша жаңыдан жаралгандары да жок эмес, бирок алардын бардыгы эле ооздон-оозго өтүп узакка жашап кала бербейт. Кыргыз фольклористикасындагы мындай ырларды «чымчыкей ырлары» (Г.Орозова), «маскаралоо ырлары» деп атап жүрүшөт.

Балдар арасындагы мазактоо айтымдары көпчүлүк учурда баланын атына уйкаштырылып, болбосо анын жүрүм-турум, мүнөзүндөгү кемчиликтерге байланыштуу айтылат. Бирок алардын ортосундагы талаш-тартыш, чыр-чатакка анча деле тиешеси жок. Бардыгы тамаша иретинде болот. Мындай такмаза сөздөрдү тематикалык мазмунуна карай эки топко бөлсө болот. Биринчи топко: бала атына уйкаштырылган мазактамалар, экинчи топко: баланын кемчил жактарын күлкүгө алган мазактамалар. Баланын атына уйкаштырып кошумча ат берүү (просвища), же болбосо ага уйкаштырып курбусун чычалата турган чыгарма жаратып айтуу биринчи топтогу мазактамалардын негизин түзөт.

Чотбай, Чотур мойну котур!
Мышык берем ойноп отур!
Чайнап отур! (64.26)

Эсел, Эселбай,
Эки өтүгүн чече албай.
Эжесине жете албай
Эси кеткен Эселбай,
Агын суудан өтө албай
Агып өлгөн Эселбай. (55.429.).

Бул айтымдарга башка баланын уйкашпаган атын коюп алмаштыруу мүмкүн эмес. Айтылган кемчиликтер ал балада болбосо деле, аты уйкашса болду, балдар бири-бирин ыза кылып чычалатуу максатында айта берет. Бирок кээде каалаган ат менен алмаштырып айта бере турган мазактамалар да бар.

Экинчи топтогу мазактамалар бала ысымына байланыштуу эмес, ал баланын дене-боюнда, кулк мүнөзүндө, кыял жоругунда байкалган кемчиликтерди күлкүгө айландырат, чычалатат. Мисалы, тили чулдур, тиши кетик, башы таз балдар, же өз курбуларына караганда алсыз, ыйлаак, адепсиз, жалкоо, соргок, ууру балдар ушул топтогу мазактамалардын негизги объектиси.

Уурулук кылса:

Ууру, ууру,
Уйдун богун жууру,
Казанбакка салуучу
Кайра келип алуучу.

Таарынчаак болсо:

Тарынчаак, таарынчаак,
Тайдын жүгүн артынчаак (11.11).

Ыйлаак блдарга:

Ыйлаак, ыйлаак,
Иттин жонун тырмаак (11.11).

Соргок балага:

Кардын ачса кака же
 Кабыргалуу бака же.
 Тоодон алып суур же,
 Суурдун богун кууруп же (71.42).

Оюндан качкан балага:

Ойнобосоң оюнбак,
 Думананын коюн бак.
 Чийдин башын чийип кет,
 Думанага тийип кет.

Мазактоо айтымдарын негизинен балдар өздөрү чыгарат, бирок улуулардан үйрөнүп алуу мүмкүнчүлүгүн да жокко чыгарууга болбойт. Балдар мындай чыгармаларды көпчүлүк учурларда дароо ойдон чыгарып айткандыктан тексттин логикалык жагына маани берилбей, уйкаштыкка басым жасалат да, көркөм-эстетикалык касиети төмөндөйт. Ошондой эле адамга акарат келтире турган, айтууга ыңгайсыз, одоно уят сөздөр кездешет. Балдар өздөрү деле мазактама айткандарды көп жактыра беришпейт.

Мындай айтымдар балдардын түшүнүгүнө, жаш өзгөчөлүктөрүнө, психологиясына ылайыкташкан, күнүмдүк жашоодогу бала кыялынан жаралган. Балдар мазактамаларынын өзөгүндө жеңил-желпи азил-тамаша жатат, айкын-ачык терең логикалык ой болбогону менен тили жеңил, тамашалуу, көлөмү чакан. Аларды жыйнап, изилдөөнүн практикалык-тарбиялык мааниси зор. Этнографиялык жактан кызыктуу, анан да балдардын сөз өнөрүнө, айрыкча сатиралык-юмордук жанрга болгон кызыгуусу ушул жупуну, карапайым көрүнгөн фольклордук жанрдан башталат десе болот.

С у р о о - ж о о п а й т ы м д а р ы. Бул суроо-жооп түрүндөгү чакан диалог-аңгеме. Мындай айтымдарды эки бала суроо-жооп менен кезектешип айтат,

болбосо аны диалогго окшоштуруп үнүн өзгөртүп жеке бир бала деле айтышы мүмкүн.

- Ой, эмне алдың?
- Өгүз алдым Чородон.
- Онуң кайда?
- Качып кетти коровдон.
- Кандай эде?
- Бир мүйүзү канаган. Ыштык менен орогон.
- Таап берсемчи?
- Батман эгин сүйүнчү, ачылбаган ородон.

(64.26).

Табият кубулуштары, түркүн жан-жаныбарлар менен адам катары сүйлөшүү-суроо-жооп айтымдарынын дагы бир өзгөчөлүгү. Бул жагынан алып караганда байыркы анимисттик түшүнүктөр менен байланышып, жаралуу теги тереңге кетет.

Суроо-жооп айтымдарды тектеш түрк калктарында эле эмес, дүйнө фольклоруна бирдей тиешелүү жанр экендигин айтышат айрым изилдөөчүлөр. Ал гана эмес айрым бир чыгармалар бири-бирин кайталайт, өтө окшош. Кыргыз-казак балдар фольклорунан бир эки мисал келтирели.

Кыргыз балдар фольклорунда:

- Бака, бака балчак,
Башың неге жалпак?!
Бутуң неге ийри?
Көзүң неге тосток?
- Казанды көп көтөрүп,
Башым жалпак болуптур.
Жайдак атка көп минип,
Бутум ийри болуптур.
Кароолду көп карап,
Көзүм тосток болуптур. (87.31).

Казак балдар фольклорунда:

- Бака, бака балпак,
Басың неге жалпак

Көзүң неге тостак,
 Бутун неге талтак?
 – Темір телпек көп киип,
 Басым содан жалпак,
 Кырдан карауы көп карап,
 Көзім содан тостак.
 Жайдак атка көп мініп
 Бутым содан талтак. (59.91).

Мына, бала түрмөктөтө суроо таштап, кызыккан суроосуна баканын өзүнөн метафора түрүндөгү тамашалуу жооп алды.

Чубама айтымдар негизинен чубама бир сюжетте курулуп, ыргактуу баян түрүндө болот. Аллегориялык мүнөзгө ээ, жумшак юмор, тамаша сезилип турат. Жогорудагы шылдың, суроо-жооп айтымдарына караганда көлөмдүүрөөк келип, чакан чубама (кумулятивдик) жөө жомокторго окшошуп кетет. Орус фольклористикасында мындай чыгармаларды бириктирип «прибаутка» термини менен атаса, казактарда «кызыктама», өзбектерде «кизикмачок», татарларда «такмазалар» деп айтылат. Кыргыз фольклористикасында мындай айттым сөздөр атайын термин менен аталбаганы менен «тестиер балдардын ыры», же тагыраак айтканда «балдардын тилегин, учкул кыялын чагылдырган ырлар» (Г. Орозова) деп айтылса, башка бир учурда «дүйнө таануу ырлары», «беймарал ырлар» (М. Түлөгабылов) катары каралып жүрөт.

Чубама айтымдардын эң башкы өзгөчөлүгү, негизги өзөгү – чубама сюжет, шыдыр айтылган ыргактуу баян. Анын сюжети реалдуу турмуш чындыгынан алыс, кыялдан жаралат. Кейипкерлери – адам, же адамча аракеттенген ар түркүн жандуу-жансыз нерселер. Алардын иш-аракети, ойдон чыгарылган кызыктуу окуялар аркылуу юмор жаралып, балдардын жан-дүйнөсүнө жакын. Андан да

ар бир сапта алмашып тездик менен өнүккөн окуя-көрүнүштөр айтымдын эмоционалдуулугун арттырса, биринчи саптын акырында айтылган нерсенин экинчи саптын башталышында кайталанышы айтымдын уккулуктуу, ыргактуу болушун шарттайт.

Жүгүрүп, жүгүрүп жүн таптым,
 Жүн астынан тарак таптым.
 Тарагымды Таттыга бердим,
 Таттым боз козусун берди,
 Козуну конокко сойдум,
 Конок камчысын берди.
 Камчы менен каз урдум,
 Каз канатын берди.
 Каз канатын көлгө салдым,
 Көл көбүгүн берди.
 Ак уюма бердим,
 Аяк, аяк сүтүн берди.
 Көк уюма бердим,
 Көнөк-көнөк сүтүн берди. (87.45).

Ошентип, үзгүлтүксүз уланган чубама окуялар чиеленишип отуруп акыркы чегине жетет да, жыйынтык чыгарылат.

Чубама айтымдардын көпчүлүгү суроо-жооп түрүндө айтылат. Кыргыз-казак балдар фольклорун салыштыра отуруп мындай бир мисал келтирели:

Кыргыз балдар фольклорунда:

Каак, каак каргалар,
 Камыш түбү жорголор.
 – Жорголор деп, ким айтат?
 Жортуп жүргөн киши айтат.
 – Киши айтат деп ким айтат?
 Кишенделүү тай айтат.
 – Тай айтат деп ким айтат?

Таекеси кулпу айтат.

– Кулпу айтат деп ким айтат?

Кудуктагы бака айтат.

– Бака айтат деп ким айтат?

Бешикеги бала айтат. (87.45–46).

Казак балдар фольклорунда:

Карк-карк каргалар,

Кар үстүндө жоргалар.

– Жоргалар деп ким айтар?

– Аң аулаган аңшы айтар.

– Аңшы айтар деп ким айтар?

– Мал кайырган малшы айтар.

– Малшы айтар деп ким айтар?

– Сортандагы түйе айтар. (59.91).

Айтым бири-бирин улап кеткен, чубама суроо-жооптон турат. Ар бир саптын акыркы сөзү кийинки сапта кайталанат да айтууга жеңил өзгөчө бир асоссация жаратат. Аллитерациянын бекем сакталышы, поэтикалык кайталоо чыгарманын көркөмдүк деңгээлин жогорулатат. Диалог түрүндө болсо да ыргактуулук, бирдей муун өлчөмдөрү, уйкаштык сакталат. Кээде сөз болуп жаткан нерсенин үнүн, кыймыл-аракетин туурап, окшоштурушу мүмкүн. Ал эми «Эмнеликтен күчтүү?» деген айтым:

Кыргоол кызыл болгон,

Куйругу узун болгон.

Эмгек кылбай музга тайган,

Буту сынган.

– Муз, муз сен эмнеликтен

Күчтүү болдун? –

деп, эмгектенбей жүрүп буту сынган кыргоолдон башталып, акыр аягында бардыгынан күчтүү болуп чыккан кумурсканын жообу менен аяктайт.

... – Кумурска сен эмнеликтен

Күчтүү болдун?

– Мен кумурска бышкамын жумушка.
 Алты баштык тарууну
 актап берем,
 Жети баштык тарууну
 желпип берем,
 Мен күчтүү болгонум
 Ак эмгектен! (87.29).

Демек, кумурска тынымсыз иштеген ак эмгеги менен күчтүү. Айтымдын идеялык-тарбиялык маңызы ушунда. Окумуштуу М. Түлөгабылов бул чыгарманы «макулуктар жөнүндөгү ырларга» кошкону менен «муну ыр-ангеме же кумулятивдик жомок-ыр деп атаса да боло турган. Кала берсе, мунун ыр поруму да өздөштүрүлүп турганы сезилбейт» (87.29) – деп жазат. Бирок ошондой болсо да, автордун пикирине караганда «бул чыгарманын өзгөчө көркөмдүк ажары бар» (87.29), анткени анын мазмуну өтө кызыктуу, аллитерация, ички уйкаштык мүнөздүү.

Мындай чыгармаларды негизинен чоңдор жаратып, балдар арасында көңүл ачуу, тамаша куруу максатында айтылат. Айтымдагы тыбыштык окшоштуктар, кайталоолор, мазмунунун кыска жана кызыктуу болушу балдардын балалык сезимине күчтүү таасир этип, жеңил кабыл алынат. Чубама айтымдар балдардын сырткы дүйнө жөнүндөгү түшүнүгүн кеңейтет, кыялдан жаралган жалган нерсе менен чындыктын арасын ажырата тааныйт, ошол эле учурда фантазиялык ой жүгүртүү мүмкүнчүлүгүнө ээ болуп, эстетикалык табити калыптана баштайт.

К а й р ы л у у а й т ы м д а р ы. Балдар фольклорундагы Айга, Күнгө, асмандагы жылдыздарга, табият кубулуштарына, жан-жаныбрларга, канатуларга, майда-чүйдө курт кумурскаларга карата кайрылуу, өтүнүч, арноо-тилек мүнөзүндө айтылган айтым сөздөр бар. Ошондон улам мындай чыгармаларды өзүнчө жанр катары таанып, кайрылуу (чакырык) айтымдары десе болот. Орус фольк-

лористикасында буларды «заклички» жана «приговорки» деп экиге бөлөт. Айга, Күнгө, жаратылыш кубулуштарына карата айтылса, «заклички», ал эми жан-жаныбарларга багышталса «приговорки». Бирок бул боюнча бирдей көз караш жок, айрымдары экөөнү бириктирип «заклички» деп атоону туура көрсө (В.А. Василенко), башкалары экөөнү эки башка кароону туура табат, башкача айтканда, алар кайрылуу объектиси эле эмес, аткаруу формасы боюнча да айырмаланат: биринчисин («заклички») балдар чогуу хор менен айтышса, экинчисин («приговорки») ар ким өзүнчө, жалгыз айтат. Мындай көрүнүш кыргыз балдар фольклоруна да мүнөздүү десе болот. Мисалы, нөшөрлөп жааган жазгы жамгырга карата:

Жаа, жаа жамгырым,
Жумшарт эгин тамырын...
Жаан, жаан жаай бер,
Менин чачым суулай бер –

деп кайрылса, сууга түшүп чыккан балдар:

Күн чык, күн чык,
Мен түшкөн жокмун
Сууга бака түштү –

деп, булутка жашынган Күндөн өтүнөт. Ушундай эле эл оозунда айтылып келген космогониялык мифтердин айрымдары балдар айтымдарына айланган. «Үркөр» жөнүндөгү мифтин негизинде жаралган айтымдын бир вариантын мисал келтирели:

– Үркөр-үркөр топ жылдыз,
Үркүп кайда барасын?
– Тоо желимге барамын.
– Тоо желимде эмнең бар?
– Аштык айдаар уулум бар,
Жибек созоор кызым бар.
Аштык алып нан кылам,

Жибек алып тон кылам.
 Аштык алып уулумдан,
 Азык-түлүк камдаймын.
 Ашка кардым тойгон соң,
 Анан Айды жандаймын,
 Жибек алып кызымдан,
 Кийим-кечек камдаймын.
 Анан Айды жандаймын. (39.37).

Диалог түрүндөгү айтым сөз айгинелеп тургандай адамдардын аң-сезиминдеги байыркы баёо, түркөй түшүнүктөр менен ишенимдерден кабар алабыз. Үркөрдүн кадимки адамдар сыяктуу эле уул-кызы, жашоо тиричилиги бар. Ушундан улуу да бул чыгарма балдар үчүн женил, уккулуктуу жана кызыктуу.

Балдар арасында айлана чөйрөдөгү жандуу жаратылышка карата айтылган кайрылуу, арноо-тилек айтымдары бар. Байкоого караганда мындай чыгармалар чоң кишилерден балдар репертуарына өтүп, алардын эстетикалык талабын канаатандыра турган поэтикалык чыгармаларга айланган сыяктуу. Балдар өздөрү дагы бара-бара сырткы дүйнөнү жакшыраак таанып-билип аралаша баштайт, ар түркүн жан-жаныбарларды көрүп-билет, байкоо жүргүзөт таанышат. Натыйжада балдардын жан-жаныбарларга карата мамилесин чагылдырган чыгармалар пайда болот. Айталык балдар мышык көрсө оюнкараак, балалык сезим менен:

Элгек-элгек,
 Такта-нургуч.
 Чыгырык, чыгырык,
 Мыё-мыё! (64.26) –

деп тийиштик кылса, суур ийинден чыкканда:

Суур жеңе салам айт,
 Салам айтсаң туруп айт (71.47) – дешет.

Эл оозунда жан жаныбар, канаттулардын пайда болушу жөнүндө түркүн миф, легендалар жашап келген. Ошондой легендалардын биринде суур бир учурда байдын келини болгон экен. Балдар ошол себептен суурга «жене» деп кайрылып отурат. Ал эми балдар сук канаттуу сагызганды көргөндө минтип айтышкан:

Ак сүйлө,
 Ак сүйлөсөң да,
 Так сүйлө.
 Ак сүйлөбөсөн,
 Үч сүйлө.
 Үч сүйлөбөсөн,
 Кара жаак
 Мылтыкка жолук! (65.62.).

Кайрылуу айтымынын дагы биринде бала эл кайда көчөт коңузун колуна кондуруп алып, «эл кайда көчөт?, эл кайда көчөт?» – деп колунан учуп кеткенче кайталай берет. Эл түшүнүгү боюнча эл кайда көчөт коңузу кайсы тарапка учуп кетсе, коңуш жаңырткан эл да ошол тарапка көчөт экен. Буга бала кыялы абдан ынанган. Кайрылуу айтымдарынын көпчүлүгү, бала өмүрү, анын күнүмдүк жашоо-тиричилиги менен тыкыс байланыштуу болгондуктан, кээде башкача бир турмуштук жагдайларда айтыла калган балдар айтымдары учурайт. Мисалы көзгө чөп-чар, кыпын түшсө төмөнкү айтым сөз бир нече ирээт кайталанат. «Арс! арс! Көзүмө чөп түштү. Алып берээр киши жок. Туфуу!, туфуу! Туфуу!». Баланын алгачкы тиши түшкөндө аны нанга ороп итке таштайт да:

Жаман тишимди сен ал,
 Жакшы тишинди мага бер! – деп күбүрөйт.

Ошентип мындай айтымдардын пайда болушу, аткарган функциясы байыркы мезгилдерге барып такалат. Балдар жаратылышты, жаныбарлар дүй-

нөсүн сөзгө тартып, алар менен сүйлөшөт, мамиле түзөт. Алардын айрымдарында байыркы ырым-жырымдын белгилери да сакталып калган.

К а л п т а р. Оозеки сөз өнөрүндө өз ордун таап, байыртан жашап келе жаткан жанрлардын бири – *калптар*. Калп – уйкашкан ыр формасында же кара сөз түрүндө болуп, чыныгы турмушта жок, кады-ресе акыл-эс нормасына сыйбай турган окуяларды атайылап юмордук максатта сүрөттөгөн чакан чыгарма. Акыркы жылдары кыргыз фольклорунун жанрдык түрлөрү көбүрөөк изилденип жатканы менен айрым жанрлар да эле болсо көңүл сыртында калгандай. Алардын катарында элдик калптар да бар. Эл оозунан жазылып алынган, жарыяланган материалдардын аздыгынанбы (алардын саны алтымыштын тегерегинде) же эл арасында кеңири айтылбагандыгынан уламбы, айтор бул жанрга анча маани берилбей келген. Кийинки учурларда бул багытта изилдөө иштери колго алынып, жандана баштады десе болот. Жогоруда айтылгандай фольклордук жанрлардын теориясын иштеп чыгуу, аларды классификациялоо фольклористикадагы орчундуу проблемалардан. Бул маселе бардык жанрларды, алардын спецификалык өзгөчөлүктөрүн толук эске алганда гана чечилиши мүмкүн.

Турмуштук окуялар менен ар кандай көрүнүштөрдү өтө кылдаттык менен бийик фантастикалык даражага жеткире сүрөттөө, адам оюна сыйбаган «калпка» айландыруу – бул жанрдын негизги өзгөчөлүгү. «Алогизм и абсурдность – сам существо небылицы, её основная эстетическая задача» (52.11) – дейт Е.М.Левина. Калптар элдик куудул сөздөрдүн бир түрү катары көбүнчө оюн-зоок, азил-тамаша, көңүл ачуу иретинде айтылгандыктан анын мазмуну кызыктуу да, күлкүлүү да. Ошондуктан фольклорист Е.М.Левина элдик калптарды «күлкү маданиятындагы» өзгөчө бир көрүнүш катары караган.

Анда реалдуу турмуш чындыгына таптакыр коош-погон, тенирден тескери, апыртмалуу окуялар сүрөттөлүп, күлкү менен юмор алдынкы планга чыгат.

Чылым кылдым чычкандын куу башынан,
 Чылбыр эштим торгойдун чуудасынан.
 Бир торгойдон бир табак сөөк алдым,
 Ал сөөктөн көлгө көпүрө салдым.
 Башкасы калп болсо да ушунум чын.

же болбосо:

Калп айтып кары-жашка бирдей жактым,
 Кайтарып кумурсканы койдой бактым.
 Айгырын чегирткенин чертип минип,
 Башынан Кара-Тоонун түлкү чаптым.

Көрүнүп тургандай калп биринчи жак тарабынан айтылат да, андагы чындыкка жакындабаган, апыртмалуу сүрөттөөлөрдөн улам күлкү жаралат. Андан да карандай калптын чындык катары таңуу-ланышы бул жанрдын ажарын ача түшөт. Мындай чыгармаларды эсте тутуп, айтып берүү оңой болгону менен, аны жаратуу, ойлоп табуу жеңилге турбайт. Ал үчүн чыгармачылык талант менен бирге эле күчтүү фантазия керек.

Элдик калптар жөө жомоктордо өзүнчө эпизод катары орун алып, окуяны өнүктүрөт, чыгарманын көркөмдүк касиетин арттырат. Кыргыздын «Кырк ооз калпы» казак, өзбек, каракалпак, татар, түркмөн, якут, хакас, бурят жана монгол элдеринин фольклорунда жомоктук сюжет катары кездешет. Ал эми кыргыздын ыр түрүндөгү калптары менен казак элинин «өтирик өлендери» айрым учурларда бири-бирине жакындап, окшошуп кетет.

Калптардын структуралык түзүлүшү да өзгөчө. Шумдуктуу, логикага сыйбаган көрүнүштөр турмушта болбогон калп мотивдерди жаратат. Ал эми ошол

ар бир мотив, бир же эки саптан турган эпизод өз алдынча айтылып, аягына чыгып, жыйынтыкталып турганы менен кийинки мотивдер менен жалгашканда ирээтсиз, аягына чыкпаган текст пайда болот. Мындай чубама (кумулятивдүү) принцип боюнча узара берген калп мотивдер, бири-бири менен жалгашып узакка созулчудай көрүнгөнү менен тексттин көлөмү да, тематикасы да чектелүү. Негизи ыр түрүндөгү сюжет болбойт. Суроо коюлуп, табышмак-ребус түрүндө жаралган калптар да бар. (71.103). Бир түрүндөгү калптарда тексттин поэтикалык ажарын ача турган гипербола, литота, салыштыруу, метафора, гротекст сыяктуу көркөм сөз каражаттары колдонулат. Айтыла турган ой, апыртмалуу көрүнүштөр сыпаттоо, сүрөттөп берүү, же болбосо теңештирүү, салыштыруу жолдору аркылуу ишке ашат. Туруктуу сакталбаса да уйкаштык бар, муун өлчөмдөрү болсо өзгөрмөлүү ыр саптарына анафора мүнөздүү эмес, бирок эпифоранын ордуна рефрен көбүрөөк колдонулат.

Кара сөз менен айтылган калптар деле чубама принцип боюнча апыртмалуу окуяларды баяндайт. Комизм, угуучуларга күлкү тартуулап, көңүл ачуу – башкы максаты. Бирок кара сөз түрүндөгү эпизоддор кененирээк сүрөттөлөт. Окуянын катышуучусу катары аңгеме куруучу адамдын образы да бар.

Эл оозунда көбүрөөк айтылып, калыптанып калган төмөнкү калпты мисалга тарталы: «Өз атам туула электе, чоң атамдын жылкысын кайтардым. Тууй элек бээни саап, тигиле элек сабага куюп, ичпей мас болдум. Чыга элек талдын чырпыгынан укурук кылып, эшиле элек жиптен боо тактым. Чыга элек табылгынын түбүндө тууй элек коён жатыптыр. Жасай элек таяк менен урдум эле казыла элек ийинге кирип кетти.

Бир арык туруптур: экөө кургак, бирөө суусу жок. Үч арыкта үч балык бар экен, экөө өлүк,

бирөөнүн жаны жок. Анда үч киши туруптур: экөө жыланаач, бирөөнүн кийими жок. Ал жыланаачтын этегине жаны жок балыкты салып бери келе жатсам, үч там туруптур: экөөнүн төбөсү жок, бирөө тешик. Ал үч тамга кирсем, үч казан туруптур: экөөнүн түбү тешик, бирөөнүн түбү жок. Түбү жок казанга жаны жок балыкты салып, от жакпай бышырып, жебей тойдум». (11.152). Кара сөз менен айтылган калптарды аткарган функциясына карап: а) өзүнчө турган калп; б) жөө жомоктордогу калп – деп экиге, ал эми поэтикалык жагын эске алганда: б) белгилүү бир темага байланыштуу калптар; б) мотивдер тизмегинен турган калптар – деп ажыратса болот. (52.14–15).

Калптын «калп» экендигин чоңдор эмес, балдар деле билет. Бирок анын максаты башка – күлкү, тамаша тартулоо. Анан да академик Э.Х.Маргулан айткандай «калп» айтылса да, анын аркы негизинде чындык жатат». (33.140). Анткени, балдар жалган менен чындыкты жанаша коюп салыштырат, көркөм ой-чабыты, фантазиясы артат, реалдуу турмуш чындыгын айра тааныйт, көркөм сөз касиетине маашырлана эстетикалык ырахат алат. Мындай чыгармаларды, «жанр катары али толук жетиле элек», «өсүү процессинде жашап жаткан оозеки маданиятыбыздын бир формасындагы үлгү» катары караган изилдөөчүлөр бар. (18). Чындыгында элдик калптар бардык жанрдык белгилери боюнча эбак калыптанып бүткөн, оозеки сөз өнөрүнүн башка түрлөрүнүн катарында өз ордун тапкан.

2.5. Макал, ылакаптар

Макалдар. Турмуш тажрыйбасынан алынган поэтикалык акыл-ой корутундуларын *макалдар* десек болот. Ал коомдук турмуш-тиричиликтин бар-

дык жагын үз кучагына камтып, адамдардын дүйнөгө болгон көз карашын жыйынтыктайт, ойду бүткөрө айтып, кыска жана так келет, тарбиялык мааниси терең, рифма жана ритмге ээ. Макалдар «адам оюнун, акыл-эсинин энциклопедиясы» катары таанылып, дүйнө элдеринин дээрлик бардыгында учурайт, ал гана эмес айрым макалдар мааниси жактан бири-бирине жакын.

Элдик оозеки чыгармалардын ичинде макалдар негизги орунду ээлейт жана фольклордук чыгармага тиешелүү бардык белгилери бар. Ошентсе да башка жанрларга салыштырмалуу алганда элдик макалдар бир катар өзгөчөлүктөргө ээ. Баарыдан мурда күндөлүк оозеки сүйлөшүү речинде кеңири колдонулгандыгы менен айырмаланат. Макалдар аз сөзгө көп маани батырып, айтмакчы болгон ой түйүнүн ары терең, ары жеткиликтүү жана ачык айрым да туюндурат. Ушундан улам эл макал сөздөргө суктануу менен мамиле жасап «сөздүн гүлү», «адам оюнун каймагы», «сөз килеми» деп баа беришкен, «сөздүн көркү макалда» деп тыянак чыгарышкан.

Фольклорго мүнөздүү болгон коллективдүүлүк менен традициялуулук макалдарда алда канча бекем сакталган, текст өзгөрүүгө көп учурабайт. Өзгөчөлүктөрдүн дагы бири – кыйыр, каймана мааниде колдонулушу. Образдуу ой корутундулары көпчүлүк учурда тике айтылбай, ишарат менен кыйыр түрдө берилгендиктен алардын мааниси кеңейип, контекстте билинет. Ырас, сөздүн түз маанисинде, тике айтылган макалдар да арбын. Бирок кыргыз эл макалдарынын көпчүлүгү жандатып, каймана түрдө айтылган макалдардан турат.

Макалдардын жанр катары пайда болушу тарыхтын байыркы түпкүрүнө кетет, ал эми айрым бир жеке макалдар жөнүндө сөз болгондо аны белгилүү бир тарыхый доор менен байланыштырууга болот.

Анткени макалдар бир кылымдын эле жемиши эмес, алардын алгачкы үлгүлөрү байыркы замандарда эле жаралып, өнүгүү процессинде далай кылымдарды басып өттү, бул аралыкта коомдук түзүлүштөргө ылайык өзгөрүлүп, жаңыланып отурду.

Элдик макалдардын тематикасы кенири. Адам өмүрүнүн, жашоо-тиричиликтин бар тарабын кучагына алат. Бул жагынан алганда макал болуп айтылбаган нерсе болбосо керек. Айталы, эмгек, кесип, чарбачылык, байлык менен жардылык, соодасатык, достук, ынтымак, биримдик, эрдик, мекен, өмүр, өлүм, сүйүү, үй-бүлө, илим-билим, тазалык, тарбия, жүрүм-турум, кулк-мүнөз, ден-соолук, жакшылык, жамандык жана коомдук-социалдык мамилелер жөнүндө айтылган макалдардан эл тарыхын, элдик даанышмандыкты, элдик идеология менен философияны, этика менен эстетиканы, жашоо-турмуш жөнүндөгү ой корутундуларды баамдайбыз. Мисалы, «Иштесең тиштейсин», «Колу кыймылдангандын, оозу кыймылдайт», «Аракет кылбай берекет жок», «Эринчээктин эртени түгөнбөйт», «Эр эмгегин жер жебейт», «Мээнетин катуу болсо, татканын таттуу болоор» деген макалдарда эмгек жөнүндөгү элдик көз караш айтылса, «Билеги күчтүү бирди жыгат, билими күчтүү минди жыгат», «Акыл-тозбос тон, билим – түгөнбөс кен», «Билим алуу – ийне менен кудук казгандай», «Окуу – билим булагы, билим – өнөр чырагы» деген макалдар илим-билимдин артыкчылыгын, пайдасын түшүндүрөт, билим алууга, көп окуп, көптү үйрөнүүгө чакырат.

Макалдар элдик акылмандуулуктун казына-булагы катары зор коомдук мааниге ээ. Анткени мындай чыгармалар речте кенири колдонулуп, дүйнө таанытуучулук, идеялык-тарбиялык жана эстетикалык милдет аткарат, турмуштук мазмунга бай, идеялык маңызы терең, көркөмдүк касиети күчтүү. Улуу адамдар, көркөм сөз чеберлери, акын-жазуу-

чулар макалдарга айрыкча баа берип, аларды өз эмгектеринде, чыгармаларында кенири колдонушкан. Акындар көбүнчө макалдардын дидактикалык жагына маани берсе, жазуучулар чыгармадагы кейипкердин ички дүйнөсүн ачып берүү үчүн кайрылышкан. Макалдар структуралык түзүлүшү, мазмундук формасы, көркөмдүк өзгөчөлүктөрү жагынан алганда башка жанрлардан таасын айырмаланат.

Ылакаптар. Кандайдыр бир турмуштук көрүнүштөрдү каймана мааниде, эмоционалдуу, кыска жана таамай сүрөттөгөн образдуу элдик айтымдарды *ылакаптар* десе болот. Лингвистикалык жактан алып караганда фразеологизмдерге, башкача айтканда туруктуу сөз айкаштарына жатат. Элге кенири белгилүү болгон кандайдыр бир адаттан тыш турмуштук көрүнүштөр, көбүнчө сатиралык мүнөздөгү күкүлүү окуялар, болбосо айрым бир жеке адамдардын жүрүм-турум, мүнөз өзгөчөлүктөрү, жоруктары ылакап сөздөргө айланат, кээде жалпы элдин турмуштук байкоолорунун натыйжасы катары кабылданган учкул, накыл сөздөр ылакапка өтөт. Ылакаптар деле макалдар сыяктуу речте кенири колдонулат да ага көрк берет, таасирдүүлүгүн арттырат.

Эл оозунда, турмуш практикасында, ал гана эмес, окуу китептери менен илимий эмгектердин көпчүлүгүндө макалдар менен ылакаптар бири-биринен ажыратылбастан, «макал-ылакап» деп бирге аталат, жыйнактарда бирге берилет. Чындыгында эле макал менен ылакап жанрдык өзгөчөлүктөрү жагынан бири-бирине өтө жакын, ал гана эмес, кээде аларды жикке ажыратуу, айырмалоо кыйынга турат. Ошондон улам, бир катар адабиятчы-окумуштуулардын эмгектеринде, адабият терминдеринин түшүндүрмө сөздүктөрүндө макал менен ылакаптын ар бирине өзүнчө аныктамалар берилип, айырмачылыктары санап көрсөтүлгөнү менен алар-

дын ар бири өз алдынча жанр экендиги ачык айтылып такталган эмес. (28.5). Макал, ылакаптар жиктелип, айырмаланып турганы менен бир эле жанрды туюнтат деген көз караштар да бар. Бирок канткен менен да, макал-ылакаптар канчалык бири-бирине жакындап, окшошуп турганы менен макалдарга тиешелүү белгилер ылакаптарга мүнөздүү эмес, ылакаптар мазмуну, формасы, ал гана эмес речте аткарган кызматы жагынан да олуттуу айырмачылыктарга ээ.

1. Макалдарда ой тике же кыйыр түрдө болсо да аягына чыгара айтылат, жыйынтыкталат. Ал эми ылакаптарда ой акырына чыкпайт, корутунду чыгарылбайт. Ой-пикир каймана мааниде, жандатып айтылат да, контекстке карата чечмеленет, тиешелүү жыйынтык чыгарылат. Мисалы: «Жакшы болсоң, жатык бол, улук болсоң кичик бол» – макал. «Сүткө оозу күйгөн, айранды үйлөп ичиптир» – ылакап. Ылакаптар көбүнчө «дегендей», «окшобой» деген сыяктуу сөздөрдүн, ошондой эле «-ып», «-ыптыр», «-дай», «-ча» мүчөлөрүнүн жардамы менен айтылат.

2. Макалдарда таалим-тарбия, дидактикалык маани күчтүү болсо, ылакаптарга образдуулук мүнөздүү. Ылакаптар окшоштуруу, салыштыруу үчүн, элестетип, образ жаратуу максатында колдонулат.

3. Макалдардын айтылып калуу тарыхы болбойт. Макалдар – адамдардын турмуш тажрыйбасы далилдеп бүткөн чындык, акыл-ой корутундусу. Ал эми ылакаптардын айтылып калуу себеби, тарыхы бар. Демек, макал менен ылакаптар пайда болушу, жаралышы жагынан да айырмалуу:

а) Кандайдыр бир адаттан тыш окуялар, турмуштук көрүнүштөр жөнүндө айтылган аңгемелерден улам ылакаптар пайда болот. Мындай ылакаптар адатта күлкүлүү, сатиралык мүнөзгө ээ. Эл оозун-

да «Шодокондун бүркүтүндөй болуп», «Ала байтал, акылын болсо сууга тарт дегендей», «Томо келгиче, тумоо келсин дегендей», «Өгүз болсо да сүт берсе болду», «Ормондун опузасындай», «Апендинин коёнунун сорпосунун сорпосундай», «Мен го Маанаке, Маанаке болсом сакалым канеке? Маанаке эмесмин десем, кызыл өгүзүм мынаке!» деген ылакаптар айтылат. Бул ылакаптарга чейин белгилүү бир окуя болуп өткөндүгүн сөз маанисинен улам баамдоо кыйын деле эмес. Алардын тарыхын чечмелей келгенде кыска-кыска аңгемелер, анекдоттор пайда болот. Мисалы: Шодокондун бүркүтү эки бутуна эки, тушугуна бир түлкү илип, төртүнчүсүн көргөндө көзүн ымдап кала берген экен. Демек, эч нерсеге алымсынбаган, ач көз адамдын образы Шодокондун бүркүтүнө салыштырылат. «Узун сакалдуу Маанаке деген адам болуптур. Анын жүрүштурушу апенди чалыш, ак ниеттүү, тамашакөй, айрыкча жаш балдар менен теңтушундай ойногон, бала кыял неме экен. (Кээ бир жерде мактанчаак, калп кылып көрсөтөт). Балдар Маанакенин бирде тонун ала качып, бирде кызыл өгүзүн мине качып, ар түрдүү мамиле кыла беришет. Бир күнү Маанаке кызыл өгүзүн минип отунга жөнөйт. Балдар Маанакени шылдындаш үчүн артынан кошо барышат. Маанаке эки тең отун алып, өгүзүн узун кармап уктап калат. Андып жүргөн балдар Маанакенин сакалын кыркып, кетип калышат. Бир кезде Маанаке ойгонуп сакалын сыласа колуна урунбайт. Ал өзүнчө таңкалып: «Мен го Маанаке, Маанаке болсом сакалым канеке? Маанаке эмесмин десем, кызыл өгүзүм мынаке!» (28.21) – деген экен. Маанакенин сөзү анекдоттун негизги өзөгүн түзөт жана жыйынтыктоочу (сентенциялык) касиетке ээ.

б) Ылакаптар элдик оозеки чыгармалардын негизинде пайда болот: 1) Эпостук чыгармалардагы элге кеңири белгилүү окуялардын негизинде жарал-

ган ылакаптар: «Көкөтөйдүн ашы – көп чырдын башы», «Чубактын кунундай чубалган», «Тайбуурулдун тартуу болуп кеткени, Семетейдин ажалынын жеткени», «Көзкамандарча бычакташкан туугандар». Бул ылакаптар «Манас» эпосундагы окуялардан алынганы көрүнүп турат. 2) Кээде элдик эпостор менен жөө жомоктордогу көркөм образдар, башкы каармандын кулк-мүнөзү, кыял-жоругу, айткандары ылакапка айланат: «Төштүктүн Чалкуйругундай болуп», «Тейитбекче мал аяп», «Аккан досторчо», «Сан жылкылуу Сарыбайча», «Чык татырбас Чынарбайдай болуп», «Эт таттуулугун койсо, Мен уурулугумду коёт элем» (Касым ууру жомогунан), «Уйдун тууруна күтүп, уузуна күтпөптүр» («Жанбакты» жомогунан), «Кирген из бар, чыккан из жок» («Түлкү менен арстан» жомогунан). 3) Айрым бир табышмактар жандырмагы менен бирге айтылып, болбосо өз алдынча турганда деле ылакап катары колдонулат. Мисалы: «Мурун туулуп кийин калган эмне?» деген табышмактын жообу – кулак». Муну «мурун чыккан кулактан, кийин чыккан мүйүз озуптур» дегенде ылакаптык мааниге өтөт. «Эл жатса да, Элебай акем жатпайт», «Ачыла элек сандыкта, бычыла элек кундуз бар», «Уядан эмнени көрсө, учканда ошону алат», булардын табышмак же ылакап экендиги контекстке карай белгилүү болот, башкача айтканда, өз алдынча турганда ылакап, ал эми суроо коюлуп, жандырмак талап кылынса табышмак болот. Бирок мындай ылакаптар өтө аз санда.

в) Эл оозунда легендага айланган ысымдар, тарыхта жашап өткөн айрым жеке адамдардын аттары, алардын өмүр таржымалы, кылган иштери, адат-өзгөчөлүктөрү үлөгөр болуп ылакапка өткөн учурлары бар. Алсак, «Токтогулдай ырчы бол, Толубайдай сынчы бол», «Асанкайгычыл» «Апенди чалыш адам», «Алдар көсөөдөй болуп», «Шаршен-

че кайталап» деген өндүү ылакап кептердин кандай себептен айтылып калгандыгын чечмелеп, же түшүндүрүп олтуруунун кажети жок. Ал эми ден-соолукка байланыштуу эл ичинде көбүрөөк айтылып жүргөн «Алымкан», «Алымканчасынан» деген ылакаптын жаралышына Токтогулдун «Бир күн оору, бир күн соо. Алымкан азабың тартсам билбейсиң» деген таамай салыштыруудагы ыр саптары себепчи болду. Дегеле ылакаптарда окшоштуруу, тенештирүү негизги мааниге ээ, башкы белги.

г) Макалдар сыяктуу эле турмуштук байкоолордон, түрдүү көрүнүштөр менен окуяларды өз ара салыштыруудан улам акылман ой, таалим сөздөр каймана мааниде колдонулуп ылакапка айланат. «Сактыгынан өлбөй, суктугунан өлгөн сагызганчасынан», «Көп жойлоп капканга түшүп калган түлкүчө», «Жолоочуну ээрчип өлгөн итчесинен», «Боёкчу боёкчу десе, сакалын боёптур», «Устанын тогоосу жок демекчи», «Тандаган тазга жолугуптур».

4. Макалдарга ыргактуулук, уйкаштык мүнөздүү болсо, ылакаптар ага муктаж эмес, образдуулук негизги мааниге ээ.

5. Ылакаптар территориялуулугу менен айырмаланат. Кайсы бир ылакаптар белгилүү бир аймакта айтылганы менен башка жердегилер үчүн түшүнүксүз. Жергиликтүү эл болсо мындай ылакаптын айтылып калуу тарыхын, себебин билишет. Мисалы, Тондо «Абакандын мүрзөсүндөй», Жети-Өгүздө «Дөөлөс төрүн бербейт, өлсө көрүн бербейт», «Калыбайдын тайганындай калтырап» (51.176–177), Ошто «Кембагал Алайга барса да тезек терет». (47.110) деген ылакаптар айтылат. Ылакаптын мааниси ошол аймактагылар үчүн түшүнүктүү. Ошентип, ылакаптарды оозеки сөз өнөрүндөгү өзүнчө жанр катары кароого толук негиз бар. Анткени макалга канчалык жакындап турганы менен жогорудагыдай өзүнө гана мүнөздүү өзгөчөлүктөргө ээ.

АДАБИЯТТАР

1. *Абдыракунов Т.* Кыргыз эл табышмктары (филология илимдеринин кандидаты деген илимий даражаны изденүү диссертациясы). – Ф.: 1973.

2. *Абрамзон С.М.* Рождение и детство киргизского ребенка. – В кн.: Институт этнографии им. Н.Н. Миклухо-Маклая. Сб. музея антропологии и этнографии. XII. – М.–Л., 1949. – с. 78-138.

3. Ак бата/ Түз. К. Жусупов, Ч. Өмүралиев. – Б.: Учкун, 2002. – 200 б.

4. *Акматалиев А.* Балдарга арналган салт жана ырым-жырымдар. – Б.: 2000. – 124 б.

5. *Аникин В. П.* Возникновение жанров в фольклоре. (К определению понятия жанра и его признаков). // Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор. т. 10. – М.–Л.: Наука, 1966. – 28–42-б.

6. *Аникин В.П.* Русский фольклор. – М., «Высшая школа», 1987.

7. *Аникин В.П., Круглов Ю.Г.* Русское народное поэтическое творчество. – Л.: «Просвещение», 1983. – 416 б.

8. *Артыкбаев К.* Кыргыз фольклору тууралуу эмгек // «Кыргызстан маданияты», 1975, 20-май.

9. *Асакеев Д.Ж.* Адабият теориясы: Окуу куралы. – Б.: 2013. – 304 б.

10. Ата-бабалардан бери айтылып келаткан айтым сөздөр// «Аалам», 2006, 10-февраль, 3-бет.

11. Балдар фольклору. «Эл адабияты» сериясы. 20-том. – Б., «Шам», 1998. – 480 б.

12. Бата. Очерк киргизских нравов. – В кн.: Сборник материалов по мусульманству. т. 2. под ред. В.П. Наливкина. – Ташкент. 1900. – с. 104-127.

13. Бектенов З., Байжиев Т. Кыргыз адабияты. Фольклор. Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-басылышы. – Ф.: «Кыргызмамбас», 1949. – 290 б.

14. Бешик тою. Кыз оюн. Баталар./Түз. Б. Алагушев. – Б.: 2000. – 47 б.

15. Богданова М.И. К вопросу о происхождении жанров киргизского фольклора. // Труды Института языка, литературы и истории КирФАН СССР. Вып. 1. – Ф., изд-во КирФАН, 1945, 85-96-бет.

16. Богданова М.И. Киргизская литература. – М.: «Советский писатель», 1947, 15-48-бет.

17. Богданова М.И. Киргизский фольклор (Опыт классификации жанров). – Ф., 1942. // Кол жазма фондусу, инв. № 1292.

18. Богданова М.И. Некоторые данные по классификации киргизского фольклора. // Труды Киргизского филиала АН СССР. т. I, вып. 1. – Ф., 1943, 147-156-бет.

19. Богданова М.И., Жакишев Ө., Саманчин Т., Рахматуллин К.А. Кыргыз адабиятынын очерктери. – Ф.: «Кыргызмамбас», 1943.

20. Борбугулов М. Адабият теориясы: Окуу китеби. – Б.: «Шам», 1996. – 552 б.

21. Валиханов Ч.Ч. Соб. соч. в пяти томах. том I. – Алма-Ата, 1961.

22. Винников В. Киргизские сказители. – Народное творчество. – 1937, № 7. – с. 4-7.

23. Гаврилов М.Ф. Кыргызские скороговорки. Бюллетень Средне-Азиатского Государственного Университета, вып. 16. – Ташкент, 1927, 35–37-б.

24. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. – Л., «Наука», 1967.

25. Джумагулов А. Некоторые обычаи и обряды до-революционной киргизской семьи. – Изв. АН. Кирг.

ССР. Серия общ. наук, т. 1, вып. 1. 1959. – с. 79–92.

26. *Еремина В.И.* Классификация народной лирической песни в советской фольклористике. //Русский фольклор. XVII. – Л.: «Наука», 1977. 107–119-бет.

27. Загадки./Издание подготовила В.В. Митрофанова. – Л.: «Наука», 1968.

28. *Закиров С.* Кыргыз элинин макал, лакаптары. – Ф.: Илим, 1982. – 126 б.

29. *Закиров С.* Кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармачылыгы // *Закиров С.* Кыргыз санжырасы. – Б.: Кыргыз энциклопедиясынын башкы редакциясы, 1996. – 309–326-бет.

30. *Закиров С.* Октябрь революциясына чейин кыргыз эл оозеки чыгармаларын жыйноо, классификациялоо тарыхынан.// «Эл агартуу», 1975, № 8, 61–64-бет.

31. *Закиров С., Токомбаева А.* Кыргыздын элдик лирикаларынын жанрдык өзгөчөлүктөрү. – Ф.: «Илим», 1964. – 99 б.

32. Каада-салттар. Ак баталар. «Эл адабияты» сериясы. – 29-том. – Б.: «Шам», 2003. – 400 б.

33. Казак едебиетинин тарыхы. I том. – Алматы: Казак ССР Гылым Академиясынын Басмасы, 1960. – 737 б.

34. Казактын халык жумбактары. – Алматы, 1959. – 113 б.

35. Каракалпак халк косыклары. – Нукус, 1965. -

36. *Кармыштегин Макелек Өмүрбай.* Жунго кыргыз эл адабиятындагы кээ бир өзгөчөлүктөр. – Филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын авторефераты. – Б., 2007. – 23 б.

37. *Каскабасов С.* Казактын халык прозасы. – Алматы, «Гылым», 1984.

38. *Кебекова Б.* Кыргыз элинин каада-салт ырлары. – Б.: «Шам», 2001.

39. *Кебекова Б.* Кыргыз-казак фольклордук байланышы. – Ф.: «Илим», 1982. – 258 б.

40. *Кенин-Лопсан М.Б.* Обрядовая практика и фольклор тувинского шаманства: Конец XIX – нач. XX в. – Новосибирск: Наука, 1987. – 164 с.

41. *Козубаева А.А.* Бата берүү – ыймандуулукка чакыруу // Сборник научных трудов. Вып. 1. – Ош-Узген, 1997. – 44-46-б.

42. *Кравцов Н.И. Лазутин С.Г.* Русское устное народное творчество. – М.: «Высшая школа», 1983. – 448 б.

43. *Круглов Ю.Г.* Русские обрядовые песни. – М.: «Высшая школа», 1982. – 272 б.

44. *Кумскова Н.В.* Заклинательные жанры киргизского фольклора: социокультурный аспект феномена // Известия НАН КР, 2000, № 2, 76-79-б.

45. *Кыдырбаева Р.З., Асаналиев К.* Кыргыз адабият илиминин терминдер сөздүгү. – Б., 2004. – 571 б.

46. *Кыдырбаева Р.З., Мирбадалова А.С.* Фольклорист народов Средней Азии и Казакстана Медина Искендеровна Богданова. – Б., 1995.

47. Кыргыз адабияты: терминдердин түшүндүрмө сөздүгү/Түзгөндөр: Ж. Шериев, А. Муратов. – Б.: КЭ-нин бакшы редакциясы, 1994. – 160 б.

48. Кыргыз адабиятынын тарыхы: Оозеки чыгармачылыктын жанрлары. Фольклористика. I том. – Б., 2002. – 684 б.

49. Кыргыз поэзиясынын антологиясы. 1-том. – Ф.: Кыргызстан, 1980. – 760 б.

50. Кыргыз эл табышмактары, жаңылмачтары, калптары. /Түзүүчүлөр: Ж. Мукамбаев, Ж. Таштемиров. – Ф.: «Мектеп», 1971.

51. Кыргыз элинин оозеки чыгармачылык тарыхынын очерки. – Ф.: «Илим», 1973. – 705 б.

52. *Левина Е.М.* Русская фольклорная небылица – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Минск: 1983. – 19 б.

53. *Леонтьев В.В.* Этнография и фольклор кереков. – М.: «Наука», 1983. – 130 с.

54. *Макелек Өмүрбай уулу*. Кыргыз эл ооз адабият негиздери (Биринчи бөлүк, баштапкы кыргыз адабияты). – Кызыл-Суу кыргыз басмасы, 1993-жыл, сентябрь. – 192 б.

55. *Макелек Өмүрбай*. Кыргыз балдарынын оозеки чыгармалары. // Кыргыздар. VI том. – Б.: «Бийиктик», 2011. – 349–371-б.

56. *Мамыров М.* Билим тарыхында калган эмгек. // Ташым Байжиев. – Б.: «Учкун», 2003, 192–212-б.

57. *Мамыров М.* Оозеки чыгармачылыкты классификациялоо маселеси. // «Эл агартуу», 1988, № 9, 61–69-бет.

58. *Матыжанов К.С.* Казакская детская фольклорная поэзия. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологический наук. – Алма-Ата, 1990. – 26 б.

59. *Матыжанов К.С.* Казактын фольклорлык болалар поэзиясы: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Алматы, 1990.

60. *Мельников М.Н.* Русский детский фольклор. – М.: «Просвещение», 1987.

61. *Митрофанова В.В.* К вопросу о нарушении единства в некоторых жанрах фольклора. // Русский фольклор. XVII. – Л.: «Наука», 1977. 35–44-бет.

62. *Митрофанова В.В.* Русские народные загадки. – Л.: «Наука», 1978.

63. *Музакметов А.К.* Кыргыз ырым-жырымдары. – Ош, Ош областтык басмаканасы, 2005. – 110 б.

64. *Мукамбаев Ж.* Эл ичи – өнөр кенчи. – Ф.: «Адабият», 1990. – 222 б.

65. *Мукамбаев Ж.* Эл ичи – өнөр кенчи. – Ф.: «Кыргызстан», 1982. – 240 б.

66. *Муратов А.* Кыргыздын элдик ырлары жана балдар // «Заман Кыргызстан», 2011, 24-июнь, 13-б.

67. *Мусаев С., Таштемиров Ж.* Кыргыз адабияты. Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. 1-басылышы. – Ф.: «Кыргыз окуупедмамасы», 1957.

68. *Мусаев С., Таштемиров Ж.* Кыргыз адабияты. Орто мектептин 8-классы үчүн окуу китеби. 3-басылышы. – Ф.: «Мектеп», 1974.

69. *Нарынбаева Н.* О Миф. Оозеки кара сөздүн көйнө унгулары. – Б., 2011. – 239 б.

70. Обрядовая поэзия Пинежья. – М.: изд-во МГУ, 1980. – 279 с.

71. *Орозова Г.* Кыргыз балдар фольклорунун жанрдык составы жана поэтикасы. – Б.: «Бийиктик», 2003. – 140 б.

72. *Өмүрбай уулу Макелек.* Жунго кыргыз эл оозеки адабиятындагы кээ бир өзгөчөлүктөр. – Б., 2007.

73. *Потявин В.М.* Классификация современной русской народной песни. // Специфика фольклорных жанров. Русский фольклор. X. – Л.: «Наука», 1966. – 148–163-б.

74. *Пропп В.Я.* Морфология сказки. Изд. 2-ое. – М.: «Наука», 1969.

75. *Пропп В.Я.* Принципы классификации фольклорных жанров. // «Советская этнография». – М.: «Наука», 1964, № 4. 147–155-б.

76. *Пропп В.Я.* Фольклор и действительность. – М.: «Наука», 1976.

77. *Радлов В.В.* Образцы народной литературы северных тюркских племён. Предисловие. Санктпетербург, 1885. – I–XXV бет.

78. Русское народное поэтическое творчество/Под редакцией А.М. Новиковой. – М.: «Высшая школа», 1986. – 400 б.

79. *Садыков А.* Адабият теориясы: Жогорку окуу жайлары үчүн окуу куралы. – Б., 2002. – 188 б.

80. *Саримсаков Б.И.* Жанр «бадик» в обрядовом фольклоре узбеков. – Советская этнография, 1986, № 4. с. – 117–123-б.

81. *Сафаров А.* Жанровый состав и поэтика узбекского детского поэтического фольклора. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора филологических наук. – Ташкент, 1985. – 34 б.

82. Специфика фольклорных жанров. – М.: «Наука», 1973.

83. Сулайманов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Ош, 1992. – 507 б.

84. Сыдыкова Г.Б., Сыдыков Ш.Б. «Манас» эпосундагы сөздүн магиялык күчүнө ишенүү (ант, каргыш, бата жана алкыш сөздөр). // Межкультурная научная коммуникация проблемы и перспективы: Материалы междунар-междисциплинарной конф. – Б.: 2008. – 132–142-б.

85. Танаев Т. Кыргыз фольклорундагы лирикалык жанрлар. – 1-китеп. – Ош, 1998. – 162-б.

86. Танаев Т. Кыргыз эл оозеки чыгармачылыгынын жанрдык бөлүнүшү. / Илимий-усулдук колдонмо. – Ош, 1991. – 55 б.

87. Түлөгабылов М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. – Б.: «Мектеп», 1991. – 272 б.

88. Турекулов Н. Современный казахский фольклор (Жанрово-структурной анализ). – Алма-Ата: Мектеп, 1982. – 190 с.

89. Тыныбеков Актан. Кыргыздардын улуттук оюндары. // Кыргыздар I том. – Б.: «Кыргызстан», 1993. – 530-584-б.

90. Уахатов Б. Казактын халык өлеңдери. – Алматы: Гылым, 1974. – 286 с.

91. Үмөталиев Ш. Кыргыз фольклору жөнүндөгү проблемага карата. // Үмөталиев Ш. Тааныш бейтааныш. Макалалар. – Ф.: «Мектеп», 1981, 59–102-б.

92. Хусейин Карасай уулу. Дарым// «Эне тил», 1992, № 13(15), 14-апрель, 4-бет.

93. Чистов К.В. Народные традиции и фольклор. – Л.: «Наука», 1986.

94. Чочкина М.П. Алтайский детский фольклор (к проблеме жанровой дифференциации). – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Б.: 1995. – 22 б.

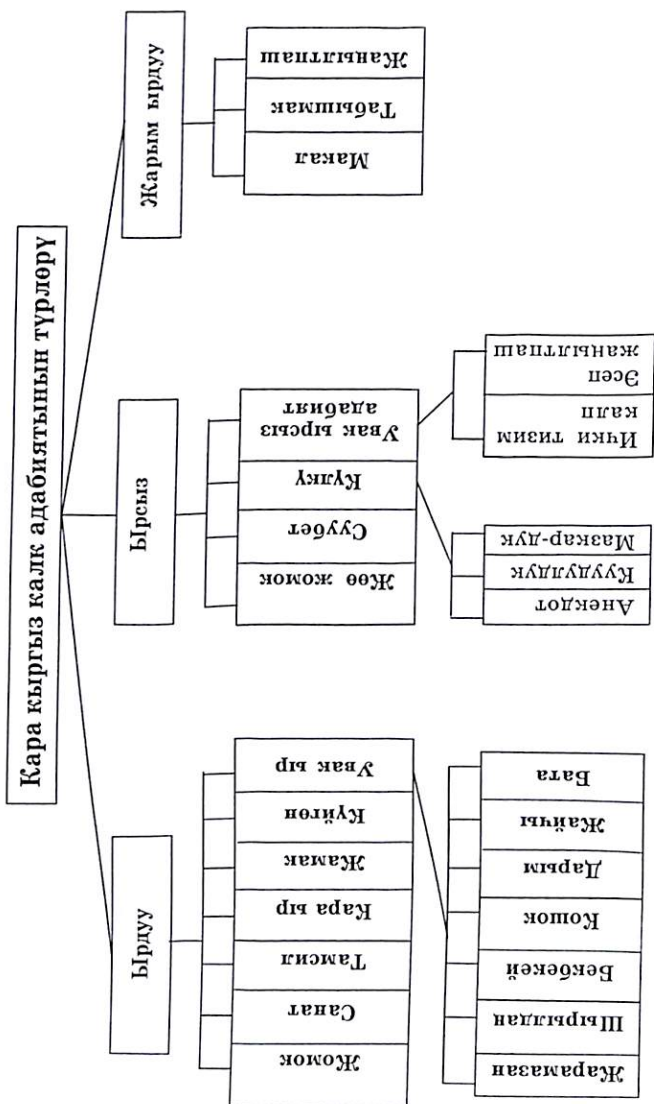
95. *Эргис Т.У.* Очерки по якутскому фольклору. – М.: «Наука», 1974. – 286 с.

96. *Эркебаев А.* Малоизученные страницы истории киргизской литературы. – Б.: «ЖЭКА» ЛТД, 1999. – 200 б.

97. *Ягафаров Р.Ф.* Стихотворные жанры татарского детского фольклора. – Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. – Казань, 1985.

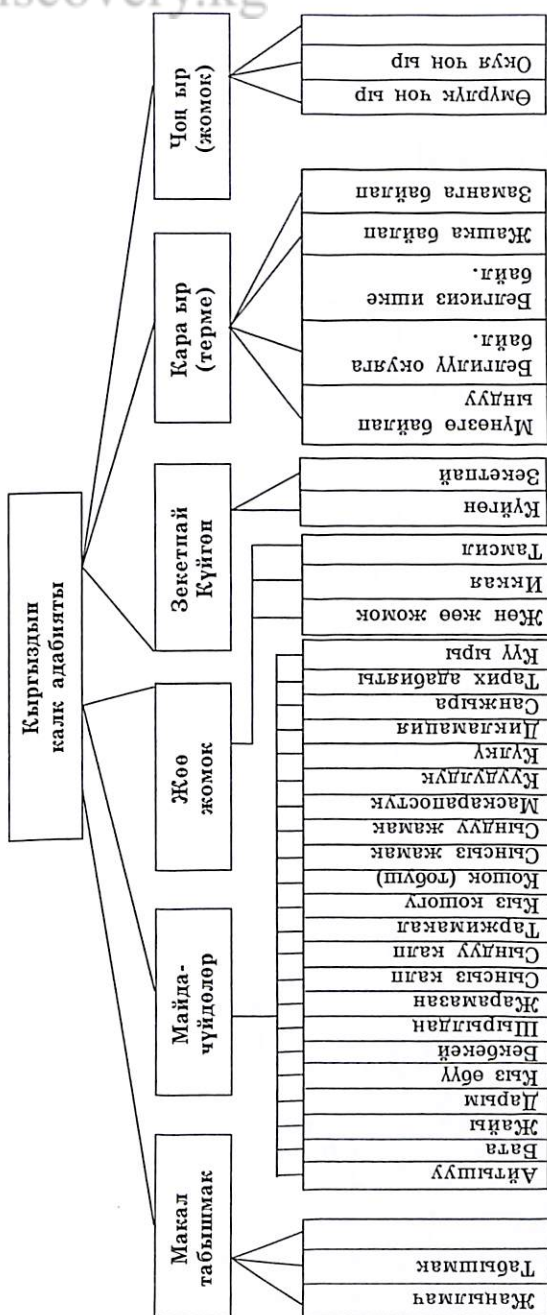

ТИРКЕМЕЛЕР

КЫРГЫЗ БАКЧАСЫ

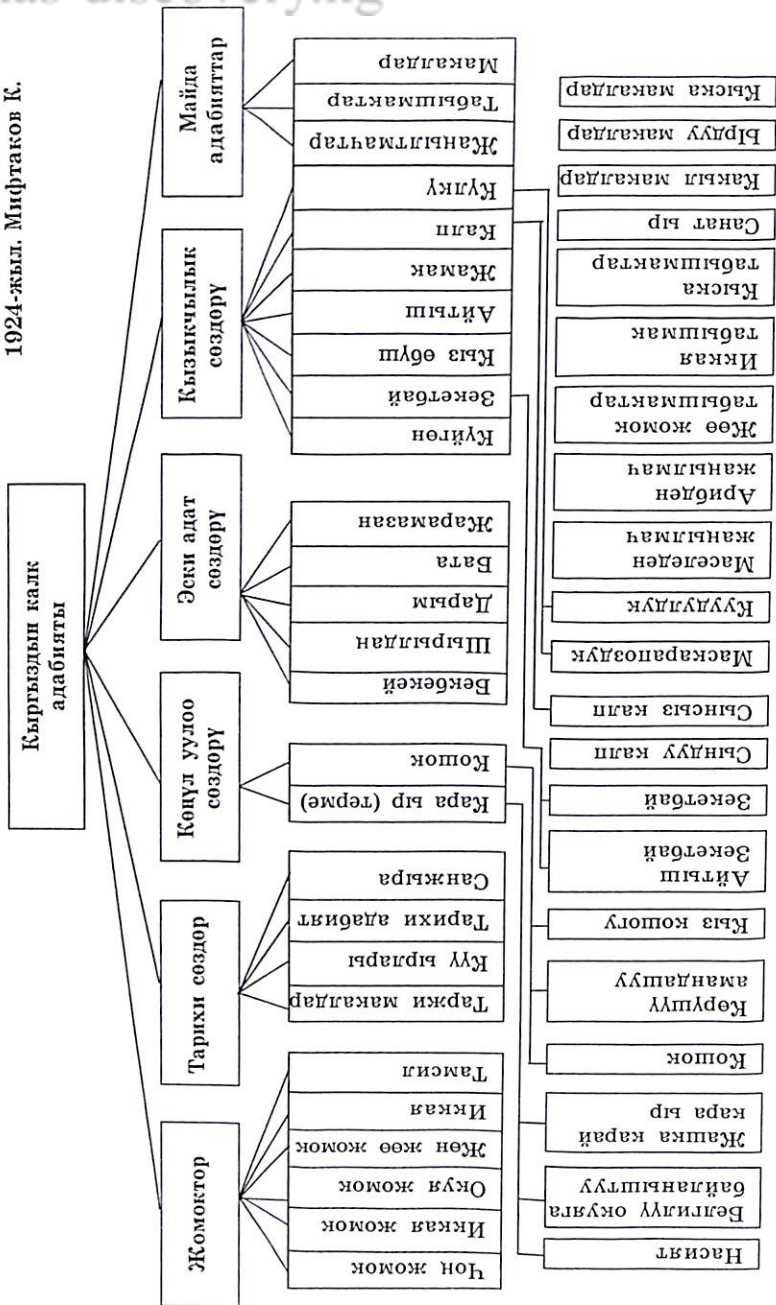
Каюм Мифтаков. 1923-жыл

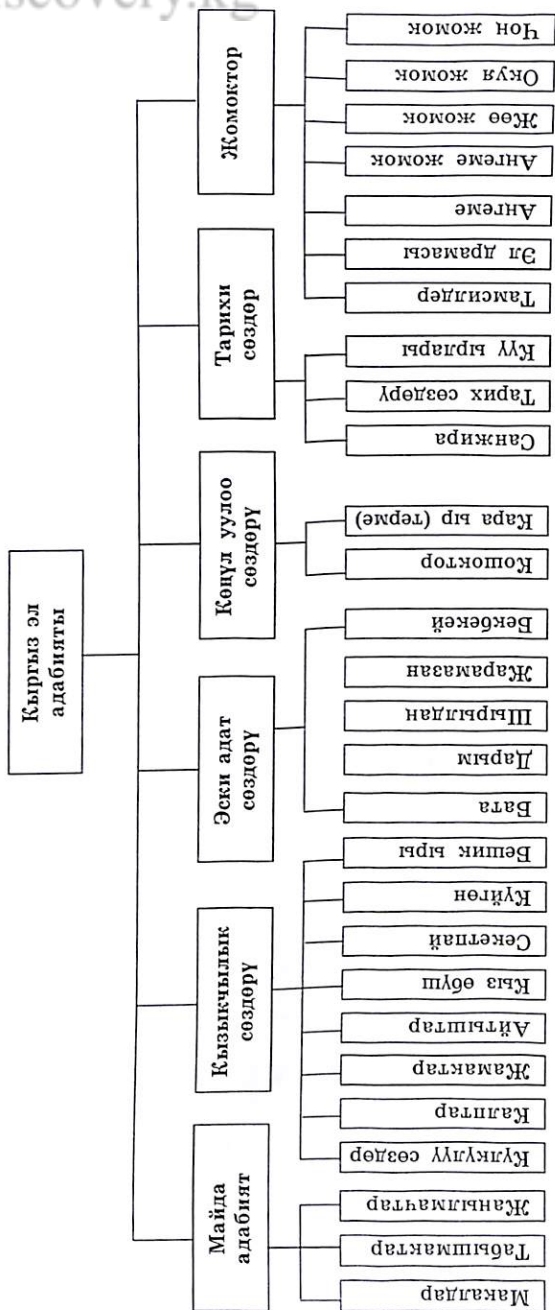
КЫРГЫЗ БАҒЧАСЫНЫН ЭКИНЧИ ТУРУ

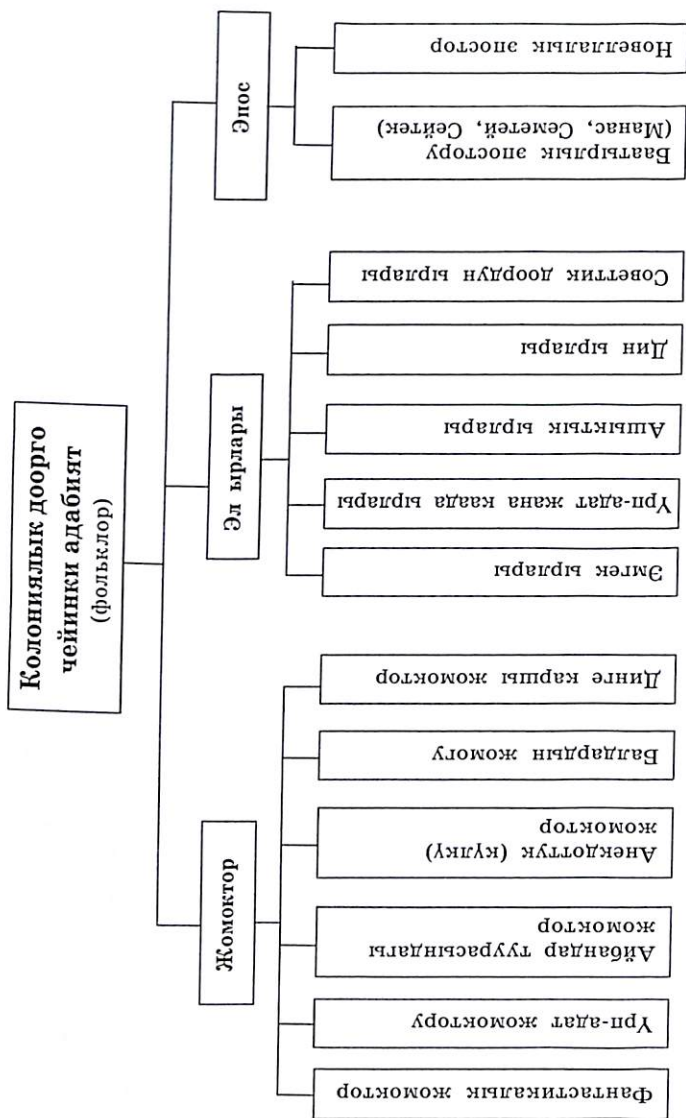
Тиркеме 3

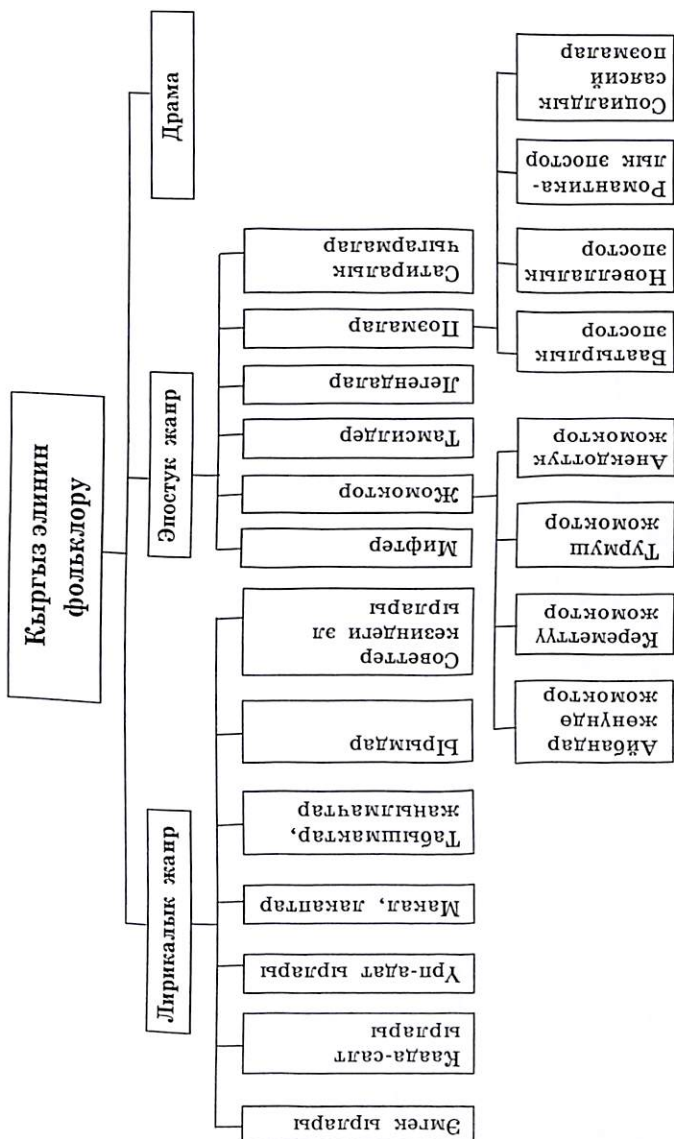
1924-жыл. Мифтаков К.

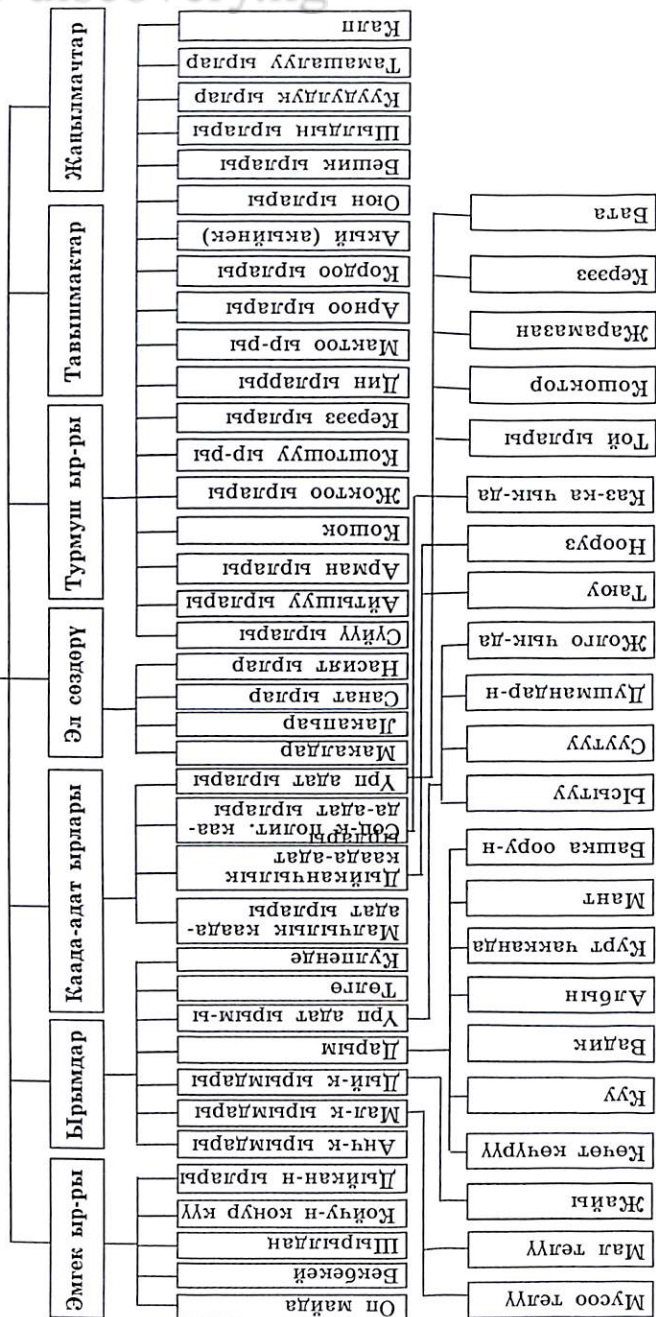
1927-жыл. Мифтаков К.

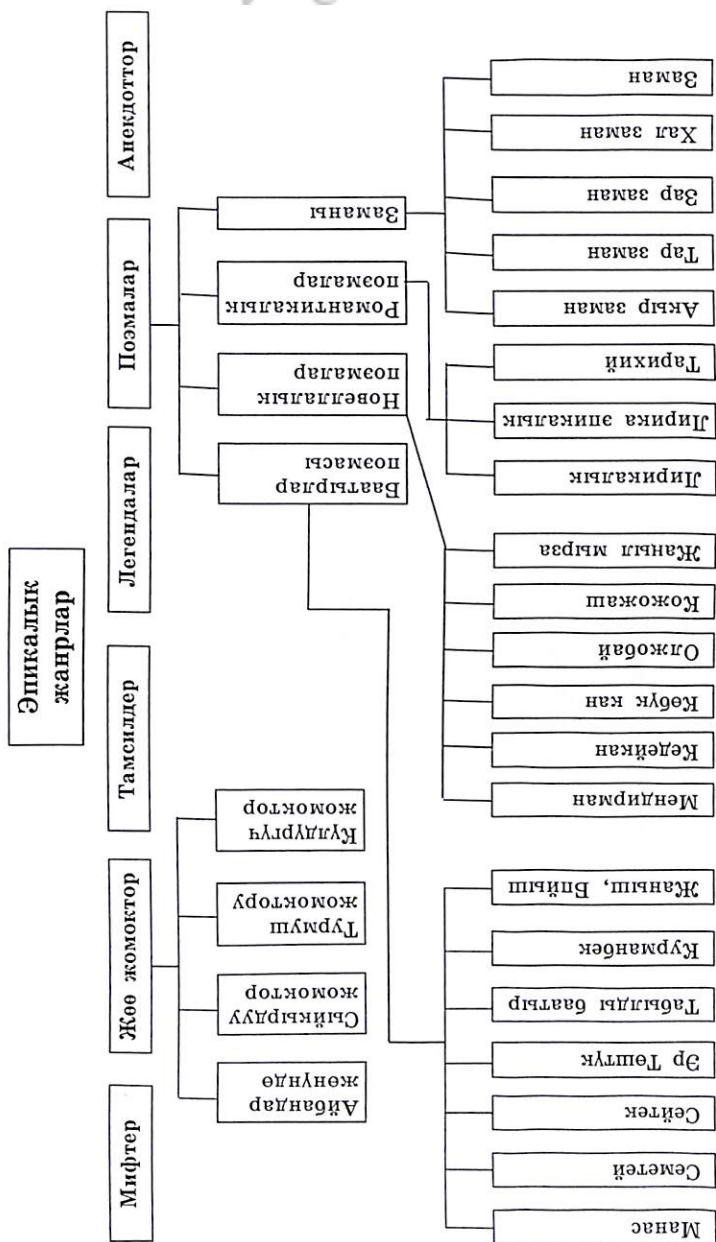

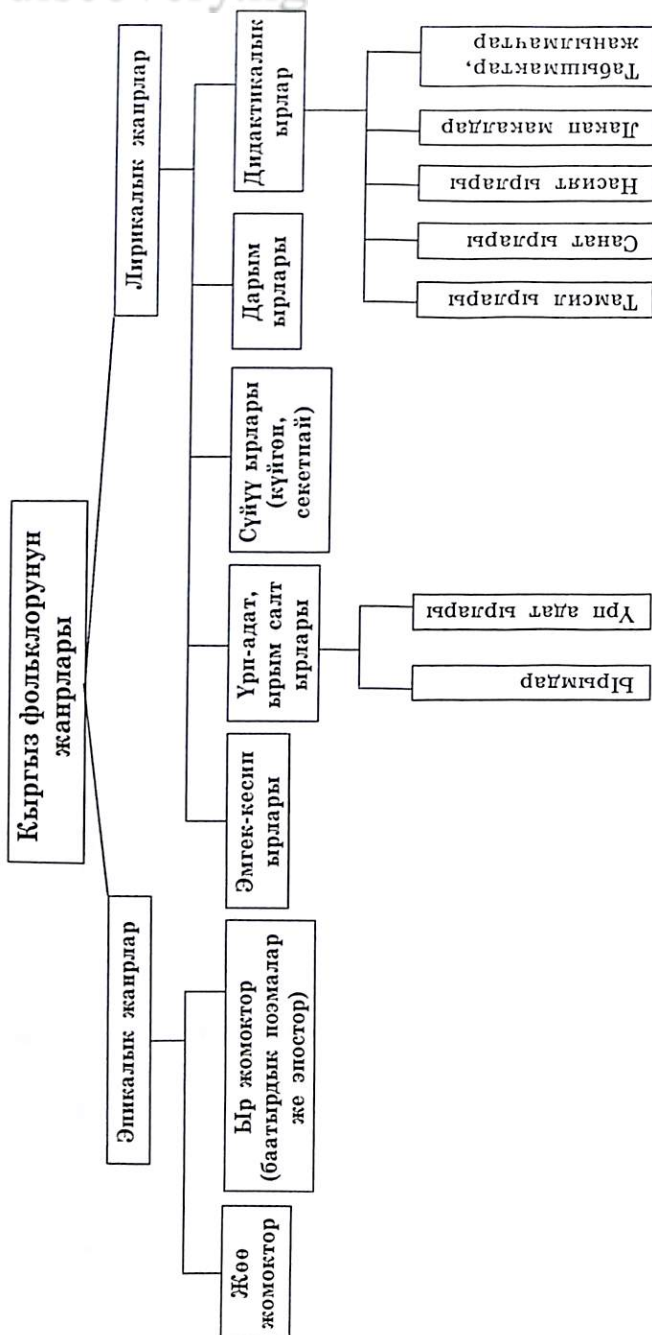

Лирикалык жанрлар

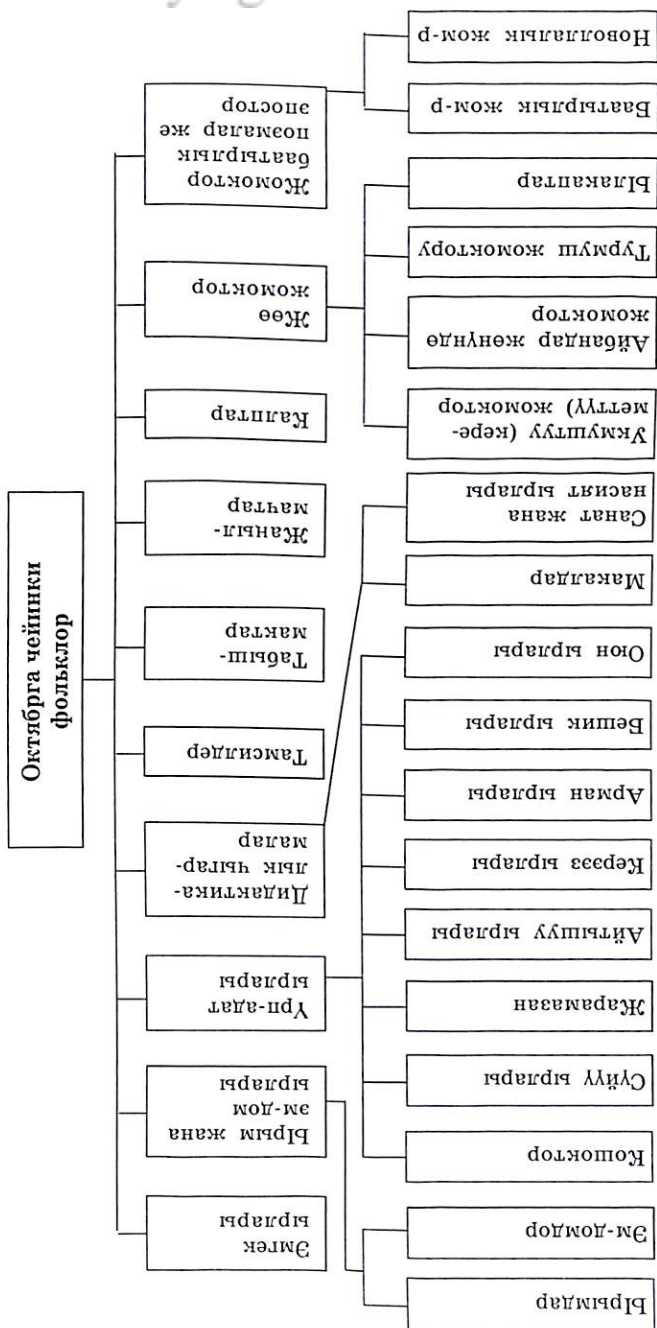

Т. Саманчин, Т. Байжиев, З. Бектенов. 1947-ж.

3. Беткенов жана Т. Байжиев. 1948-ж.

А.Тайгуроцов. 1948-ж.

Кыргыз элинин фольклору

Лирикалык жанрлар

Эмгек ырлары
Ырымдар
Эм-дом
Үрп-адат (салт) ыр-ы
Дин ыр-ы
Идиакти-к чырамадар
Тарихий ырлар
Калтар
Жаным-р
Табырма-р
Советтик доор. ыр-р

Мифтер

Легендалар

Тамсилдер

Жомоктор

Жеке жомоктор

Жомоктор (эпостор)

Эпикалык жанрлар

Эл драмалары

Сүйүү ырлары

Арман ырлары

Керээз ырлары

Кошоктор

Жоктоо ырлары

Арноо ырлары

Мактоо ырлары

Айтшыуу ырлары

Кордоо ырлары

Коп-шуу ырлары

Үчүрашуу (көрүшүү) ырлары

Оюн ырлары

Бешик ырлары

Жарамандаар

Баталар

Төлгө тартуу сөздөрү

Макалар

Санат жана насият ырлары

Эл акындарынын ырлары

Көпчүлүк эл ара-сын-гы ооз-и-ыр-р

Жазуу-н фоль-го өткөнөн ырлары

Үкмүштүү (кере-меттүү) жее жом-р

Айбан-р жөнүн-гү жее жомоктор

Турмуш жее жомоктору

Ылакаптаар

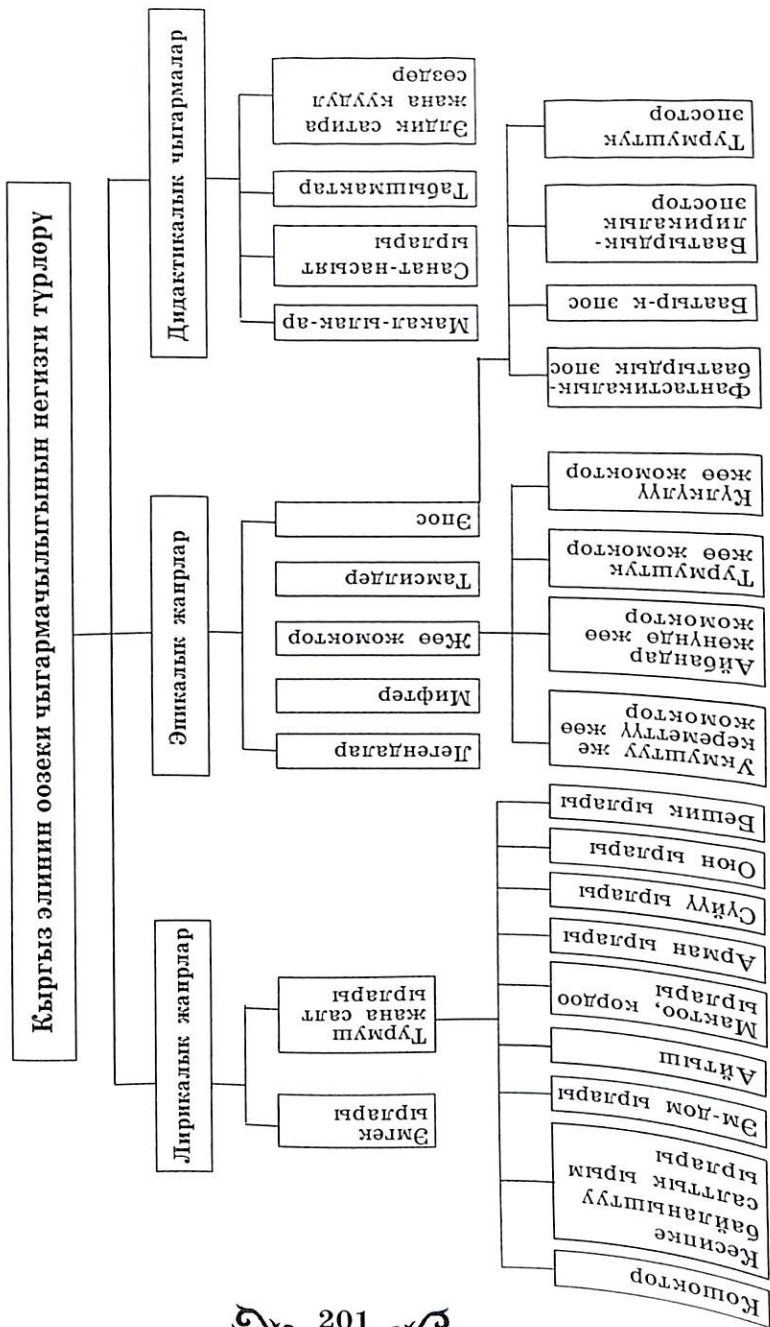
Анекдоттор

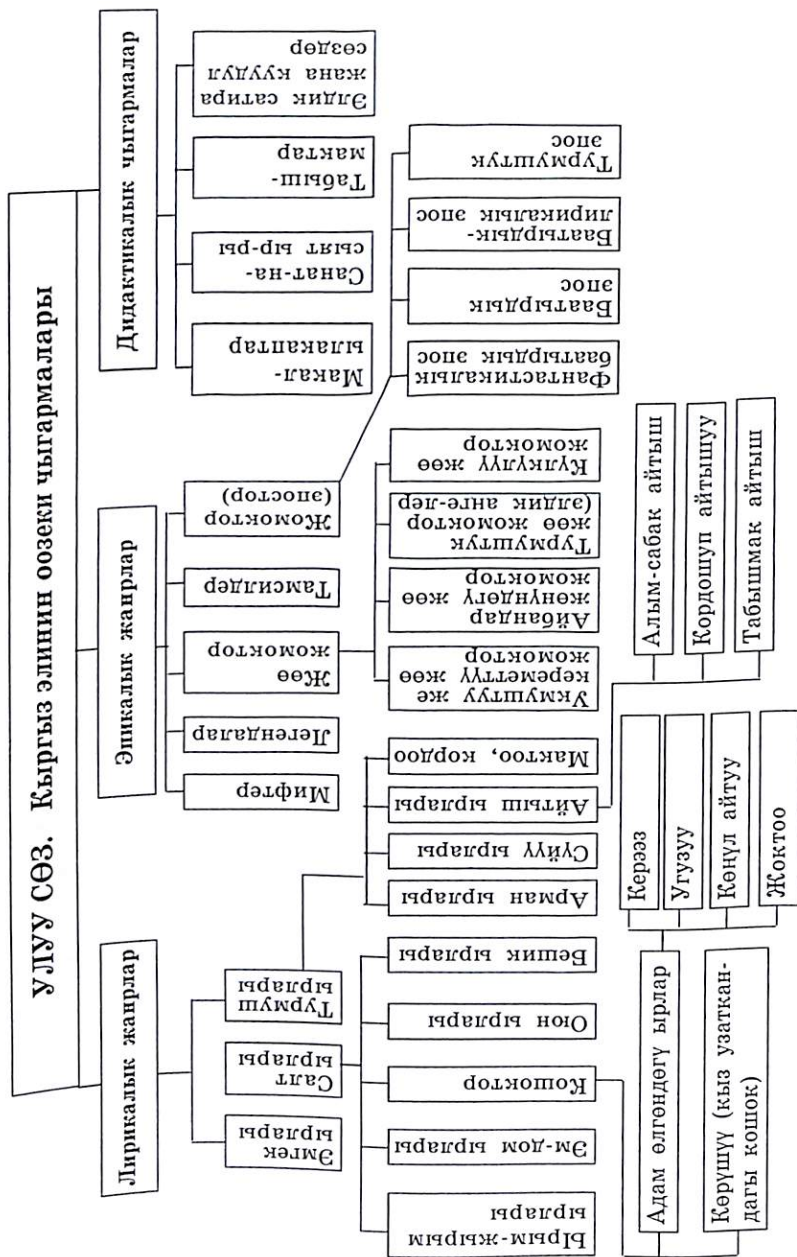
Батырдык чон эпостор (поэмалар)

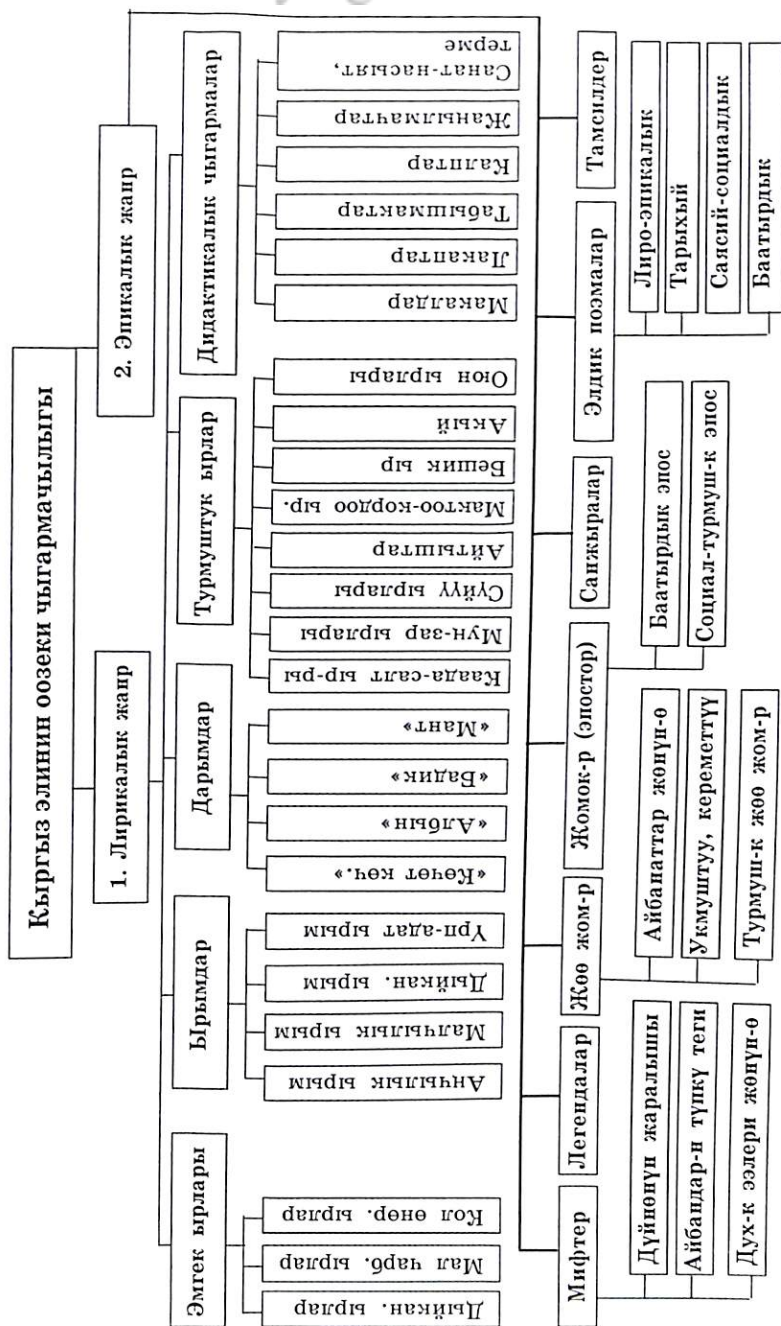
Батырдык кенже эпостор (кенже поэмалар)

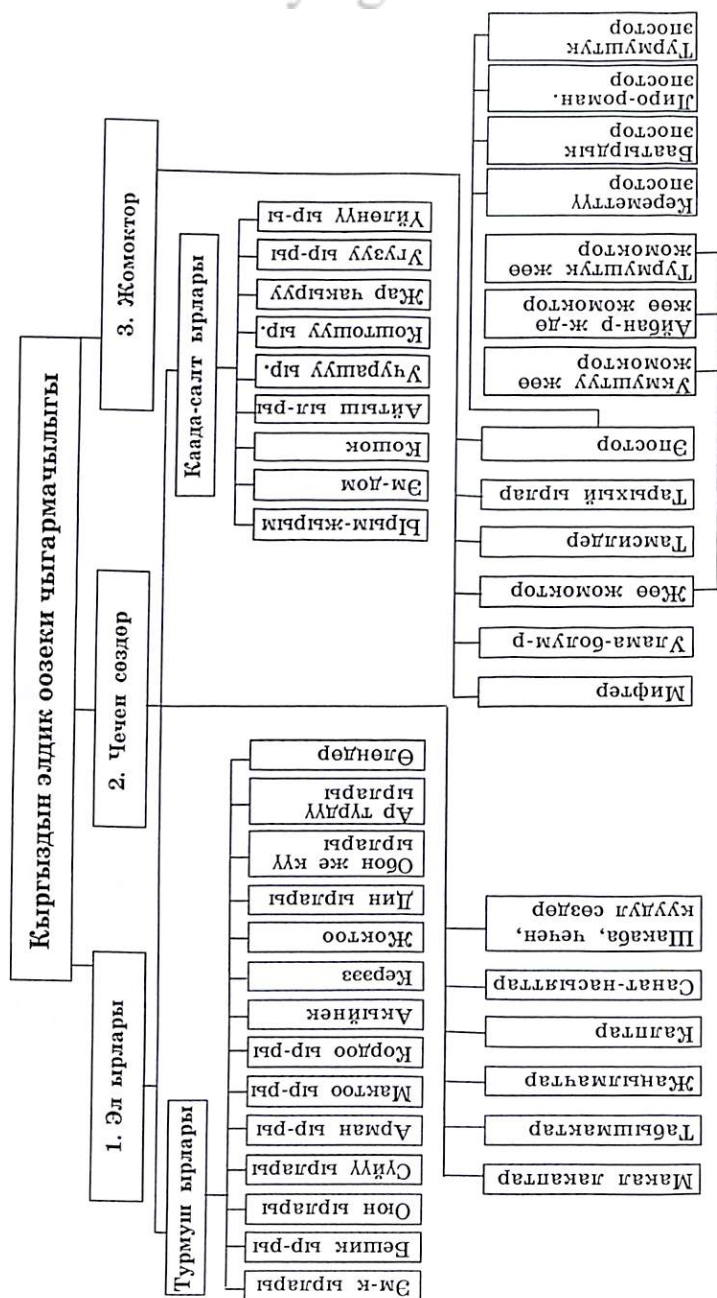
Новадалык эпостор

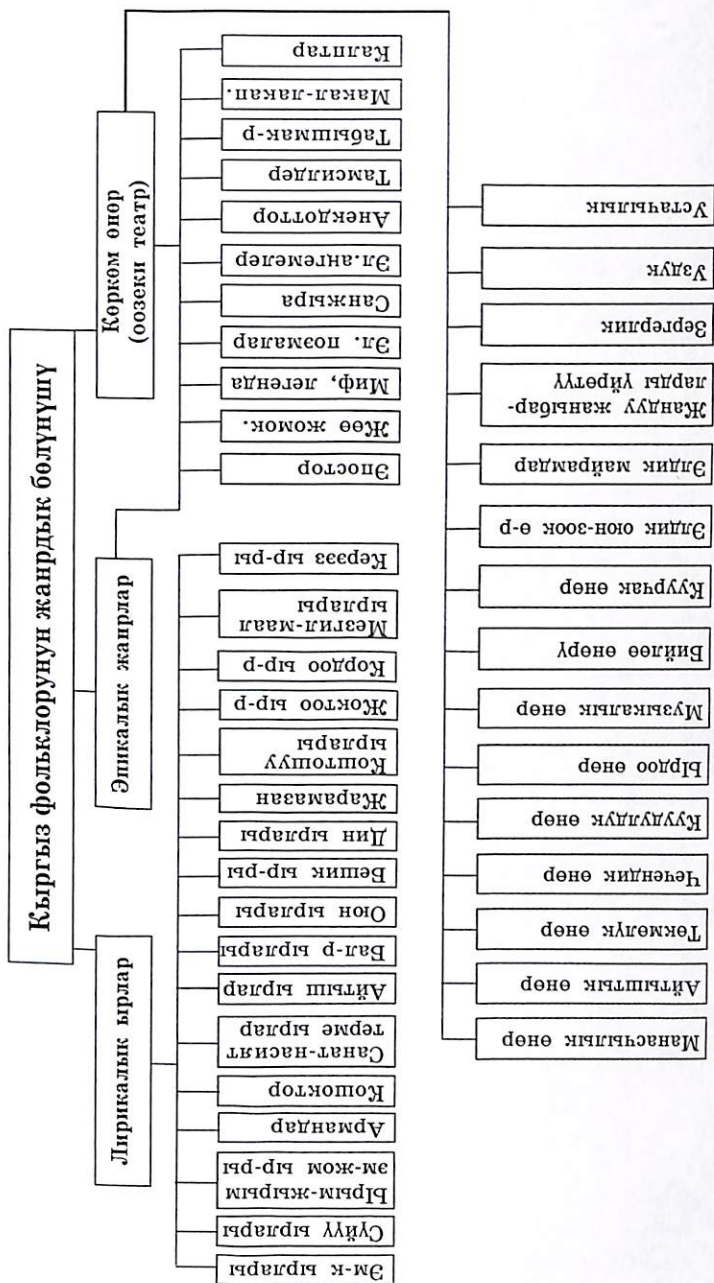
Мусаев Самар. 1956-ж.

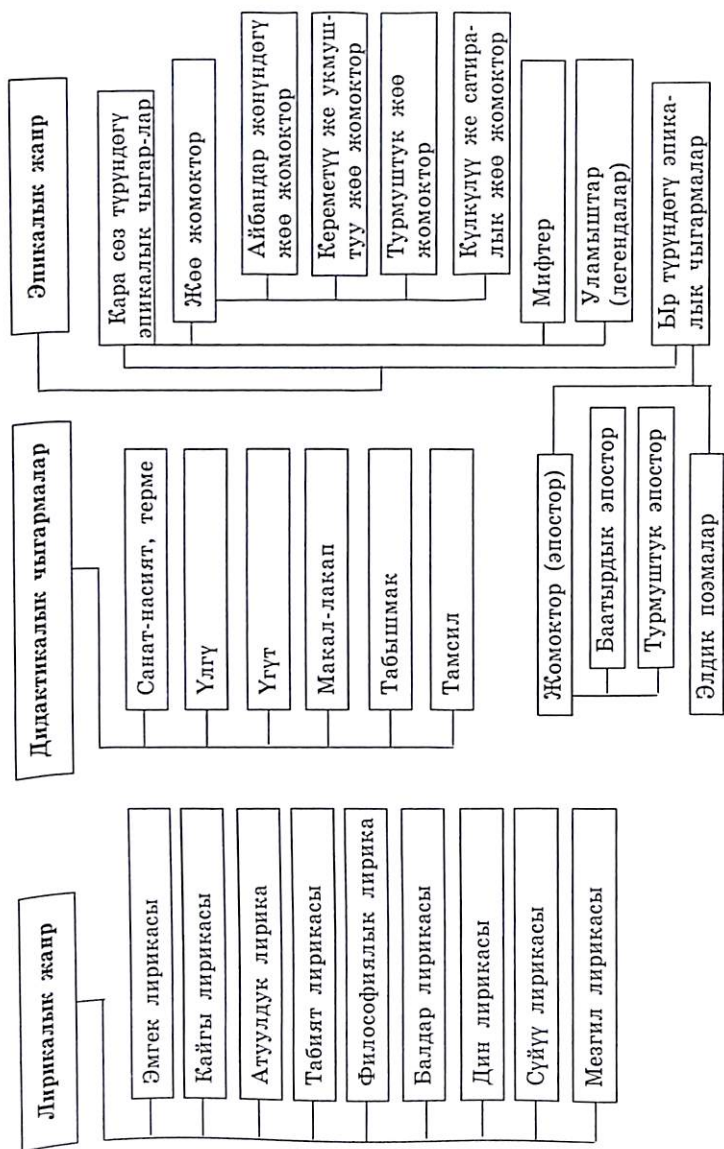

Кыргыз адабиятынын тарыхы. 1 том. – Б., 2002.

М А З М У Н У

<i>I</i> Бөлүм. КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРУНУН ЖАНРДЫК КЛАССИФИКАЦИЯСЫ	3
1.1. Кыргыз фольклорун жанрдык түрлөргө ажыратуу тажырыйбасы	3
1.2. Фольклордук жанрларды классификациялоо принциптери	34
1.3. Кыргыз фольклорунун жанрдык курамына жалпы мүнөздөмө	51
<i>II</i> Бөлүм. ЭЛДИК АЙТЫМДАР	67
2.1. Дуба-дарым, ырым-жырым айтымдары	67
2.2. Бата-тилек айтымдары	104
2.3. Ой толгоо, адат-салт айтымдары	116
2.4. Балдар фольклорундагы айтым сөздөр	121
2.5. Макал, ылакаптар	174
Адабияттар	182
Тиркемелер	190

Илимий басылма

ИВРАИМОВ КУБАТ

КЫРГЫЗ ЭЛИНИН ООЗЕКИ СӨЗ ӨНӨРҮ

Элдик айтымдар

I

БӨЛҮК

Тех. редактору Жусупбекова А.
Компьютердик калыпка салган *Абдыкалыкова А.*

Терүүгө 25.06.15-ж.. берилди.
Басууга 26.06.16-ж. кол коюлду.
Форматы 84x108^{1/32}. Көлөмү 14,0 басма табак.
Нускасы 300. Заказ 2077.